

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ali Özkan ŞENTÜRK

SERMAYE BİRİKİM SÜRECİNDE DEVLETİN ROLÜ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ (2002-2018)

Maliye Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ali Özkan ŞENTÜRK

SERMAYE BİRİKİM SÜRECİNDE DEVLETİN ROLÜ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ (2002-2018)

Danışman

Doç. Dr. Servet Akyol

Maliye Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Ali Özkan Şentürk'ün bu çalışması, jürimiz tarafından Maliye Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Taner Akpınar (İmza)

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Servet Akyol (İmza)

Üye : Dr. Mesut Sert (İmza)

Tez Başlığı:	SERMAYE BİRİKİM SÜRECİNDE DEVLETİN ROLÜ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ (2002-2018)

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 19/02/2021

Mezuniyet Tarihi : 25/03/2021

(İmza)
Prof. Dr. Suat Kolukırık
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Sermaye Birikim Sürecinde Devletin Rolü: Türkiye Örneği (2002-2018)” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Ali Özkan Şentürk

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Ali Özkan ŞENTÜRK
Öğrenci Numarası	20175234014
Enstitü Ana Bilim Dalı	Maliye
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans ( ) Doktora ( ) Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Servet Akyol
Tez Başlığı	Sermaye Birikim Sürecinde Devletin Rolü: Türkiye Örneği (2002-2018)
Turnitin Ödev Numarası	1534426581

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 172 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 16/03/2021 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

Alıntılar hariç % 9

Alıntılar dahil % 12'dir.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

16/03/2021

(imzası)
Doç. Dr. Servet Akyol

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
GRAFİKLER LİSTESİ	iii
TABLolar LİSTESİ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ	vi
ÖZET	viii
SUMMARY	ix
TEŞEKKÜR.....	x
ÖNSÖZ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SERMAYE BİRİKİMİ SÜRECİNDE VE DEVLETİN ROLÜ: TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Sermaye Birikimi.....	5
1.2. Devlet	7
1.2.1. Marksist Devlet Tartışmaları	9
1.3. Stratejik İlişkisel Yaklaşım: Birikim Stratejileri ve Hegemonik Projeler	15
1.3.1. Birikim Stratejileri.....	20
1.3.2. Hegemonik Projeler	25

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE ARAÇ SETİ

2.1. Kavramsal Çerçeve ve Araç Setleri.....	37
2.1.1. Kurumsal Yapılar ve Birikim İlişkisi Olarak Devlet, Neoliberalizm ve Finansallaşma	37
2.1.2. Hegemonik Proje Olarak Neoliberal Popülizm	45
2.1.3. Devlet ve Toplumsal Sınıflar.....	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE DEVLET VE SERMYE BİRİKİM: 2002-2018

3.1. 2002 Öncesi Tarihsel Arka Planı.....	55
3.1.1. Kriz ve Yeniden Uyum.....	59
3.2. 2002-2018 Arası Dönemde Sermaye Birikimi Sürecinde Devletin Rolü.....	62
3.2.1. Kapitalist Devletin Kurumsal Dönüşümü ve Birikim Sürecinin Dinamikleri.....	62
3.2.1.1. Devletin Kurumsal ve Yapısal Dönüşümü	62
3.2.1.2. Büyümenin Dinamiği Finansallaşma ve Finansallaşmanın Tabana Yayılması.....	66

3.2.1.3. Devletin Ekonomik Alandan Çekilişi: Özelleştirme ve Kamu Özel İşbirliği Projeleri	83
3.2.2. Hegemonik Proje Olarak Neoliberal Popülizm: Hayırsever Devlet ve Finansallaşmanın Tabana Yayılması	90
3.2.2.1. Hayırsever Devlet ve Sosyal Politika Anlayışı.....	93
3.2.2.2. Toplumsal Meşruiyet Açısından Finansallaşmanın Tabana Yayılması	101
3.2.3. Devletin Toplumsal Sınıflar Karşısındaki Konumu	106
3.2.3.1. Devletin Emek Kesimleri ve İşgücü Piyasası Karşısındaki Konumu.....	106
3.2.3.1.1. Sendikalaşmanın ve Sendikal Faliyetlerim Durumu	107
3.2.3.1.2. Esnekleştirme ve Güvencesizleştirme Stratejileri	114
3.2.3.2. Devletin Sermaye Kesimleri Karşısındaki Konumu	123
SONUÇ	138
KAYNAKÇA.....	142
Ö Z G E Ç M İ Ş	156

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 3.1 GSYH İçerisinde Seçilmiş Sektörlerin Payı	66
Grafik 3.2 GSYH Artış Hızı ve Finans Hesabının GSYH İçerisindeki Payı	68
Grafik 3.3 Yabancı Kökenli Sermaye Akımlarının Yapısı.....	72
Grafik 3.4 Doğrudan Yabancı Sermaye Akımlarının Sektörel Dağılımı	73
Grafik 3.5 Dış Dünya ile Ticari İlişkiler (Mal ve Hizmet Ticareti)	74
Grafik 3.6 Brüt Dış Borç Stoku ve GSYH'ye Oranı	76
Grafik 3.7 Faiz Dışı Fazla, Borçlanma Gereği ve Brüt Dış Borç Stokunun GSYH'ye Oranları	77
Grafik 3.8 Sektörlerin Brüt Dış Borç Stoku İçerisindeki Payı	77
Grafik 3.9 Finansal ve Finansal Olmayan Özel Sektörün Dış Borç Dağılımı.....	78
Grafik 3.10 Kamu Brüt İç Borç Stoku ve Kredilerin GSYH'ye Oranı	79
Grafik 3.11 Türkiye'nin Toplam Borçlarının Milli Gelire Oranı	80
Grafik 3.12 Hanehalkı Borçlanmasının Tüketici Faiz Oranları Ortalaması ve Enflasyon ile İlişkisi	81
Grafik 3.13 Tüketici Kredisi Türleri.....	82
Grafik 3.14 Özelleştirme Gelirlerinin GSYH ve Özelleştirme Gelirleri Hariç Genel Devlet Gelirleri İçerisindeki Payı.....	84
Grafik 3.15 Kamu Özel İşbirliği Projelerinin Sözleşme Değerleri, Yatırım Tutarları ve Sayıları (2003-2019).....	87
Grafik 3.16 Toplam Sözleşme Değerinin ve Yatırım Tutarlarının Sektörlere Göre Dağılımı (1986-2019)	88
Grafik 3.17 Sosyal Koruma Harcamalarının GSYH İçerisindeki Payı ve Kendi İçerisindeki Dağılımı	95
Grafik 3.18 Toplam Sosyal Hizmet ve Yardım Harcamalarının Miktarı ve SYDTF, Mahalli İdareler ve ASPB'nin Sosyal Hizmet ve Yardım Harcamaları İçerisindeki Payları (Bin TL, sabit fiyat, TÜFE 2003=100).....	96
Grafik 3.19 Toplam Bireysel Tüketici Kredisi Kullandırılan Miktar ve Kişi Sayısı (Bakiye)	102
Grafik 3.20 Hanehalkı Borcunun Harcanabilir Gelire Oranı	104
Grafik 3.21 Borçlu Yoksul Sayısı.....	105
Grafik 3.22 Yoksul Borçluların Toplam Borçlulara Oranı.....	105
Grafik 3.23 Fiili Sendikalaşma Oranı (2000-2012)	108
Grafik 3.24 Resmi ve Fiili Sendikalaşma Oranları (2013-2019).....	109
Grafik 3.25 Toplu İş Sözleşmeleri İçindeki Yüksek Hakem Kurulu Tarafından Bağıtlanan Toplu İş Sözleşmelerinin ve Etkilenen İşçi Sayısının Oranı	112
Grafik 3.26 Emek Verimliliği ve Reel Ücret (2005=100)	115
Grafik 3.27 Asgari Ücretli Çalışan Sayısı	116
Grafik 3.28 : İşsizliğin Boyutu	117
Grafik 3.29 Büyüme ve İstihdam Artış Hızı	118
Grafik 3.30 Kayıt Dışı İstihdam	121
Grafik 3.31 İş Kazaları	122

Grafik 3.32 Sosyal Ücret ve Sosyal Kâr.....	124
Grafik 3.33 Net Asgari Ücretin İşverene Maliyeti	125
Grafik 3.34 Vergi Harcamaları	127
Grafik 3.35 Yatırım Teşviklerinin Gelişimi	129
Grafik 3.36 Sermaye Türüne Göre Yatırım Teşviklerinin Gelişimi (Sabit Yatırım)(Milyon TL).....	130
Grafik 3.37 Teşviklerin Sektörel Dağılımı	131
Grafik 3.38 Kamu İhale Tutarlarının İhale Usullerine Göre Payları	134
Grafik 3.39 Sözleşme Bedeline Göre Sermaye Kesimlerinin Kamu İhalelerinden Aldığı Paylar (2004-2011)	136

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1 Devletin Altı Boyutu ve Bunların Kriz Eğilimleri	29
Tablo 3.1 Yabancı Sermaye Akımları ve Büyüme Bağlantısı	70
Tablo 3.2 Bireysel Tüketici Kredisi Dağılımı (Yıl İçerisinde Kullanılan Miktar(Milyon TL) ve Kişi Sayısı).....	103
Tablo 3.3 Ertelenen ve Yasaklanan Grevler	113
Tablo 3.4 Toplumsal Sınıfların Bütçe İçerisindeki Payı	123
Tablo 3.5 İşsizlik Sigortası Fonu Gelir ve Giderleri	125
Tablo 3.6 Vergi Afları ve Kapsamı	128

KISALTMALAR LİSTESİ

AB:	Avrupa Birliği
ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
AÇSHB:	Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı
AKP:	Adalet ve Kalkınma Partisi
akt.:	Aktaran
ANAP:	Anavatan Partisi
ASKON:	Anadolu Aslanları İş Adamları Derneği
ASPB:	Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı
BDDK:	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
BSB:	Bağımsız Sosyal Bilimciler
CD:	Cari Denge
DB:	Dünya Bankası
DİSK:	Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DİSK-AR:	Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Merkezi
DSP:	Demokratik Sol Parti
DTÖ:	Dünya Ticaret Örgütü
ESSPORS:	Avrupa Bütünleştirilmiş Sosyal Koruma İstatistikleri
EVDS:	Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
FED:	Federal Rezerve
GEGP:	Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
GSS:	Genel Sağlık Sigortası
GSYH:	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
Hak-İş:	Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu
IMF:	Uluslararası Para Fonu
KİK:	Kamu İhale Kurumu
KİT:	Kamu İktisadi Teşekkülü
KÖİ:	Kamu Özel İşbirliği
MB:	Merkez Bankası
MHP:	Milliyetçi Hareket Partisi

MÜSİAD:	Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
NKA:	Net Kaynak Aktarımı
OECD:	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OHAL:	Olağanüstü Hal
RP:	Refah Partisi
SBB:	Strateji ve Bütçe Başkanlığı
SGK:	Sosyal Güvenlik Kurumu
SSK:	Sosyal Sigortalar Kurumu
STK:	Sivil Toplum Kuruluşu
SYDTF:	Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teşvik Fonu
SYDV:	Sosyal Dayanışma ve Yardımlaşma Vakfı
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİSK:	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TL:	Türk Lirası
TOBB:	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TOKİ:	Toplu Konut İdaresi Başkanlığı
TS:	Toplam Net Sermaye
TUSKON:	Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu
TÜİK:	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜMSİAD:	Tüm Sanayici ve İş Adamları Derneği
Türk-İş:	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜRKONFED:	Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu
TÜSİAD:	Türkiye Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
YAS:	Yabancı Kökenli Sermaye
YOİKK:	Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de 2002-2018 döneminde sermaye birikim sürecinde devletin rolünü incelemektir. Bu amacı gerçekleştirmek için Bob Jessop’un kuramsal yaklaşımından hareket edilmektedir. Çalışma sahip olduğu yöntem itibarıyla ana akım iktisadi analizlerin dışında radikal eleştirel bir anlayışa sahiptir. Çalışmanın önemi 2002-2018 arası dönemde Türkiye ekonomisini ekonomik ve siyasal ilişkiler etrafından radikal eleştirel bir perspektifle açıklama çabasıdır. Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde sermaye birikim sürecinde devletin rolü teorik olarak ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise bu teorik çerçeveden hareketle Türkiye için kavramsal çerçeve ve araç seti tanımlanmaktadır. Son bölümde ise 2002-2018 yılları arasında Türkiye’de sermaye birikimi sürecinde devletin rolü ikinci bölümde geliştirilen kavramsal çerçeve ve araç seti etrafında açıklanmaktadır. Neoliberal düşüncelerin aksine devlet, 2002-2018 arası dönemde ekonomik, hukuki ve siyasi düzenlemelerle sermaye birikiminin seyrini büyük ölçüde etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Sermaye Birikimi, Devlet, B. Jessop, Türkiye Ekonomisi

SUMMARY

ROLE OF THE STATE IN CAPITAL ACCUMULATION PROCESS: THE TURKISH CASE (2002-2018)

The aim of this study is to examine the role of the state in the capital accumulation process in Turkey in the period 2002-2018. To achieve this goal, Bob Jessop's theoretical approach is driven. The study has a radical critical perspective beyond mainstream economic analysis. The importance of the study is an effort to explain the Turkish economy from a radical critical perspective around economic and political relations between 2002 and 2018. The study consists of three main sections. In the first chapter, the role of the state in the capital accumulation process is theoretically discussed. In the second part, conceptual framework and tool box are defined for Turkey based on this theoretical framework. In the last chapter, the role of the state in the capital accumulation process in Turkey between 2002 and 2018 is explained around the conceptual framework and tool box developed in the second part. Contrary to neoliberal ideas, the state greatly affected the course of capital accumulation through economic, legal and political arrangements between 2002 and 2018.

Keywords: Capital Accumulation, State, B. Jessop, Turkish Economy

TEŞEKKÜR

Teşekkürlerime değerli hocam Doç. Dr. Servet Akyol'un tez yazım sürecinde yüz yüze geldiğim zorluklar karşısında her zaman aklıma gelen, bir uyarı niteliği taşıyan ve aynı zamanda cesaretlenmemi sağlayan "Akademik uğraş belki daha çok 'aristokrat' kesimin gerçekleştirebileceği bir uğraş ancak, bu bizlerin yapamayacağı anlamına gelmiyor. Evet, belki daha zor koşullarda daha fazla emek harcamamız gerekecek fakat biz de bu uğraşı gerçekleştirebiliriz." sözleriyle başlamak isterim. Gerek akademik yolculuğumun başlarında vermiş olduğu cesaret, gerekse tez yazım sürecinde göstermiş olduğu hoşgörüsü, tartışmalarıyla kazandırdığı entelektüel katkısı, her zaman hissettiğim desteği ve bu çalışmaya verdiği emek için danışmanım Doç. Dr. Servet Akyol'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca akademik gelişimime olan katkıları ve bana olan inançları için diğer hocalarıma ve eleştirileriyle sundukları değerli katkılar için jüri üyeleri Doç. Dr. Taner Akpınar ve Dr. Mesut Sert'e teşekkürlerimi sunarım.

Diğer yandan bana katmış oldukları insani değerler başta olmak üzere, her zaman olduğu gibi tez yazım sürecinde de verdikleri destek ve gösterdikleri sabır için değerli annem Hasibe Şentürk ve değerli babam Hasan Şentürk'e, anlayışları için kardeşlerim Serdar ve Melih Şentürk'e, kıymetli varlıkları için anneannem Ayşe Gür ve dedem Mehmet Gür'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, gerek gösterdikleri destek ve dayanışma için gerekse dil ve anlatım konusundaki değerlendirmeleri için değerli arkadaşlarım Aslı Görgülü, Gamze Şenyayla ve Süleyman Kaymaz'a içten teşekkürlerimle.

ÖNSÖZ

Radikal eleştirel literatüre göre toplumsal bir ilişki olan sermaye birikimi boşlukta meydana gelemez. Yine sermaye birikimi gibi toplumsal bir ilişki olan devletin, iktidarı da boşlukta asılı kalmaz. Sermaye birikiminin gerçekleşebilmesi için genel anlamda sermaye birikimi rejiminin, özel anlamda ise sermaye birikimi stratejisinin gerekliliklerine uygun ortamın hazırlanması gerekmektedir. Bu ortamın hazırlanması da içerisinde devletin de bulunduğu aktörlerce gerçekleştirilmektedir. Yani devlet ve sermaye birikimi süreci arasında bir ilişki söz konusudur.

Bu çalışmada 2002-2018 arası dönemde Türkiye’de sermaye birikimi sürecinde devletin rolü incelenecektir. Bu amaçla radikal eleştirel bir kuram olan stratejik ilişkisel yaklaşım benimsenmiştir. İlk bölümde bu yaklaşımın kuramsal temelleri ele alınacaktır. İkinci bölümde ise bu kuramsal temellerden hareketler Türkiye için kavramsal çerçeve ve araç seti oluşturulacaktır. Üçüncü bölümde ise oluşturulmuş olan kavramsal çerçeve ve araç seti ile Türkiye’de 2002-2018 arası sermaye birikimi sürecinde devletin rolü açıklanmaya çalışılacaktır.

GİRİŞ

İnsan, varoluşundan beri tarihsel süreç içerisinde varlığını sürdürebilmenin zorunlu bir gerekliliği olarak doğa ve diğer insanlarla etkileşim içerisinde olagelmıştır. Hayatta kalabilmenin yegâne koşulu şüphesiz tüketim yapabilme imkânıdır. İnsanlık tarihi boyunca beslenme ve barınma gibi ihtiyaçlar temel sorun olmuştur. Günümüzde her ne kadar belirli kesimler için bu ihtiyaçlar sorun olmaktan çıkmış ve yerini lüks tüketime bırakmış olsa da, toplumun geniş kesimleri için hâlâ beslenme ve barınma sorunları önemini korumaktadır. İnsanlık tarihi boyunca sürekli artan tüketim arzusu, bireysel anlamda üretimden toplumsal anlamda üretime kadar çeşitli üretim tarzları ile karşılanmış ve karşılanmaya da devam etmektedir. Bu üretim tarzları sadece üretim alanıyla sınırlı kalmayıp toplumsal hayatın hemen her alanında etkili olmaktadır. Dolayısıyla bir üretim tarzı sadece iktisadi boyutuyla değil toplumsal hayatın bütününe kapsayan bir yapı olarak değerlendirilmelidir.

Tarihsel olarak insan, topluluklar halinde yaşamaya başladığından beri çeşitli iktidar biçimleriyle karşılaşmaktadır. İnsan hayatı boyunca evde, işyerinde, sokakta ve toplumsal yaşamın diğer bütün alanlarında çeşitli iktidar biçimleri ve iktidar mücadeleleri ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bireyler, toplumsal sınıflar ve kurumlar iktidar gücünü elde edebilmek için birbirleriyle sürekli bir mücadele içerisinde yer almaktadır.

Toplumsal anlamda iktidar; ekonomik, ideolojik ve siyasal iktidar olmak üzere üç farklı biçime ayrılmaktadır. Bu iktidar biçimlerine iktidar gücünü veren yani iktidar güçlerine kaynaklık eden olgular sırasıyla üretim araçlarının mülkiyeti, toplumun düşünce kalıbı üzerindeki kontrol gücü ve fiziksel zor gücüdür. Toplumsal hareketi ve dolayısıyla toplumu oluşturan bireyleri kontrol altında tutmak isteyen iktidar biçimleri sürekli olarak rekabet içerisinde bulunmaktadır. Her biri diğerlerinin özerk yetkilerini sınırlandırıp kendi kontrolüne almak için sürekli mücadele içerisinde (Poggi, 2016: 10). Ancak bu noktada iktidar biçimlerinin kendi aralarındaki rekabetten birbirini yok etme gibi bir durum anlaşılmamalıdır. Farklı iktidar biçimleri toplumsal iktidarı kendi lehlerinde sağlamlaştırmak için birbirleriyle rekabet içerisinde. Ancak bunu birbirlerini yok ederek değil kendi kararlarını diğer iktidar biçimlerine de kabul ettirerek yapmak isterler. Karşılıklı olarak birbirlerini etki altına alma amacıyla devinen bir durum söz konusudur.

Tarihsel olarak bakıldığında zaman genel olarak kapitalizm öncesi dönemlerde iktidar tek elde toplanmıştır. Kapitalist toplumlarda ise iktidar daha çok yayılmış bir biçimdedir (Wood, 2007:155). Ekonomik iktidar burjuvazinin; ideolojik iktidar sermayenin organik aydınların ve çeşitli kanaat önderlerinin; siyasal iktidar ise devletin kontrolü altında bulunmaktadır. Bu

İktidar biçimleri her ne kadar birbiri ile mücadele içindeki farklı iktidar yapıları olsalar da faaliyetlerinin genel sonucu olarak kapitalist sistemin devamlılığı konusunda ortaklaşırlar. Kapitalist bir toplumda, toplumsal üretiminin devamlılığını sağlamak zorunda olan devlet hâkim üretim tarzının genel gerekliliklerini korumakta; ekonomik iktidar erkini elinde bulunduran burjuvazi ise en temel anlamdaki genel gerekliliklerinin (özel mülkiyet ve sözleşme “özgürlüğü” gibi) korunması için devlet iktidarının belirli ölçülerde güçlenmesini istemektedir. İdeolojik iktidar erkini elinde bulunduran çevreler (burjuva aydınları ve gazeteciler gibi) ise maddi yeniden dönüşümlerini sağlayan kaynağın devamlılığı için bu eylemleri meşrulaştırmaya çalışmaktadır¹. Çeşitli iktidar biçimlerini elinde bulunduran gruplar esasen kendi çıkarları için mücadele etmektedir. Bu mücadeleler karşılıklı çıkar çatışmalarını da beraberinde getirmektedir.

Kapitalist üretim tarzı, bir üretim tarzı olarak her ne kadar toplumsal yeniden üretimi sağlasa da, üretimin asıl tetikleyici mantığı toplumsal olarak üretilen artı-değere belirli çevrelerce el konulması ve el konulan artı-değerin yeniden üretim sürecine sokularak sermaye birikiminin arttırılmasına dayanmaktadır. Bu açıdan sermaye birikimi kapitalist bir üretim tarzının devamlılığı için vazgeçilemez bir konumda bulunmaktadır. Bu sebeple kapitalist üretim tarzının devamlılığı noktasında ortaklaşan iktidar biçimleri, sermaye birikiminin seyrini belirleyen hâkim birikim stratejisini desteklemekte ve meşruiyetini pekiştirmektedir.

Günümüz kapitalist devleti ile birlikte var olan “sermaye birikimi” salt iktisadi bir kavram olmaktan çok çeşitli toplumsal ilişkileri içerisinde barındırmaktadır. Doğası gereği sürekli kendini genişleten bir yapıda bulunan sermaye ilişkisi, birikimin toplam sosyal döngüsü (P-M-P¹) şeklinde ifadesini bulan mekanizma ile kendini toplumsal alana yaymaktadır. Sermaye birikimi süreci çatışmalı bir toplumsal süreç olarak çeşitli sınıf ve sınıf kesimleri arasındaki mücadeleleri ve güç ilişkilerini içerisinde barındırmaktadır. Söz konusu toplumsal mücadelelerin olduğu üretim ve dolaşım süreci içindeki (yani sermaye birikiminin toplam sosyal döngüsü) her aşamada sermaye birikimi, devlet iktidarına ihtiyaç duymaktadır (Akçay ve Türkay, 2006: 60-63).

“Sermaye” kavramının içeriği genellikle maddi zenginlik veren birtakım üretim aracı ve para gibi metaların sahipliği olarak anlaşılır. Ancak, “sermaye” içinde kapitalist toplumsal ilişkileri barındıran bir kavramdır. Maddi zenginlik kaynağı olan bu metaların sermaye olabilmesi için kapitalist üretim içerisine sokulmaları gerekir, aksi halde sadece birer meta olarak kalırlar. Diğer bir deyişle, bir şeye sermaye anlamını katan kapitalist üretim sırasındaki toplumsal ilişkilerdir. Sermaye aynı zamanda bütünlüklü bir yapıdadır. Bu bütünlüklü yapı en

¹ Esasen devlet iktidarının güçlenmesi, alt sınıflardan üst sınıflara kadar ve ayrıca çeşitli çıkar grupları tarafından desteklenmektedir (Eroğlu, 2017:100).

iyi ifadesini sanayi sermayesinin P-M-P^I döngüsünde bulur. Bu döngü üretim için gerekli üretim araçları, hammadde ve emek-gücü gibi girdilerin satın alınmasında kullanılan paranın form değiştirerek üretim sürecine girmesi ve süreç sonrasında içerisinde üretim için harcanan paranın ve kullanılan emek-gücünün kattığı artı-değeri barındıran, bir meta olarak ortaya çıkması sürecini kapsar. Bu süreç sadece meta üretimini değil, aynı zamanda süreci meydana getiren ilişkileri tekrar tekrar üreten bütünlüklü bir ilişkidir. Bu ilişki metayı üreten ücretli emek-gücü maddi yeniden üretimini sağlamak için ürettiği metayı kapitalistten satın almak zorunda kalan emeğin, tekrar üretim sürecine dâhil olma zorunluluğunu kapsayan bir sömürü ilişkisidir (Saad-Filho, 2006:80-85).

Kapitalist üretim tarzının doğası gereği sermaye birikimin seyri istikrarsız bir yapıdadır. Bu nedenle dönemsel olarak birikimin artırılması için izlenen yöntemler değişmektedir. Birikim süreci içerisindeki gelişmelere bağlı olarak üretim sürecine hâkim olan sektör ve benimsenen yöntemler çatışmalı bir süreç sonucunda değişikliğe uğramaktadır. Bunun sonucunda birikim, başta sermaye kesimleri arasından hegemonik üstünlüğünü kurabilen sermaye kesimi olmak üzere bütün sermaye kesimlerinin genel çıkarlarına uygun bir biçimde yeniden düzenlenmektedir. Bu yaşanan dönüşüm sadece ekonomik alan içerisinde kalmayıp siyasal, kültürel ve ideolojik alanları da kapsamaktadır.

Kapitalizmde iktidar biçimlerinin toplumsal yaşam içerisinde yayılmış bir biçimde bulunuşu Liberal devlet teorisi üzerinde de kendisini göstermektedir. Liberal anlayışa göre devlet iktidarı bireysel haklar ve ortak iyi kavramları üzerinden tanımlanmaktadır. Buna göre devlet toplum için ortak iyiyi amaçlayan ve bu amaçla serbest piyasayı düzenleyen toplum üzerinde konumlanan bir güçtür (Carnoy, 2015:31). Diğer taraftan Marksist yaklaşım, Liberal yaklaşımın bu kavramsallaştırmasına devletin sınıf mücadelelerinden bağımsız bir biçimde ele alınamayacağını öne sürerek karşı çıkar. Marx'ın (2016: 237) ifadesiyle; “devlet iktidarı havada asılı duramaz”. Ancak her ne kadar Marksist yaklaşım içerisindeki farklı anlayışlar Marx'ın bu sözlerini kabul etse de devletin sınıfsal karakterini farklı yöntemlerle açıklamaya çalışmaktadırlar. Temelde “araçsalcılar” ve “yapısalcılar” olarak gruplandırılabilen bu yaklaşımların, birincisi ekonomik indirgemecilikle, ikincisi ise siyasal indirgemecilikle eleştirilmektedir.

Sermaye birikim sürecinde devletin en temel aktörlerden biri olduğundan hareketle, bu çalışma devlet olgusunu Jessop'un devlet yaklaşımı ile açıklamaya çalışmaktadır. Jessop'un devlete yönelik açıklamalarının önemi araçsal ve yapısal yaklaşımların eksikliklerini ortadan kaldırmaya yönelik çabasıdır. Bu bağlamda Jessop Marksist devlet tartışmalarındaki eksiklikleri “stratejik ilişkisel yaklaşım” ile aşmaya çalışmaktadır. Günümüzde Jessop'un

yaklaşımı Marksist devlet tartışmaları içerisinde en etkili kuramsal açıklamalardan bir tanesidir.

Bu çerçevede çalışmanın amacı, Jessop'un kuramsal çalışmalarından hareketle 2002-2018 yılları arasında sermaye birikimi sürecinde devletin rolünü incelemektir. Bu çalışmanın yapılmasının nedeni sermaye birikimi sürecinin ana akım iktisat anlayışının piyasa analizlerinin ötesinde daha geniş bir kavramsal çerçeve ile anlaşılabilceğinin düşünülmesi, bu alanda yapılan çalışmaların azlığı ve mevcut toplumsal gerçekliği farklı bir çerçeveden daha tutarlı bir biçimde açıklama çabasıdır. Çalışma sahip olduğu yöntem itibarıyla ana akım iktisadi analizlerin dışında radikal eleştirel bir anlayışa sahiptir. Çalışmanın önemi ise 2002-2018 arası dönemde Türkiye ekonomisini ekonomik ve siyasal ilişkiler etrafından radikal eleştirel bir perspektifle açıklama çabasıdır. Böylelikle stratejik ilişkiyel yaklaşımdan hareketle sermaye birikim sürecinde devletin rolü 2002-2018 dönemi için bütünsel bir açıdan literatüre kazandırılmaya çalışılmıştır.

Çalışma kapsamında 2002-2018 döneminin seçilmesinin nedeni 1980 sonrasında Türkiye ekonomisinde gerçekleşen neoliberalleşmenin 1990'ların sonu ile 2000'lerin başından itibaren devletin kurumsal ve yapısal dönüşümüyle birlikte daha ileri bir aşamaya geçtiği, yoğunlaştığı ve derinleştiği düşüncesidir. Kasım 2002 seçimlerinden sonra tek parti hükümetlerinin kalıcı olması diğer bir tercih nedenidir. Çalışma 2018 yılı ile sınırlandırılmıştır. Çünkü bu tarihte siyasal ve kurumsal yapı radikal biçimde değişmiş, Türkiye ekonomisi kriz sürecine girmiştir. Çalışma on altı yıllık görece uzun bir zaman dilimini incelemektedir. Bunun gerçekleştirmek için mevcut literatürden de yararlanarak kavramsal çerçeve ve bu kavramsal çerçeveyi açıklamaya yönelik araç setleri türetilmiştir. Araç setleri büyük oranda ikincil verilerden hareketle oluşturulmuştur.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde sermaye birikim sürecinde devletin rolü teorik olarak ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise bu teorik çerçeveden hareketle Türkiye için kavramsal çerçeve ve araç seti tanımlanmaktadır. Son bölümde ise 2002-2018 yılları arasında Türkiye'de sermaye birikimi sürecinde devletin rolü ikinci bölümde geliştirilen kavramsal çerçeve ve araç seti etrafında açıklanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SERMAYE BİRİKİMİ SÜRECİNDE VE DEVLETİN ROLÜ: TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Sermaye Birikimi

Kapitalizm öncesi dönemlerde gerek doğrudan gerekse piyasa dışı yollarla bireysel ve hanehalkı ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan mal üretimi, kapitalizmle birlikte farklı bir boyuta evrilmiştir. Kapitalist bir toplum diğer toplumlardan farklı üç özelliği ile ayırt edilebilir. Buna göre, “metaların genelleştirilmiş üretimi”, “metaların kâr amacıyla üretilmesi” ve “ücretli emek ” kapitalizmin ayırt edici özellikleridir (Saad-Filho, 2007:44-45). Diğer bütün üretim tarzlarından farklı olarak kapitalizmde, pazarda alınıp satılmak için üretilen metalar, metalaştırılmış emek-gücü tarafından üretilir. Söz konusu bu üretim sermayedarın kâr isteği üzerinde gerçekleşir. Kapitalist bir toplumda, maddi yeniden üretimini sağlayacak üretim araçlarından koparılan bireyler, emek-güçlerini, bir meta olarak sermayedarlara satarak maddi yeniden üretimlerini sağlamak zorunda bırakılmıştır (Hangson, 2006:101-102).

Bir toplum içerisinde kâr amaçlı üretilen metaları kullanarak hayatlarını devam ettiren insan sayısının yeterli derecede artmasına bağlı olarak, kapitalizm toplumsal ilişkilere hâkim duruma gelmektedir. Kapitalizme özgü gibi gözüken birçok faktör farklı üretim tarzlarında bulunsa da, kapitalizm diğerlerinden farklı olarak eşit olmayan şartlarda ve serbest piyasa koşulları altında işleyen pazar hâkimiyeti mantığına dayanmaktadır (Fülberth, 2014:25-49).

Her ne kadar diğer üretim tarzları gibi kapitalist üretim tarzında da üretim nihai olarak toplumun maddi yeniden üretimini sağlasa da; kapitalist bir toplumda üretim örgütlenmesini sağlayan temel dürtü, üretim araçlarını elinde bulunduranların kâr elde etme isteğidir. Bu durum kâr elde etme imkânı bulunmayan kamusal mal ve hizmetlerin üretiminin devlet tarafından gerçekleştirilmesinden de anlaşılmaktadır. Kapitalist üretim ve dolaşım süreci sonucunda elde edilen kâr tekrar üretim ve dolaşım sürecine sokulduğu zaman sermaye birikimi gerçekleşmekte ve bu döngü sürekli olarak devam ettirilmek istenmektedir. Bir bakıma kapitalist üretim tarzının mantığı “birikim için birikim” şeklinde çalışmaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde hangi üretim tarzı kullanılırsa kullanılsın değerin belirli bir kısmı (artık değer) üreticisinin elinden kopartılıp alınıyorsa, yani bir sömürü söz konusu ise kaçınılmaz olarak o toplumda sınıfsal farklılıklar olacaktır. Sermaye/burjuvazi, sermayenin toplam sosyal döngüsü içerisinde üslendiği rollere göre (para, sanayi ve ticari), faaliyette bulunduğu sektöre göre (tarım, endüstri ve finans), toplam sosyal döngü içerisinde ulusal ve uluslararası düzeydeki katılımlarına göre, mekânsal olarak yoğunlaştığı bölgelere göre

(İstanbul ve Anadolu sermayesi), kullanılan sermaye oranına göre (büyük ve küçük ölçekli) çeşitli kesimlere bölünmektedir. Sınıfsal konumlar biçim eksenli toplumsal ilişkiler tarafından belirlenirken, toplumsal ilişkiler içerisindeki sınıf ve sınıf içi ilişkileri ise sermaye birikiminin zaman içerisinde ulaştığı aşamaya göre belirlenir (Ercan, 1998:27;31).

Sermaye birikimi sürecinin nasıl şekillenip kapitalizmin ne doğrultuda gelişme göstereceği önceden belirlenmiş bir birikim kalıbı içerisinde gerçekleşmemektedir. Sermaye birikim sürecinin ilerleyişi açısından değer-biçimi her ne kadar önemli bir konumda bulunsa da süreç sadece değer-biçimi belirleyiciliği altında hareket etmemektedir. Birikim sürecinin şekillenmesi süreç içerisindeki sermayenin toplam sosyal döngüsüne göre belirlenir ve birçok farklı unsura bağlıdır. Bu açıdan bakıldığında genel ve tekil sermaye çıkarları, bu çıkarlar arasındaki rekabet, sermaye birikiminin seyri açısından önem kazanmaktadır. Genel sermaye çıkarları, toplumsal yeninden üretimin içerisinde yer alan ve kapitalizmin doğası gereği birbirleri ile rekabet içerisinde bulunan farklı sermaye kesimlerinin tamamının, yani sermaye birikimin toplam sosyal döngüsünün çıkarlarını ifade ederken, tekil sermaye çıkarları ise birbirleri ile rekabet hâlindeki farklı sermaye kesimlerinin çıkarlarını ifade etmektedir. Anlaşılacağı üzere genel sermaye ve tekil sermaye arasında karşılık bir bağımlılık söz konusudur. Ancak bu bağımlılık çıkarların çakıştığı noktada çelişkili bir yapı oluşturmaktadır (Jessop, 2016: 194-195).

Genel sermaye açısından önemli olan, mevcut sermaye birikim sürecinin içinde bulunduğu aşamaya uygun gerekliliklerin sağlanmasıdır. Bu sebeple rekabet gücü çerçevesinde bazı tekil sermayelerin zararına olan bir sürecin yaşanması mümkündür. Diğer yandan genel olarak sermaye, gerek artı-değer yaratılması mümkün olamayan mal ve hizmetlerin üretimi için gerekse yasal hukuksal düzenlemeler için devlete ihtiyaç duymaktadır. Ancak devlet müdahalesinin giderek artması aynı zamanda sermaye birikim süreci için risk ve belirsizlikler de yaratır. Devletin müdahaleleri sadece genel ve tekil sermaye ilişkilerini değil aynı zamanda emek ve sermaye arasındaki ilişkileri de derinden etkiler. Sermayenin temel amacı sürekli olarak daha fazla artı-değere el koymaktır. Bu amacına ulaşmak için maliyetlerini azaltması gerekir, bu ise ücretlerin daha düşük düzeylere çekilmesini gerektirir.

Buna karşılık dolaşım alanındaki sermaye ise talep artışını ve dolayısıyla ücretlerin arttırılmasını talep edebilir. Dolayısıyla böyle bir durum, hem tekil sermayeler arası bir çatışma hem de işçi sınıfı ve sermaye sınıfı arasında bir çatışma doğurmaktadır. Kapitalizmin dinamik yapısından kaynaklanan büyük değişimler de sermaye içi ilişkileri ve emek sermaye ilişkisini derinden etkilemektedir. Söz konusu bu değişimler kapitalizmin mevcut kurumsal

yapısının birikimin farklı aşamalarından kaynaklanan ihtiyaçların karşılanması için kurumların kısmen ve/veya tamamen değişime uğraması ile gerçekleşmektedir. Bu durum sermayenin genel çıkarları açısından olumsuz bir durum yaratmaktadır. Çünkü birikimin farklı aşamalarındaki ekonomik, siyasal ve ideolojik yapılar farklılıklar göstermektedir. Bu yüzden geçilecek olan aşamanın muhtemel ihtiyaçlarını karşılayacak daha önce denememiş yapıların oluşturulması gerekmektedir (Jessop, 2016:195-197).

1.2. Devlet

Tarihsel olarak, topluluklar halinde yaşamaya başladığı andan beri devlet ve devlet benzeri iktidar yapıları insan hayatına ve insanlık tarihinin akışına önemli etkilerde bulunmuştur. Devlet, en ilkel düzeydeki devlet benzeri yapılardan, bugünkü geldiği modern devlet yapısına kadar önemli değişimlere uğramış ve benzer şekilde toplumu da değiştirmiştir. Toplumsal hayatın birçok yönünü doğrudan etkisi altına alan bir yapı ve kurum olarak devlet, pek tabii bir şekilde sermaye birikim süreci ile de karşılıklı bir ilişki içerisinde bulunmaktadır. Hatta birikim süreci içerisindeki önemli aktörlerden birisi olarak konumlanmaktadır.

Kapitalizm öncesi dönemde sınıflı toplumlarda ekonomik sömürü fiziki zor ve siyasi güç üzerinde gerçekleşmekte iken kapitalist toplumlarda sömürü üretim araçları üzerindeki egemenlik aracılığıyla gerçekleşmektedir. Ancak bu durum sömürünün gerçekleşmesi için sadece üretim araçları üzerindeki hâkimiyetin yeterli olduğu anlamına gelmemektedir. Üretim araçları üzerindeki bu egemenliğin devamlılığının sürebilmesi için sermaye sınıfı, devlet iktidarının zor gücüne de ihtiyaç duymaktadır. Kapitalist üretim tarzında ekonomik sömürünün gerçekleşmesi için fiziki ve siyasal zor gücüne doğrudan ihtiyaç duyulmaz. Bunun yerine piyasa mekanizmasının iktisadi zoru devreye girmektedir. Piyasa mekanizmasının gayri insani yapısı toplumsal kesimlerin tamamı üzerinde ekonomik anlamda bir baskı oluşturmaktadır. Ancak kapitalist üretim tarzında egemen olan sermaye sınıfı, söz konusu baskıyı kendi lehine kullanma kabiliyetine sahiptir. Bazı durumlarda bunu tek başına gerçekleştiremez ki, bu durumlarda bir kurtarıcı ve koruyucu olarak devlete ihtiyaç duymaktadır. Diğer taraftan sermaye, devletin yardımına ihtiyaç duymadığı durumlarda ise üretimin örgütleyicisi olması ve daha birçok toplumsal işlevi sebebiyle de devleti çepeçevre sarmış durumdadır (Wood, 2007: 156).

Devletin toplumsal hayat içerisindeki oynadığı rol ve önem gerek Plüralist (Çoğulcu) teoriler gerekse Marksist teoriler açısından inceleme konusu olmuştur. Kapitalizmin gelişimiyle paralel bir şekilde önem kazanan bireysel özgürlükler ve piyasa mekanizması mantığı plüralist teorinin temellerini oluşturmaktadırlar. Bu bakımdan günümüz burjuva

demokrasisinin temel ideolojisini Çoğulcu teoriler oluşturmaktadır. Plüralist teoriler açısından devlet, toplumun tamamının çıkarına olan ortak iyiyi temsil etmektedir. Devlet yönetimi de bu mantığa uygun bir şekilde toplum tarafından seçilmiştir. Yani diğer bir deyişle toplumun ortak çıkarını temsil eden devleti bizzat toplum görevlendirmektedir (Carnoy, 2015: 27-28).

Plüralist devlet teorisi liberal bir kaynaktan doğmakla birlikte kökeni 17. Yy. toplum sözleşmesi teorisyenlerine dayanmaktadır. Bu teorisyenlere göre örgütlü ve hukuki bir siyasal iktidarın olmadığı bir durum, yani “doğa durumu” toplumsal açıdan kaos anlamına gelmektedir. Bu doğa durumunun güvencesizliği karşısında sosyal bir sözleşme olarak devlet doğmuştur (Heywood, 2013: 129). Aslına bakılacak olursa liberal kuramın devlete atfettiği toplumsal düzeni koruma görevi, Marksizm’de de karşılık bulur. Yani hem Marksizm hem de liberalizm devletin toplumsal düzenin koruyucusu olduğu noktasında ortak kanıya sahiptirler. Ancak Marksist kuram, toplumsal düzenin sınıf hâkimiyeti düzeni olduğu bir durumda devletin toplumsal düzeni koruma işlevinin aynı zamanda sınıfsal çıkarların ve dolayısıyla sınıf hâkimiyetinin korunması anlamına geleceğini öne sürmektedir (Gülalp, 1993: 91).

Liberalizmin piyasa eksenli bakış açısının getirdiği; bireysel özgürlük, mülkiyet hakkı, sözleşme özgürlüğü ve toplumsal ortak çıkar gibi argümanlar plüralist teorinin de temel argümanlarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla piyasa odaklı bakış açısının doğal bir sonucu olarak eşitlik kavramı yalnızca siyasal temsil ekseninde değerlendirilmektedir. Toplumun sınıflı yapısını göz ardı eden teori; devleti, toplumun ortak çıkarlarına göre hareket etmek zorunda olan toplumdaki ayrı, tarafsız ve toplumun üstünde bir yapı olarak görmektedir. Toplumsal açıdan ortak çıkarlar ise burjuva demokrasisi içinde seçimlere giren partilerin çoğunluk esasına göre iktidara gelmeleri ekseninde belirlenmektedir. Diğer bir deyişle teori açısından özgür bireylerin kararlarıyla çoğunluk esasına göre iktidara gelen siyasi partiler toplumun ortak çıkarını temsil etmektedir. Liberal kuram ve plüralist teori arasındaki ilişki en iyi biçimde Lenin (2016: 27) tarafından “Demokratik bir cumhuriyet, kapitalizmin mümkün olan en iyi siyasi kabuğudur...” şeklinde ifade edilmiştir.

Diğer taraftan Marksist kuram açısından devlet, toplumun uzlaşmaz karşıtlıklarının bir sonucudur. Buna göre devlet, toplumsal açıdan var olan ekonomik çıkar çatışmalarının kendiliğinden uzlaşmaz boyutta olması sonucu ortaya çıkacak çatışmaları ortadan kaldırmak için vardır. Ancak devlet, toplumsal çatışmayı asla tamamen çözemez, sadece çatışmanın şiddetini azaltır ve mevcut düzenin sınırları içerisinde gerçekleşmesini garanti eder (Engels, 2010: 213).

Toplumun sınıfsal yapısını göz önüne almayan bir analiz toplumsal gerçekliği tam olarak yakalayamaz. Marksist kuramda sınıflı bir toplum yapısı diyalektik bir yaklaşımla ele alınır ve devletin tarafsızlığı gibi argümanlar kabul edilmez.

Tüm sınıfların çıkarlarının örtüştüğü durum ve konular olabilir. Ancak, çoğu zaman ve esas itibarıyla bu çıkarlar, özünde ve geri dönülemez bir şekilde çelişir; bu nedenle devletin, bu sınıfların ortak vekili olabilmesi mümkün değildir; mümkün olabileceği fikri, egemen bir sınıfın sınıf iktidarı gerçeği üzerine, bu iktidarı alt sınıfların olduğu kadar kendisinin de gözünde meşrulaştırmak amacıyla çektiği ideolojik perdenin bir parçasıdır (Miliband'dan akt. Carnoy, 2015: 71).

Bu değerlendirmeler sonucunda, devletin toplumsal alan içinde oynadığı rolün gerçekte ne olduğunun anlaşılabilmesi için, toplumun sınıfsal yapısını analizin içerisine dahil eden diyalektik bir yaklaşımın gerekliliği kaçınılmaz bir hal almaktadır. Bu sebeple de çalışmanın temel aldığı devlet yaklaşımı Marksist gelenek içerisinde yer almaktadır.

1.2.1. Marksist Devlet Tartışmaları

Devlet konusuna en fazla ilgi gösteren yaklaşımlardan bir tanesi de kuşkusuz Marksizm'dir. Marksizm, diyalektik bir yaklaşımla toplumsal geçekliği anlamaya ve toplumsal yaşamı dönüştürmeye çalışan bir teori olarak her zaman devleti göz önünde bulundurmıştır. Devlet, toplumsal ilişkiler sistemi olarak kapitalizme içkin olan genel eğilimlerin belirli bir tarihsel ve mekansal bağlamı ile birlikte analiz edilir. Marksist analizler devletin, sermaye birikim mekanizmasının belirli tarihsel ve toplumsal koşullar dolayında biçimlenmesinden bağımsız olmadığını işaret etmektedir.

Marx, her ne kadar Kapital'de sistematik bir kapitalist devlet tahlili yapmamış olsa da, Fransa'daki sınıf mücadeleleri üzerine yaptığı çalışmalarında devlet üzerine eğilmiş ancak burada da yeterli bir teori sunmamıştır. Diğer yandan devlet üzerine Marx'tan daha fazla eğilen Engels, Lenin, Trotsky ve Gramsci gibi Marksist teorisyenlerin çalışmaları da tam anlamıyla yeterli olmamıştır. Marksist yaklaşım içerisinde devleti ele alan çalışmaların 1970'lerden² itibaren giderek arttığı gözlenmektedir. Daha önce yapılan çalışmalar genel olarak piyasa güçleri üzerinde şekillendirilmekte iken 1970'li yıllardaki siyasal ve ideolojik çatışmaların yanı sıra yaşanan ekonomik krizler; toplumsal gerçekliğin, salt ekonomik yasalarla açıklanamayacağını gözler önüne sermiştir (Jessop, 2016: 40-42; Clarke, 2004a: 7-8).

² 1969'da kurulan CSE'de (Sosyalist İktisatçılar Konferansı) 1970'li yıllar boyunca önemli devlet tartışmaları yapılmıştır.

Marksist kuram içerisinde devlet tartışmaları dört başlık altına ele alınabilir. Bunlar; “araçsalcı yaklaşım”, “Gramsci ve hegemonya”. “devletin göreceli özerkliği” ve “birikim stratejileri ve hegemonik projeler”dir. Bu çalışma Marksist devlet teorilerini ve tartışmalarını açıklama iddiasında değildir. Bunun yerine Marksist devlet tartışmalarının kısa bir açıklamasına odaklanmakta ve çalışmanın teorik çerçevesini oluşturan “birikim stratejisi ve hegemonik projeler” yaklaşımı üzerinde durmaktadır.

Marx ve Engels’in araçsalcı devlet yaklaşımının ortaya çıkmasında etkili olduğu öne sürülen ünlü ifadesi şöyledir: “Modern devlet erki, tüm burjuvazinin müşterek işlerine nezaret eden bir komiteden ibarettir.” (Marx ve Engels, 2018: 55). Daha sonraları Lenin’in (2016) devleti “ezilen sınıfları sömürmenin aracı” olarak yorumlamasının temelinde işte bu tez yatmaktadır. Miliband devlete yönelik bu araçsalcı görüşü 1970’lerde tekrar gündeme getirmiştir. Miliband kapitalizm bağlamında, devlet ile kapitalist sınıf arasındaki ilişkilerin temelde kapitalist sınıfın çıkarlarını destekleyici yönde olduğu sonucuna varır. Ancak Marksist devlet tartışmaları içinde bu geleneğin çok etkili olduğu söylenemez.

Marx ve Engels sivil toplumu devlete egemen bir yapı olarak görmekteydi. Bu çerçevede içerisinde sivil toplumu barındıran altyapı, içerisinde devleti barındıran üstyapıya egemen konumda bulunmaktadır. Yani tarihsel gelişimin etkin ve pozitif öznesi altyapıdır. Yapısalcı yaklaşımların temellerini oluşturan Gramsci’ye göre ise etkin ve pozitif olan üstyapıdır. Böylece Gramsci çözümlemesinin odağına ideolojik ve kültürel ilişkiler bütünü olan üstyapıyı yerleştirmiştir. Bu durumda Gramsci’nin çözümlemesinde hegemonya kavramı önemli bir odak haline gelmiştir. Marx ve Engels’e göre üretim araçları üzerinde egemen olan sınıf aynı zamanda düşünsel üretim araçları üzerinde de egemenliğe sahiptir. Gramsci bu bakış açısını ileriye taşımıştır. Ona göre alt sınıfların kapitalist üretim biçimine verdiği rızayı, kapitalist üretimin mantığı ve/veya zor kullanımıyla açıklamak yeterli değildir. Gramsci alt sınıfların kapitalist toplumsal ilişkilere rıza göstermesini ideoloji ve bilinçle açıklamaktadır. Toplumsal yaşamın her alanında bütün hegemonik aygıtlarla egemen sınıfın ideolojisi alt sınıfa dayatılmaktadır. Hegemonya sadece egemen sınıfın, alt sınıf üzerindeki tahakkümü değildir. Aynı zaman da egemen sınıfın çeşitli kesimleri arasındaki tek bir kesimin kurduğu ortak ideolojiye egemen sınıfın bütün kesimlerinin rıza gösterdiği bir süreçtir. Fakat alt sınıflar üzerinde zor mekanizmasının ve rızanın bir arada işlemesiyle sağlanan hegemonya, egemen sınıf kesimleri üzerinde zor kullanılmaksızın ortak çıkar ile gerçekleştirilmektedir (Carnoy, 2015: 91-97).

Gramsci hegemonya kavramını, Lenin’in Praksis felsefesine en önemli katkısı olarak görerek, ona atıfta bulunmaktadır. Ancak Gramsci, hegemonya kavramını Lenin’in kullandığı,

işçi sınıfının tüm kesimlerinin ortak bir hedef doğrultusunda siyasal düzeyde birleşmesi yönündeki gereklilik anlamından öteye taşıyarak genişletmiştir. Gramsci'nin hegemonya kavramına katkısı üç ana unsur üzerinden incelenebilir. İlk olarak, anti-ekonomist bakış açısı dolayısıyla kavramı ekonominin ötesine taşıyarak ideolojinin ekonomik ve siyasal olanın yanı sıra düşünsel ve ahlaki bütünlüğü de içermesi ve evrensel bir görünüm kazanması gerektiğini belirtmiştir. İkinci olarak hegemonya kavramının kapsamını sadece işçi sınıfı ile sınırlı kalmayacak şekilde içsel çelişkiler barındırmamak kaydıyla “tarihsel blok” oluşturularak toplumun diğer kesimlerine doğru genişletilmesi gerektiğini belirtmektedir. Üçüncü olarak Gramsci'ye göre toplumsal gerçekliği anlamaya yönelik bir çözümleme burjuvazi de dahil olmak üzere toplumsal kesimlerin tamamı üzerine uygulanabilecek şekilde genişletilen bir hegemonya kavramı ile yapılmalıdır (Ransome, 2011: 178-179).

Gramscinin hegemonya kavramsallaştırması, “ekonomik altyapı” ile “ideolojik üstyapı” arasındaki diyalektik ilişkiyi, geneksel algılayıştan farklı olarak ele almasında önemli bir rol üstlenmektedir (Morton, 2011: 139).

Yapılar ve üstyapılar ‘tarihsel bir blok’ oluşturur. Yani karmaşık, çelişkili ve uyumsuz üstyapılar topluluğu, toplumsal üretim ilişkileri topluluğunun yansımasıdır. Bundan şu sonuç çıkarılabilir: ancak totaliter bir ideolojiler sistemi yapıdaki çelişkinin ussal bir yansımasını verir ve dönüştürücü praksisin nesnel koşullarının varlığını temsil eder. İdeoloji düzleminde yüzde yüz homojen bir toplumsal grup oluşursa, dönüşüm için öncüllerin yüzde yüz varolduğu anlamına gelir bu; yani, ‘ussal olanın’ etkin bir biçimde ve sahiden gerçek olduğu anlamında gelir. Bu ussamlama yapı ile altyapılar arasındaki zorunlu karşılıklılığa dayanır, bu karşılıklılık gerçek diyalektik süreçten başka bir şey değildir (Gramsci, 2010: 233-234).

Gramsci burada ‘tarihsel blok’ kavramını sınıfsal güç ilişkilerinin yanı sıra altyapı ve üstyapı arasındaki diyalektik ilişkiye de uygulamaktadır. Bu çerçeveden hareketle Gramsci'nin altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkiye getirdiği özgül yorum üstyapısının altyapı karşısında bir miktar özerkliğe sahip olduğudur. Diğer bir deyişle, üretim ilişkileri ile siyasal toplum ve sivil toplum arasındaki ilişkilerin oluşturduğu tarihsel blok kavramı arasında tek yönlü bir ilişkinin aksine diyalektik bir ilişki söz konusudur. Diğer taraftan hegemonyanın kurul(a)madığı bir durumda tarihsel bloktan söz etmek mümkün değildir. Hegemonyanın kurulması durumu, ortak çıkarlar üzerinde birleştirilmiş ulusal-halkçı bir itifak olan tarihsel bloğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Çünkü tarihsel bloğun oluşumu hegemonyanın bir gerekliliğidir. Hegemonya ve tarihsel blok arasındaki ilişki tarihsel olarak sürekli yenilenen, devinim içerisinde bulunan, dinamik bir ilişkidir (Morton, 2011: 140-142).

Gramsci'nin temel sorunsalı hükümet aygıtı (siyasal toplum) ve sivil toplum arasındaki organik ilişkidir. Siyasal toplum ve sivil toplum arasındaki ilişkiyi güç ve

hegemonya olmak üzere iki tür sınıf hâkimiyeti tarzı üzerinden açıklamaktadır. Güç, baskı ve zor gücüne dayanırken; hegemonya egemen sınıfın yönetimi altındaki ideolojik aygıtların kullanımına dayanmaktadır. Bu hâkimiyet tarzlarının her ikisi de hâkim üretim tarzı üzerindeki rızanın inşasının sağlanması için kullanılmaktadır. Öyle ki; güç, çeşitli fiziksel baskı aygıtları ile uygulanabilirken; hegemonya, “ortak ulusal çıkarlar” söylemi üzerinden ortaklaştırılan egemen sınıf çıkarlarının, çeşitli ideolojik aygıtlar kullanılarak, entelektüel, ahlaki ve politik önderler tarafından topluma kabul ettirilmesini gerektirmektedir (Jessop, 2016: 74).

Gramsci'nin hegemonya kavramsallaştırması, “ekonomik altyapı” ile “ideolojik üstyapı” arasındaki diyalektik ilişkiyi, geneksel algılayıştan farklı olarak ele alabilmesi açısından önemli bir rol üstlenmiştir. Gramsci'nin altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkiye getirdiği özgün yorum üstyapısının altyapı karşısında bir miktar özerkliğe sahip olduğudur. Diğer bir deyişle, üretim ilişkileri ile siyasal toplum ve sivil toplum arasındaki ilişkilerin oluşturduğu tarihsel blok kavramı arasında tek yönlü bir ilişkinin aksine diyalektik bir ilişki söz konusudur (Morton, 2011: 139-140).

Gramsci'nin çalışmalarında egemen sınıf hegemonyasındaki devletin rolünün ne olduğu konusunda üç farklı yaklaşım bulunmaktadır. İlk yaklaşıma göre egemen sınıf toplum üzerindeki hegemonyasını rıza yoluyla kazanır ancak egemenliğini devletin baskı aygıtları üzerindeki denetimiyle uygulamaktadır. Bu görüşe göre hegemonya sivil topluma ait iken zor gücü devlete aittir. İkinci yaklaşıma göre ise hegemonya sadece sivil toplumla sınırlı kalmaz aynı zamanda devlet içerisinde de yer alır. Hegemonyanın sivil toplumu ve devleti kapsadığı böyle bir durumda devlet, sivil toplumdan ancak zor gücünü kullanan bir hegemonik aygıt olarak ayırt edilebilir. Yani bu yaklaşıma göre hegemonya rıza ve zorlamanın bir sentezidir. Diğer yaklaşıma göre ise (ki bu yaklaşım Althusser tarafından kullanılmıştır) sivil toplum ve devlet her yönden birbiriyle eş konumdadırlar. Yani hegemonya devletten ayrılamaz; rıza ve zor devletle birlikte yer alır. Bu durumda bütün ideolojik ve politik üstyapılar hegemonik aygıtlardır (Carnoy, 2015:100-101).

Marksist yaklaşım içerisinde önemli bir konumda bulunan bir diğer yorum ise devletin “görece özerkliği” kavramıdır. Poulantzas'a göre “görece özerklik” kavramı kapitalist devletin, kapitalist üretim tarzının “ekonomik” (üretim ilişkileri ve üretim güçleri) ve “siyasal” (üstyapı; devlet, kültür, siyaset, ideoloji, eğitim vb.) kertilere göreli olarak ayrılmasından ileri gelen bir yapısal özelliğini saptamaya yarar. Poulantzas'ın kapitalist devlet kuramının çıkış noktası, üretim tarzlarının ekonomik ve politik kerteleri arasında görece bir ayrımı ortaya atan Althusserci Marksizm yorumudur (Gülalp, 1993:49).

Althusser'in yaklaşımına göre, toplumsal yapının şekillenışı açısından, konjonktüre göre farklılık göstermek üzere toplumsal yapının farklı alanları “belirleyici” olmaktadır. Ancak ekonomik alan her zaman son kertede hangi alanın belirleyici olacağını belirleyerek “belirleyici” olmaktadır. Bu Althusserci yaklaşım çerçevesinden bakılacak olursa pekâlâ kapitalizm öncesi üretim tarzları açısından “ekonomi dışı” olgular sömürü ilişkileri açısından geçerli olabilmektedir. Fakat kapitalizm açısından bu durum farklıdır. Kapitalizmde “siyasal” ve “ekonomik” alanların birleşmesi söz konusudur. Şöyle ki, kapitalist üretim tarzında sömürünün kaynağı, prekapitalist dönemlerde olduğu gibi siyasal ya da hukuksal değildir. Kapitalist üretim tarzında sömürü, mülksüzleştirme yoluyla ekonomik alan içerisinde gerçekleşmektedir. Ancak bilindiği üzere bu sömürü siyasal alan içerisinde düzenlenen hukuksal normların güvencesi altında gerçekleşmektedir. Poulantzas'ın yaklaşımına göre ise sömürü ilişkileri ekonomik alan içerisinde yer alır ve ekonomik alanda bazı durumlarda siyasal alanın egemenliği altına girebilir. Bu durum prekapitalist üretim tarzları için geçerli olduğu kadar tekelci kapitalizmde de geçerlidir. Ancak bu sömürü ilişkilerinin son kertede belirleyici olmadığı anlamına gelmemektedir. Sömürü ilişkileri yine de son kertede belirleyici olmakla birlikte artık kesin hüküm sahibi değildir (Wood, 2006: 55-57).

Poulantzas'a göre devlet, kompleks toplumsal bir ilişkidir. Bu çerçevede sınıfları devletten bağımsız olarak ya da devleti sınıflar üzerinde etkisi olmayan, sınıflar tarafından pasif bir araç olarak kullanılan bir yapı olarak görmek hatalıdır. Çünkü devlet ve sınıflar etkileşim içerisinde ve herhangi bir sınıf ya da sınıf kesiminin politik olarak etkisi kısmen devletin kurumsal yapısına ve devlet iktidarına etkisine bağlıdır. Diğer yandan sınıfsal mücadeleler sadece sivil toplumda değil aynı zamanda daha geniş bir çerçeveden devlet aracının içinde de yeniden üretilmektedir (Jessop, 2016: 48). Devlet, kendisini doğrudan etkileyen sonuçlara sahip olan böyle bir toplumsal mücadeleyi, bir birine karşıt sınıfların, bir birine karşı göreceli güçlerine bırakmamaktadır. Zira devlet kendi yeniden üretimini güvence altına almak zorundadır. Devletin mevcut durumunun yeniden üretiminin koşulu ise kapitalist sınıfın egemenliğinin devamlılığında yatmaktadır. Dolayısıyla devlet yapısal zorunluluklarından dolayı sınıfsal mücadeleler karşısında, sermaye çıkarlarını savunmakta ve bu amaçla işçi sınıfının ideolojik ve siyasal parçalanmışlığını kullanmaktadır. Böylece Poulantzas, sınıf mücadelesi üzerindeki ideolojinin ve devletin etkisini göstermeye çalışmıştır (Clarke, 2004a: 26).

Görece özerklik sayesinde devlet alt sınıflar üzerinde hegemonyanın inşası için önemli bir pozisyon üstelenmektedir. Buna göre uzlaşmaz sınıfsal karşıtları içerisinde barındıran bir toplumda sermaye tek başına hegemonyayı inşa etmekte yetersiz kalmaktadır. Hegemonyanın

inşası için devlet önemli bir rol üstlenmektedir. Devletin bu rolü gerektiğinde sermayenin kısa vadeli çıkarlarına aykırı kararlar alabilme yetisini gerekli kılmaktadır. Bu sebeple de devletin görece özerk bir pozisyonun olması gerekmektedir. Devletin bu görece özerk pozisyonu kazanmasında ise geniş halk kesimlerinin seçimler yoluyla desteğini kazanması önemli bir etkidir (Poulantzas, 2014: 333-334).

Kapitalizmin devamlılığının sağlanması ve üretim tarzının düzgün işleyebilmesi için gerekli koşulların toplumsal olarak belirli bir biçimde örgütlenmesi gerekmektedir. Üretim tarzının örgütlenmesi içerisinde sadece ekonomik değil; aynı zamanda siyasal ve ideolojik içerimleri olan karmaşık bir birliğin sağlanmasını gerektirmektedir. Poulantzas'ın tezine göre de bunu yapabilecek tek aktör olan devletin, burjuvazinin etkisinde görece özerk olması gerekmektedir. Diğer taraftan kapitalist sistem istikrarsız ve çelişkili bir yapıya sahip olmasına rağmen devlet, sistemin devamlılığını istemektedir. Poulantzas bu durumu, devletin yapısal kısıtlarına ve sistemin devamlılığı üzerinden sağlayacağı faydaya dayanarak açıklamaktadır. Ayrıca toplum içerisindeki örgütlü güçlerde bir şekilde sistemin devamlılığını istemekte veya kapitalist bir toplumda, kapitalist sistemin devamlılığını istemeyen hiçbir güç örgütlenme şansı bulamamaktadır. Bu noktada Poulantzas'a göre kapitalist sistem içerisinde, işçilerin sınıf olarak örgütlenmesi politikadan değil; üretim sürecinden kaynaklanmaktadır. İşçi sınıfının tarihte neden devrimci karakterini açığa çıkararak boy gösteremediğini de bu yolla açıklamaya çalışmaktadır. Öyle ki, devlet işçi sınıfının devrimci karakterini sürekli olarak baskılayarak, kapitalizm için devrimci bir tehdit oluşturmasını engellemektedir. Bunu da işçi sınıfını, sınıfsal çıkarlara sahip politik aktör olarak örgütlenmesini engelleyerek, sadece bireysel ilişkilere sahip vatandaşlar yaratarak yapmaktadır. Poulantzas, bireysel ilişkilere sahip vatandaşların sistemin devamlılığına ilişkin rızasını sağlayan şeyin; imtiyazlar mı yoksa kurumsal kısıtlar mı olduğu konusunda kararsız kalmaktadır. Diğer bir deyişle Poulantzas'a göre günümüz "halkçı sınıf devleti", işçi sınıfının şartlarını iyileştirmek için mücadele ettiği bir demokrasi olabileceği gibi rızanın sağlanması için çeşitli imtiyazların verildiği bir diktatörlük de olabilir (Przeworski, 2016: 129-132).

Temelde Poulantzas tek bir kapitalist devlet tipinin olmadığını, devlet tiplerinin kapitalist üretim tarzına göre belirlendiğini belirtmektedir. Ancak bu devletin sadece ekonomik ilişkilere atıfla anlaşılabilmesi anlamına gelmemektedir. Poulantzas'a göre kapitalist devlet kuramı siyasal olanla ilişkileri çözümlenerek ortaya konulabilir (Poulantzas, 2006: 27-28).

1.3. Stratejik İlişkisel Yaklaşım: Birikim Stratejileri ve Hegemonik Projeler

Günümüzde Marksist devlet tartışmaları içinde etkili olan yaklaşımlardan bir tanesi 1970'lerden itibaren B. Jessop tarafından geliştirilen yaklaşımdır. Jessop, Poulantzas'ın "devleti toplumsal bir ilişki" olarak gören yaklaşımından ve çeşitli kuramsal kaynaklardan hareketle "stratejik ilişkisel yaklaşımı" geliştirmiş ve bir devlet teorisi oluşturmaya çalışmıştır (Jessop, 2005a: 98). Jessop, stratejik ilişkisel yaklaşım çerçevesinde oluşturduğu devlet teorisi içerisindeki birikim stratejileri kavramsallaştırmasını Düzenleme Okulu'ndan, siyasal alana ilişkin hegemonik projeler kavramsallaştırmasını ise başkaca kişi ve yaklaşımlardan etkilenmekle birlikte daha çok Poulantzas'dan hareketle geliştirmiştir. Jessop devlet teorisine başlarken olgunun "kapitalist devlet" olarak tanımlanması gerektiğini vurgular. Buna göre kapitalist devletin biçimi ve işlevinin vurgulanması gerekir. Devleti ortaya çıkaran ve işlevlerini belirleyen kapitalizmin yapısal çelişkileridir.

Bu çalışma kapsamında devlet ve sermaye birikimi Jessop'un biçim belirlenimli toplumsal ilişkiler çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu çerçevede de ilk olarak Jessop'un stratejik ilişkisel yaklaşımı ve yaklaşımın Marksist kuramlar içerisinde bulunduğu konum ele alınacaktır. İkinci olarak ise Jessop'un stratejik ilişkisel yaklaşım çerçevesinde kullandığı kavramsal araçlardan birisi olan birikim stratejileri kavramsallaştırması ele alınacaktır. Üçüncü olarak ise yine stratejik ilişkisel yaklaşım çerçevesinde kullandığı hegemonik projeler kavramsallaştırması ele alınacaktır.

Jessop, Alman siyaset geleneğinin çalışmalarından, Fransız Düzenleme yaklaşımından ve Alman toplum kuramcılarının aracılığıyla aslen Şili biyolojisine ait olan "autopoiesis" kavramından beslenmektedir (Jessop, 2005b: 15). Güney (2009:359), Jessop'un temel amacının "Marksist kuramın en can alıcı tartışma konularından biri olan iktisat ile siyaset arasındaki ayrışma ile 'sınıfsal ve iktisadi belirlenimcilik' etrafından dönen tartışmayı aşma düşüncesi" olduğunu ifade etmektedir.

Marksist devlet tartışmaları çok genel bir sınıflandırma ile sermaye – kuramsal ve sınıf – kuramsal yaklaşımlar olmak üzere iki kategori üzerinden değerlendirilebilmektedir. Sermaye kuramsal yaklaşımlar "kapitalizmin çelik hareket yasaları" vurgusu üzerinden analizini gerçekleştirmekte iken sınıf kuramsal yaklaşımlar "sınıf mücadeleleri" vurgusu üzerinden açıklama yapmaktadır. Jessop, söz konusu iki yaklaşım arasındaki "yanlış ikiliğe" vurgu yaparak, kendi devlet teorisini iki yaklaşımın sentezinden oluşturmaktadır (Jessop, 2005c: 123).

Sermaye kuramsal yaklaşımlara göre, bir üretim tarzı olan kapitalizmin devamlılığını sağlanması için devletin zorunlu olarak yerine getirmesi gereken işlevler söz konusudur.

Devletin biçimi bu işlevler dolayımında kendisini göstermektedir. Yaklaşımına göre, sınıf ve sınıf içi güçler karşısında devletin özerkliği söz konusudur. Ancak son kertede ekonominin belirleyiciliği geçerlidir. Yaklaşım içerisinde kapitalizmi, saf ekonomik ilişkiler, ekonomik ve politik ilişkiler; ekonomik, politik ve ideolojik ilişkiler bileşimi olarak gören üç tür yaklaşım bulunmaktadır (Jessop, 2016: 115). Kapitalist üretim tarzı ile devlet arasındaki ilişkilere odaklanan yaklaşım, devletin çeşitli biçimleri, ekonomi ve sivil toplum arasındaki diyalektik ilişkileri bu çerçevede içerisinde analiz etmiştir. Yaklaşımına göre, üretim ilişkileri ile devlet biçimi arasında ve sınıf egemenliğinin gereklilikleri ile de devletin işlevleri arasında birbirine karşılık gelme/denk düşme durumu söz konusudur (Jessop, 2005c: 120-121). Ayrıca altyapı ve üstyapı arasındaki ikiliğin yanı sıra toplumsal hayatın ekonomik, politik ve ideolojik alanlara ayrılması yönündeki kavramsallaştırmaya da karşı çıkmaktadır. Bu kavramsallaştırmanın yerine ise içerisinde hem politik hem de ekonomik ilişkileri barındıran sermaye ilişkilerini koymaktadır (Gülalp, 1993: 85).

Sınıf kuramsal yaklaşımlar içerisinde ise iki temel yaklaşımdan söz etmek mümkündür. İlk yaklaşım, araçsal bir mantık ile kapitalist üretim ve hukuksal ilişkilerden ayrı olarak düşündükleri sınıfsal güç dengeleri üzerinden devletin rolünü ortaya koymaktadır. İkinci yaklaşım ise, bir anlamda tersi bir durum söz konusudur. Sınıfsal güç dengeleri, devlet biçimi dolayımında şekillenmektedir. Devletin sınıfsal güçler arası çatışma karşısındaki konumlanışı dengenin nasıl sağlanacağı konusunda önemli bir rol oynamaktadır (Jessop, 2016: 119-120). Sınıf kuramsal yaklaşım perspektifinden “yapılan çalışmalar kapitalist emek sürecinin doğası ve ulusal popüler hegemonyanın söylemsel koşullarından, özgün siyasal konjonktürlerin detaylı analizlerine kadar uzanan, geniş bir alandaki konuları tartışmaya açarlar” (Jessop, 2005c: 121). Bu yaklaşımlar Marksizmin altyapının üstyapıya egemen konumunda bulunduğu yönlü önermesini bir anlamda tersine çevirmektedir. Bu durumda yaklaşımlar toplumsal hayatı ekonomik, politik ve ideolojik alanlar bütünü olarak incelemektedir. Yaklaşım, toplumsal alanlar arası belirlenim ilişkisini reddetmesine rağmen son kertede ekonominin belirleyici olacağını belirtmektedir (Gülalp, 1993:84).

Sınıf kuramsal yaklaşımlar sınıfsal analizlere önem vermesine rağmen bazı yetersizlikleri söz konusudur. Bu yaklaşıma dayanan açıklamalar genel ve tekil çıkarlar arası ilişkiye karşı ilgisiz kalmakta, sınıfsal güçler arası birliğin nasıl sağlandığı konusunda yeterli bir açıklama sunmamaktadır. Diğer bir deyişle sınıf kuramsal yaklaşımlar sınıfsal birliği veri kabul etmektedirler. Diğer yandan Sermaye kuramsal yaklaşımlar ise kapitalizmin hareket yasaları dolayımındaki analizleri ile devletin burjuva egemenliğinin devamlılığı için veri bir işlevselliğinin bulunduğunu iddia etmektedirler. Bu durum devletin stratejik seçiciliğinin

olduğu ve görelî özerk yapısı dolayımında dönemsel tercihlerde bulunabildiği gerçekliğini es geçmiştir (Jessop, 2005c: 122).

Jessop söz konusu bu iki yaklaşımın eksikliklerini ve iki yaklaşımın uzlaştırılmasını stratejik ilişkisel yaklaşım yoluyla gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Stratejik ilişkisel yaklaşım sınıf kuramsal analizlerin eksikliklerini hegemonik projeler, sermaye kuramsal yaklaşımın eksikliklerini ise birikim stratejileri yoluyla aşmayı amaçlamaktadır. Aslına bakılırsa Jessop stratejik-ilişkisel yaklaşım ile sınıf kuramsal yaklaşımların ekonomik indirgemeciliğini; sermaye kuramsal yaklaşımların ise siyasal indirgemeciliğini aşmayı amaçlamaktadır (Jessop, 2016: 247).

Güney (2009:366) Jessop'un strateji kavramını "verili bir yapı içinde geçerli olabilecek alternatiflerin oluşturulması anlamında" kullandığını ifade etmektedir. Devleti ise "siyasi strateji" olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirmesinin üç uğrağı bulunmaktadır. İlk olarak devleti "stratejik bir zemin" olarak değerlendirmektedir. Devlet her ne kadar çeşitli sınıfsal güçlerin iktidarı ele geçirmek için oluşturdukları stratejilerin çatışma alanı olsa da belli tür stratejiler için daha elverişli ve ulaşması görece daha kolay bir zemin oluşturmaktadır. Ayrıca yine devletin kendi ekonomik ve politik yapısı; devletin çeşitli kurumları ile çeşitli sınıfların iktidar stratejileri arasındaki ilişki dolayımında sınıfların kendi stratejilerini izleyebilme yetenekleri üzerinde etkide bulunabilmektedir. İkinci olarak devlet "stratejilerin kaynağı" konumunda bulunmaktadır. Devlet iktidarının ele geçirilmesi konusunda çeşitli sınıfsal çatışmaların yanı sıra devlet kendi çıkarlarını korumak içinde bu sınıflarla kurumsal bir bütün olarak karşı karşıya gelmektedir. Üstelik devlet içerisindeki farklı kurumların kendileri aralarında da bir iktidar çatışması söz konusu olmasına rağmen konu bir bütün olarak devlet çıkarları olunca devlet içerisindeki bu ayrı kurumlar bir bütün gibi birlikte hareket etmektedirler. Devletin bu anlamdaki "operasyonel birliğini", merkezi hiyerarşik yapısıyla açıklamak, devlet içerisindeki birliğin nasıl sağlandığını yeterli biçimde açıklayamamaktadır. Bu noktada devlet içerisinde siyasi yöneticilerin ve bürokratların arasındaki birlik ilişkisi göze çarpmaktadır. Bu ilişki bir takım strateji ve taktikleri içermektedir. Üçüncü uğrak ise devletin "siyasi stratejilerin ürünü" olarak değerlendirilmesidir. Devlet olgusu ancak geçmişte uygulanmış ve/veya halen uygulanmakta olan bir takım strateji ve mücadelelerin sonucu olarak değerlendirilirse tam olarak anlaşılabilir. Devlet, stratejilerin zemini ve kaynağı olmasına rağmen aynı zamanda çeşitli stratejilerin ortaya çıkardığı bir üründür. Devletin "stratejik seçiciliği" de işte tam da bu çerçeveden hareketle anlaşılabilir. Geçmişte zaman içerisinde verilen çeşitli stratejik mücadelelerin bir sonucu olarak devletin stratejik seçiciliği oluşmakta ve çeşitli dönüşümlere

uğrayabilmektedir. Ayrıca devlet sisteminin değişim ve dönüşümü salt stratejik mücadelelerin bir sonucu olmamakla birlikte yine de devlet sisteminin değişimi üzerinde etkisi bulunan başkaca faktörler de stratejik-ilişkisel olarak değerlendirilebilmektedir (Jessop, 2005c: 132-135).

Stratejik-kuramsal yaklaşıma göre devletin önceden verili bir birliği söz konusu değildir. Yaklaşıma göre devlet dönemsel olarak farklılaşabilen özgül kurumsal bir bütündür. Devletin formel yani biçimsel anlamda birliğinin genellikle net bir sınırı oluşturulamaz. Şöyle ki, devletin formel birliğini hukuk devleti ilkesi ekseninde değerlendirilirse, bu ilkenin devletin eylemlerini sınırlandırmakta yetersiz kaldığı durumlar ortaya çıkabilir. Öyle ki, hukuk devleti normları bazı durumlarda yasanın içeriğine gerekli etkide bulunamamakta, yasa ile çelişmektedir. Bu durum devletin formel yani biçimsel birliğinin, operasyonel yani gerçek birliği ile birlikte ele alınması gerektiğini göstermektedir. Devletin gerçek birliği ise devletin farklı güçlerin stratejik mücadele alanı oluşu ve bu mücadelenin sonucunun bir anlamda etkisi olarak oluşmaktadır. Devletin biçimi değişken bir yapıya sahiptir. Dönemsel olarak mevcut kurumsal yapıların birleşimi çeşitli devlet biçimlerini doğurmaktadır. Bu anlamda devletin varoluşu tamamlanmış ve bitmiş bir olay değildir. Devlet oluşmuş fakat sürekli olarak belirli kurumsal çerçeve içerisinde değişikliğe açık bir biçime sahiptir. Bu durumda devlet değişken kurumsal birliği dolayımında tarafsız bir yapı olarak değil de yapısal seçiciliğe sahip bir yapı olarak değerlendirilmelidir. Ancak bu durumda devletin taraflılığının algılanabilmesinde sorunlar yaşanmaktadır. Çünkü günümüz modern devletinde yanlılığı açık bir şekilde gösterecek derecede saf çıkarları içeren stratejiler uygulanmamaktadır. Bu nedenle çıkarlar, birtakım belirli stratejilerle ilişkili olarak ele alınmalıdır. Diğer taraftan devletin seçiciliği ise strateji-çıkâr ilişkiselliği üzerinden, hangi siyasi gücün stratejisine uygun olanakların sağlandığı temelinde değerlendirilmelidir. Devletin tarafsızlığı onun sınıfsal karakterini ortaya çıkarmaktadır. Ancak devlet biçimi üzerinde bu sınıfsal karakter veri olarak değerlendirilemez. Konjöntürel hareketlere göre şekillenmektedir. Bu durum, “devlet iktidarının, güçler dengesinin biçim-belirlenimli yoğunlaşması” ve devletin biçiminin “hem stratejilerin kristalleşmesi hem de mevcut stratejilerden bazılarının ayrıcalıklı kılınması” olduğunu göstermektedir. Bu durumda devlet, yapı ve stratejiler arasındaki diyalektik ilişkinin içerisinde stratejik bir alandır. Ayrıca bu diyalektik ilişki göstermektedir ki, devletin biçimi ve sınıf stratejileri dolayımındaki sınıfsal çıkarlar birbirinden ayrı olarak değerlendirilememektedir (Jessop, 2005c: 144-147).

Güç ve çıkarlar, genellikle devlet sistemi dışında oluşmaktadır. Ancak devlet sistemi içerisinde oluşan devlete özgü siyasal çıkarlar da mevcuttur. Söz konusu bu siyasal çıkarlar

sadece yönetici sınıfın devlet dışındaki diğer toplumsal güçler karşısındaki çıkarları ile ilgili değildir. Aynı zamanda devlet biçimi ve politikaları üzerindeki (hepsi de stratejik olmak zorunda olmayan) çıkarlarla da ilişkilidir. Diğer yandan söz konusu bu çıkarların neler olduğunun belirlenmesi, çıkarların mutlak ve koşulsuz olarak belirli bir sınıfsal gücün çıkarına olması mümkün değildir (Jessop, 2005c: 147-148).

Bütün bunlar göz önüne alındığı zaman, devlet iktidarının ilişkiselliği daha net bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu ilişkisellik çerçevesinde devletin, iktidar sahibi olmadığı sadece kurumsal bir bütün olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda devletin iktidarı yukarıda bahsedilen sınıfsal güçlerin ve toplumun çeşitli kesimlerinin iktidarı olmaktadır. Ayrıca devlet iktidarı, çeşitli güçlerce devletin eylemlerine karşı sergilenen direnişe de bağlı olarak şekillenmektedir (Jessop, 2005c: 148).

Stratejik kuramsal yaklaşım çeşitli sebeplerden dolayı eleştirilmektedir. İlk olarak sermaye kuramsal ve sınıf kuramsal yaklaşımlara ilave olarak değerlendirilmekte ve bu kuramların karşısında konumlanmadığı, onlara meydan okumadığı noktasında eleştirilere maruz kalmaktadır. Jessop bu eleştiriye yanıt olarak stratejik kuramsal yaklaşımın söz konusu kuramları olduğu gibi kabul etmediğini belirtmektedir. Stratejik kuramsal yaklaşım hem sermaye hem de sınıf kuramsal yaklaşımlar üzerinde önemli değişiklikler yaparak aralarında bağ kurmaktadır. Stratejik kuramsal yaklaşım; sermaye kuramsal yaklaşımların “hareket yasaları” ve sınıf kuramsal yaklaşımın “sınıf” üzerine analizlerinde ciddi değişiklikler sunmakta ve bu değişiklikler dolayımında iki yaklaşım arasında bir bağ kurmaktadır. İkinci olarak, stratejik kuramsal yaklaşım, tek başına yeterli olmadığı yönünde eleştirilmiştir. Jessop, buna yanıt olarak diğer sermaye ve sınıf kuramsal yaklaşımlar gibi stratejik kuramsal yaklaşımın da kendi strateji kavramının dışındaki bazı kavramları da içerisinde barındırdığını ancak bu kavramları stratejik ilişki çerçevesinden dönüştürerek kullandığını belirtmektedir. Üçüncü olarak stratejik ilişki yaklaşım, genel bir stratejinin mümkün olup olmadığı konusunda eleştiriye maruz kalmaktadır. Bu eleştiriye karşı ise Jessop, kuramın zaten genel bir strateji önerisinde bulunmadığını ayrıca bunun mümkün olmadığını da belirtmektedir. Yaklaşım genel bir stratejinin yerine stratejik hesaplamaların ve uygulamaların çözümlemesini ve bu stratejilerin çoğunlukla toplumsal ilişkileri üst belirlediğini ortaya koymaktadır. Dördüncü olarak yaklaşım, bütün toplumsal analizler için geçerli global bir strateji olup olmadığı yönünde eleştirilmektedir. Jessop bu konuyu Foucault ve Poulantzas’tan ayrıldığı bir nokta olarak belirtmekte ve her toplumsal biçimlenmenin kendine özgü farklı sınırları içerisinde çatışan farklı bütünleştirme stratejilerinin bir sonucu olduğunu belirtmektedir. Stratejik kuramsal yaklaşıma yönelik beşinci eleştiri “idealizm, ideolojizm,

iradecilik ya da kararcılık” suçlamalarıdır. Jessop idealizm ve ideolojizm eleştirisine yanıt olarak, “stratejilerin amaç ve fikirlere indirgenemeyeceğini” belirtmekte ve stratejilerin “yapısal belirlenmeleri ve maddi destekleri ile birlikte belirli örgütlenmeler, güçler, taktikler, özgünlükleri içinde maddileşmeleri temelinde” algılanması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca askeri alandan alınmış olan strateji kavramının salt rıza ve ideolojik kavramlar üzerinden açıklanamayacağını belirtmiştir. İradecilik eleştirisi için ise yaklaşımın öznelere iradeye sahip olarak görmediğini aksine öznelere bir takım uygulamalar içerisinde şekillendiğini belirtmektedir. Kararcılık eleştirisine karşılık olarak da genel geçer bir stratejinin olmayışından hareketle cevap vermektedir. Stratejilerin başarısı birçok farklı ve bazı durumlarda kontrol dışı kalan etmene bağlı olduğunu belirtmektedir. Son olarak stratejik ilişkisel yaklaşım tek taraflı olmak, yapıya önem vermemekle eleştirilmektedir. Her ne kadar henüz toplumsal egemenliğin yapısal belirlenimi ile strateji konusu kadar ilgilenmediği iddia edilse dahi stratejik ilişkisel yaklaşım daha yolun başında olan bir kuram olmasına rağmen en başından beri yapı ve strateji diyalektiğine ilgi göstermiştir (Jessop, 2005c: 135-143).

1.3.1. Birikim Stratejileri

Jessop sermaye birikimine ilişkin kavramsal çerçevesini oluştururken Düzenleme Okulu’nun çalışmalarına yaslanmaktadır. Düzenleme yaklaşımı³ kapitalizmin tarihsel gelişimi boyunca çeşitli içsel çelişkilerine, çatışmalarına ve krizlerine rağmen sürekliliğini devam ettirebilmesini sağlayan ekonomik ve ekonomik olmayan çeşitli etkenlerin ve uygulamaların bütünselliğini incelemektedir. Kapitalizmin bu görece istikrarlı sürekliliğinde çeşitli ekonomi dışı yapıların birikimin düzenlenmesindeki bütünleştirici rolüne dikkat çekmektedir (Jessop, 2005d: 345-346). Ekonomi içi ve ekonomi dışı yapıları göz önüne alan bütünleşik bir iktisat yaklaşımı Jessop’un stratejik ilişkisel yaklaşımına uygun bir kavramsal araç seti sunmaktadır. Jessop, “birikim stratejileri” kavramsallaştırmasını, Düzenleme yaklaşımına önemli katkılar sunan Paris düzenlemecilerinin “birikim rejimi” ve “düzenleme tarzı” kavramlarından hareketle geliştirmiştir.

“Birikim stratejisi” kavramı Jessop’un genel teorik yaklaşımına uygun olacak biçimde ekonomi dışı olguları da içerisinde barındırmaktadır. Birikim stratejisi kavramsal olarak

³ Düzenleme yaklaşımı da tam olarak kapitalizmin 1970’lerdeki krizinin neo-klasik ve marksist yaklaşımlar tarafından açıklanmasının yetersizliği üzerine doğmuştur (Jessop, 2005d: 191). Düzenleme yaklaşımı çerisinde farklı yaklaşımları barındıran yedi okul bulunmaktadır. Bu okulları, “Fransa kaynaklı Grenoblois, Paris ve Tekelci Devlet Kapitalizmi (CME) ile Amsterdam Okulu, Batı Almanya Düzenlemecileri, İskandinav Grubu ve ABD’deki Sermaye Birikiminin Toplumsal Yapısı Yaklaşımı” şeklinde sıralamak mümkündür (Sert, 2011: 65). Jessop, söz konusu okullar içerisinde, Paris Düzenleme Okulu’ndan etkilenecek çalışmalarını şekillendirmiştir (Jessop, 2016: 11).

içerisinde ekonomi dışı koşulları barındırmakta ve “büyüme modeli” kavramına denk düşmektedir. Ayrıca modelin uygulanabilmesi için uygun genel stratejiyi büyük ölçüde şekillendirmektedir. Bir birikim stratejisinin hedefine ulaşabilmesi için sermayenin toplam sosyal döngüsünün farklı uğraklarındaki farklı sermaye kesimlerini, stratejinin egemen sermaye kesimi olacak bir kesimi hegemonyası altında birleştirmesi gerekmektedir. Yani birikim stratejisini kurmak için kendi tekil çıkarlarını diğer kesimlere benimsetecek bir ekonomik hegemonya uygulayabilecek sermaye kesimi, birikim stratejisinin başarısı için hayati önem taşımaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta kapitalist üretim ve dolaşım sürecinin doğal yapısı çerçevesinde nihai olarak ekonomik tahhaküm ve belirlenim gücünü elinde tutan sanayi sermayesiyle, ekonomi içerisinde hegemonik bir konumda yer alacak sermaye kesiminin bir birinden ayırt edilmesidir. Sanayi sermayesi her ne kadar böyle bir güce sahip olsa da, kapitalist gelişim süreci içerisinde dönemsel olarak farklı sermaye kesimleri kendi çıkarlarını diğer sermaye kesimlerine dayatabilecekleri güce sahip olabilmektedirler. İşte böyle bir durumda ekonomik çıkarlarını diğer sermaye kesimlerine dayatabilen sermaye kesimi ekonomik tahhakümü ele geçirmektedir. Ekonomik tahhakümü elinde bulunduran sermaye kesimi, çıkarlarına uygun birikim stratejisini diğer sermaye kesimlerine kabul ettirebildiği ölçüde ekonomik hegemonyasını kurmaktadır. (Jessop, 2004: 196-197)

Kapitalist üretim biçimi tarihsel gelişimi boyunca çeşitli aşamalardan geçerek ilerlemiştir. Bu aşamalar, belirli dönemlerde kendisini gösteren, birikimin sürekliliğinde yaşanan kesintilerin yani krizlerin herhangi bir şekilde aşılması ve yeni bir birikim rejimine geçilmesi şeklinde oluşmaktadır. Kapitalizmin içsel çelişkilerinin derinleşmesi dolayımında oluşan bu krizlerin çözülmesi mevcut toplumsal ilişkilerde, yapılarda ve kurumlarda bir takım değişiklikleri gerektirmektedir. Kapitalizm içine girdiği krizden salt kendi dinamikleri sayesinde kurtulamamakta çeşitli ekonomi dışı unsurların yani siyasal ve ideolojik ilişkilerin desteğine başvurmaktadır. Bu süreçte ekonomik, siyasal ve ideolojik ilişkilerde yaşanan dönüşümler üzerinde devletin belirleyici bir rolü bulunmaktadır. Bu durum göstermektedir ki, kapitalizm kendi yeniden üretimini tek başına, piyasa ilişkileri dolayımında sağlayamamakta ve piyasa dışından gelecek bir takım müdahalelere muhtaç kalmaktadır. Kapitalizmin söz konusu bu yeniden yapılanma esnasında, yani yeni bir birikim rejimine geçiş aşamasında toplumsal mücadeleler belirleyici bir rol oynamaktadır. Ayrıca bu aşamada yeni bir birikim rejiminin oluşturulması çeşitli sermaye fraksiyonları arasındaki güç ilişkileri dolayımında da şekillenmektedir. Bu derece farklı aktörü ve değişkeni içerisinde barındıran bir değişim süreci şüphesiz son derece zorlu ve sancılı bir şekilde ilerlemekte, içerisinde çeşitli çelişkileri

barındıran uzun bir süreci kapsamaktadır (Arın, 2013: 27-28). Birikim stratejileri de işte tam da bu aşamalar sırasında krizden çıkış ve yeni bir birikim rejiminin oluşturulması için muhtemel seçenekleri nitelemektedir.

Çalışmanın teorik kapsamı içerisinde Paris Düzenleme Okulu, Jessop'un kullandığı kavramsal çerçeve açısından önem kazanmaktadır. Paris düzenlemecilerinin çalışmalarında kullandığı kilit önemdeki kavramlar “birikim rejimi” ve “düzenleme tarzı” kavramlarıdır. Bu kavramlar Jessop'un çalışmaları içerisinde de oldukça önemli bir konumda bulunmaktadır. Bu sebeple kavramların daha yakından incelenmesi gerekmektedir.

“Birikim Rejimi” kavramı bir ekonomideki sermayenin toplam sosyal döngüsü içerisinde üretim ve tüketim ilişkilerinin uyumlu birlikteliğini nitelemektedir. Birikim rejimleri zamana ve mekana göre farklılık göstermekle birlikte rejimler arası ayrım artı değer elde edilmiş biçimi üzerinden ortaya çıkmaktadır. Ancak her ne kadar artı değer elde edilmiş yöntemine göre farklılaşsalar da, birikim rejimleri kapitalist bir ekonominin görece olarak, uzun dönemde büyüme ve gelişme göstermesini sağlamaya çalışmaktadır. Yani genel olarak birikim rejimlerinin ortak noktaları, görece uzun dönemde birikimin artırılarak sürekliliğinin sağlanmasını amaçlamalarıdır. Kavram bu yolla kapitalizmin, birikim mantığını göz önüne çıkarmakta ve söz konusu farklı birikim rejimlerinin varlığı noktasında da kapitalizmin dönemselleştirilebilmesini mümkün kılmaktadır (Güngen, 2004:195).

Düzenleme teorisyenlerine göre bir birikim rejiminin devamlılığı ekonomik, toplumsal ve teknolojik olmak üzere beş farklı koşula bağlıdır. Bu koşullar;

1. İşçilerin üretim araçlarıyla ilişkisini belirleyen üretimin örgütlenme biçimleri,
2. Yatırım kararlarının planlandığı dönemin süresi,
3. Ücret, kâr ve vergi arasında gelirin paylaşımı (bu, değişik toplumsal sınıf veya grupların yeniden üretimini sağlar),
4. Üretim kapasitesindeki değişimlere uygun olarak efektif talebin hacmi ve bileşimindeki değişimler,
5. Kapitalist ve kapitalist-olmayan üretim tarzları arasındaki ilişkiler olarak belirlenmiştir (Taymaz, 1993: 18).

Paris Düzenleme okulu ilk çalışmalarında eski rejim, yaygın birikim rejimi, yoğun birikim rejimi ve post-Fordist birikim rejimi olmak üzere dört farklı birikim rejimi tespit etmişlerdir. Ancak ilerleyen çalışmalarında tespit ettikleri birikim rejimlerinin sayısı artmıştır. Ayrıca daha önceki birikim rejimlerinin düzenli ve doğrusal bir biçimde birbirini takip ederek geliştikleri yönündeki görüşlerinin aksine birikim rejimlerinin zamana ve mekânâ göre değişiklikler gösterdiğini vurgulamaktadırlar (Jessop, 2005: 203).

Kapitalist üretim tarzı içerisinde veri bir zaman diliminde yeniden üretim şeması ile tanımlanabilen bir birikim rejimi söz konusudur. Uygulanması muhtemel birbirinden farklı birikim rejimleri arasından hangisinin uygulanacağı önceden belirli değildir. Bir birikim rejiminin var olması onun hâkim birikim rejimi olacağı anlamına gelmemektedir. Çünkü çeşitli sınıf ve sınıf fraksiyonlarının hangi birikim rejiminin yapısına uygun davranacağı belli değildir. Bunun için birikim rejiminin toplum içerisindeki çeşitli aktörlerin davranışlarının ve ilişki ağlarının birbirleri ile uyum içerisinde olmasını sağlayacak düzenlemeleri içermesi gerekmektedir. Söz konusu bu uyumu sağlayacak toplumsal süreçler ile oluşturulan çeşitli norm, kanun ve alışkanlıklar bütünü “düzenleme tarzını” oluşturmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki belirli bir birikim rejiminin bütün gerekliliklerine birebir uygun düşecek, onları karşılayacak tekil bir düzenleme tarzı yoktur. Düzenleme tarzı içerisinde farklı düzenleme biçimlerinin kısmi kombinasyonlarını barındırır. Bu demek oluyor ki, birikim rejimleri ve düzenleme tarzları, sabit, değişmez, önceden belirlenen olgular değil; aksine çeşitli toplumsal mücadeleler ekseninde şekillenen olgulardır. Ayrıca bir düzenleme tarzı salt birikim rejimine işlerlik kazandıran bir işlevsellik içerisinde anlaşılmamalıdır. Bu iki olgu birlikte istikrar kazanmaktadırlar. Yani düzenleme tarzları, birikim rejimlerine işlerlik kazandırmanın yanı sıra birikim rejiminin çeşitli çelişkilerini de uzlaştırmaya çalışarak yeniden üretimin devamlılığını sağlamaya çalışmaktadır (Lipietz, 1993: 61-62).

Bir düzenleme tarzı, beş tür farklı kurumsal ilişkinin düzenlenmesini kapsamaktadır:

1. Para ve kredi ilişkileri (mevcut kredi dağıtım mekanizması, para sistemi, uluslararası finans kurumları, vb.),
2. Ücret-emek ilişkisi,
3. Rekabet tipi (geleneksel fiyat rekabeti, oligopolistik rekabet, vb.),
4. Uluslararası rejime eklemlenme tarzı (dış ticaret, yabancı sermaye yatırımları ve dış borç/kredi ilişkilerini düzenleyen kural ve koşullar, vb.),
5. Devletin müdahale biçimleri (yasa ve düzenlemeler, kamu harcamaları, kamu iktisadi teşekkülleri vb.) (Taymaz, 1993, s. 19).

Söz konusu bu ilişkilerin birikim rejiminin gerekliliklerine en uygun düşecek şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Düzenleme konusu olan bu ilişkilerin birikim rejimi ile uyuşmaması durumunda kapitalist birikimin sürekliliği kırılmakta ve sistem krize girmektedir. Krizden çıkış ise krizin niteliğine göre farklılıklar göstermektedir.

Düzenleme teorisyenleri kapitalizmin tarihsel gelişimini, kapitalizmi dönemselleştirerek açıklamaktadırlar. Kapitalizmin dönemselleştirebilmek için birikim rejimleri ve düzenleme tarzları kavramlarını kullanmaktadırlar. Kapitalizmin tarihsel

dönemleri mevcut birikim rejimi ve düzenleme tarzında yaşanan değişikliklerle saptanmaktadır. Bu değişiklikler kapitalizmin çelişkili yapısı sebebiyle dönemsel olarak içine girdiği krizler dolayımında gerçekleşmektedir. Düzenleme teorisyenleri iki tür kriz saptamaktadırlar. İlk olarak “iktisadi dalgalanmalar” olarak ele alınan krizler kapitalizmin gelişme dönemlerinde ekonomi içerisinde yaşanan konjonktürel dalgalanmalardır. Bu krizler mevcut düzenleme tarzında yapılan bir takım uyarlamalarla çözülmektedirler. Diğer kriz türü ise “yapısal krizler”dir. Bu krizler ise birikim rejimi ile düzenleme tarzı arasındaki derin uyumsuzluk dolayımında gerçekleşmektedir. Bu krizlerden çıkış ancak birbiriyle uyumlu birikim rejimi ve düzenleme tarzının oluşturulması ile sağlanabilmektedir. Böyle bir durumda ise Düzenleme yaklaşımına göre kapitalizm yeni bir döneme girmektedir. Bu çerçevede esas olarak günümüz kapitalizminin yaşadığı kriz ve yapısal dönüşümleri inceleyen düzenleme yaklaşımı günümüze etkisi bakımından kapitalizmin tarihsel dönemlerini de tespit ederek açıklamalarda bulunmaktadır (Arın, 2013: 35-37).

Jessop’a göre, Düzenleme yaklaşımı örtük bir biçimde stratejik seçicilik kavramsallaştırmasını içermektedir. Birikim rejimleri ve düzenleme tarzları hakim oldukları dönemdeki mücadeleler ekseninde etkinleştirilen geçmiş mücadelerin bir ürünüdür. Öyle ki, geçmiş mücadelelerin kazandırdığı stratejik seçicilik belirli sınıfların çıkarlarına uygun birikim rejimi ve düzenleme tarzlarının oluşması için bu sınıflara bir takım ayrıcalıklar tanımaktadır. Aynı zamanda bu sayede hâkim olan birikim rejimi ve düzenleme tarzları da içerisinde çeşitli sınıfsal mücadeleleri içeren stratejik bir zemin oluştururlar. Bu da birikim rejimi ve düzenleme tarzlarının daimi bir istikrara kavuşamayacağını göstergesidir (Jessop, 2016: 378).

Kapitalist birikimin sürekliliği her ne kadar görece istikrarlı bir ilerleyiş gösterse de çeşitli krizlerle karşı karşıya gelmektedir. Daha önce de bahsedildiği üzere yaşanan bu krizler iktisadi dalgalanmalar şeklide ortaya çıktıkları zaman hâkim birikim rejimi ve düzenleme tarzı içerisinde çözüme kavuşturulabilmektedir. Ancak söz konusu krizler, yapısal krizler şeklinde ortaya çıkmışsa ya da buna evrilmişse, yeni bir birikim rejimi ve düzenleme tarzı ile kapitalizmin sürekliliğini sağlayacak sermaye birikiminin oluşması için gerekli ortam sağlanmaktadır. Oluşturulan yeni birikim rejimi ve düzenleme tarzı önceden planlanmış ve programlanmış bir şekilde değil geçmişteki ve o anki mücadeleler içerisinde deneme yanılma yoluyla ortaya çıkan formüllerle uygulamaya sokulmaya çalışılmaktadır.

Düzenleme yaklaşımı içerisinde düzenleme nesnelerinin⁴ neler olduğu ve düzenleme tarzları ile nesneleri arasındaki tarihsel öncelik konusunda net bir uzlaşma bulunmamaktadır. Bu durum düzenlemecilerin devlete karşı olan yaklaşımında da çelişkiler yaratmaktadır. Bu problemlerin ana nedeni ise teorisyenler arasındaki düzenlemenin temel alanı ve bu alanla ilgili düzenleme mekanizmaları konusunda uzlaşının olmamasıdır. Düzenleme yaklaşımının içerisindeki devletin konumlandırılışı konusundaki farklılıklar üç teorik ögeye bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. “İlk olarak inceledikleri özgül düzenleme nesnesi(-leri); ikinci olarak, bu tür nesnelerin incelendiği özsöz teorik çerçeve; ve üçüncü olarak, dönemlendirme ve konjonktürel tahliller için, bu nesneye ilişkin özgül safha ya da koşullar.” (Jessop, 2016: 381). Gerçekte, düzenleme yaklaşımı içerisindeki bu tartışmalar toplumsal yaşamın sahip olduğu farklı düzenleme alanlarının varlığı ve hepsinin eşdeğer önem arz etmeleri sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda düzenleme tarzları ve nesneleri arasında diyalektik bir ilişki söz konusudur. Nesneler düzenlemeyi önce var olmakla birlikte düzenleme tarzının etkisi altında oluşmaktadır. Düzenleme nesneleri ve tarzları tarihsel süreç içerisinde sürekli olarak değişime uğramaktadır. Bu anlamda sürekli olarak değişime tâbi olan tekil düzenleme ve düzenlemenin bütünlüğü söz konusudur (Jessop, 2016: 379-381).

Düzenleme teorisyenleri ekonomik alana ilişkin yaklaşımlarını devlet üzerine uygulamadıkları için devlet üzerine analizleri çelişkili ve eksik kalmaktadır. Jessop bu çelişkileri ve eksikliği gidermek için öncelikle devletin “kompleks kurumlar, ağlar, süreçler, hesaplama tarzları ve normlar topluluğuyla, bunların birleşik stratejik davranış kalıpları olarak” görülmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu durumda devlet ihtiyaç halinde çağırılan düzenleyici bir araç değil, bizzat düzenlemenin faili ve nesnesidir (Jessop, 2016: 386).

1.3.2. Hegemonik Projeler

Düzenleme yaklaşımının ekonomik alanda olduğu kadar devlete ilişkin yeterli ve tutarlı bir açıklaması bulunmamaktadır. Jessop bu eksikliği gidermek için aslında özellikle Paris Düzenleme Okulunun açıklamalarında örtük biçimde bulunduğunu iddia ettiği, kendi stratejik ilişkisel yaklaşımı çerçevesinde; Gramsci’in siyasal ve ideolojik alana ilişkin çözümlemelerinden; Poulantzas’ın devletin göreceli özerkliği yaklaşımından hareketle geliştirdiği hegemonik projeler kavramını kullanmıştır.

Kapitalizmin verili bir döneminde izlenen strateji ve bu stratejileri hayata geçirmek için izlenen taktikler, alternatifsiz ve önceden belirlenmiş değillerdir. Verili bir dönem içerisinde birden fazla strateji ve bu stratejilerin hayata geçirilmesi için uygulanacak taktikler;

⁴ Düzenleme nesneleri genel anlamda toplumsal hayatın içerisindeki ekonomik, siyasal ve kültürel kurumları ve yapıları ifade etmektedir.

bu stratejileri tamamlayıcı stratejiler; karşıt strateji ve taktiklerden söz etmek mümkündür. Bu strateji ve taktiklerden hangisinin hâkim konuma geleceği ise değişen güçler dengesi içerisinde hangi sınıf ve sınıf kesiminin hegemonik gücü elinde bulunduracağına bağlıdır (Jessop, 2016: 255).

Hegemonya belirli bir sınıfın çıkarlarının gerekliliklerinin sağlanabilmesi için farklı sınıfsal güçlerin çıkarlarının belirli ölçüde ortaklaştırılarak ve uzlaştırılarak, belirli bir sınıfın ya da sınıf kesiminin siyasi, entelektüel ve moral önderliği altında toplumsal kesimlerin büyük çoğunluğunun örgütlenmesini tanımlamaktadır. Hegemonyanın kurulabilmesi için en önemli faktörlerden birisi farklı sınıfsal güçler arasında belirli bir derecede çıkar birliğinin oluşturulabilmesidir. Bu ise sınıfsal çıkar çatışmalarını uzlaştırabilecek bir hegemonik proje oluşturulmasını gerekli kılmaktadır. Farklı sınıfsal güçler ve bu sınıfsal güçlerin çeşitli kesimleri arasındaki tikel çıkar çatışmaları potansiyel olarak sonsuz bir alana sahiptir. Hegemonik sınıf bu potansiyel olarak sonsuz alana sahip çıkar çatışmalarını siyasi, entelektüel ve moral önderliği gücü sayesinde oluşturulan ulusal-popüler hedefler ekseninde, fakat önemli ölçüde örtük ve açık bir biçimde kendi çıkarlarını içeren hegemonik projelerle uzlaştırmaktadır. Ancak her hâlükârda hegemonik projelerle uyuşmayan tekil çıkarlar potansiyel olarak mevcuttur. Böyle bir durumda söz konusu tekil çıkarlar akıl dışı ilan edilmekte ve bu çıkarları savunanlara karşı zor kullanılmaktadır. Ayrıca sermaye birikim sürecinin sınırlaması altında birikimin uzun dönemli gerekliliklerin sağlanabilmesi için hegemonik sınıf olan sermaye sınıfının ya da sermaye sınıfının farklı kesimlerinin kısa dönemli çıkarları göz ardı edilebilmektedir (Jessop, 2004: 209-211). Böylelikle mevcut birikim stratejisinin toplumun çeşitli kesimleri nezdinde meşruiyeti sağlanmaya çalışılmaktadır. Toplumun sınıflı yapısı ve bu sebeple var olan sınıfsal çatışma dinamiklerinin üzeri örtülmeye çalışılmaktadır.

Kapitalizmin sürekliliğinin sağlanmasında ve hegemonyanın kurulmasında başat konumda bulunan kapitalist çıkarlar, “devlet biçimi”, “politik güçler dengesi” ve “uluslararası konjonktürden” bağımsız bir şekilde değerlendirilemez. Sermayenin genel çıkarları, salt tekil sermaye çıkarları bağlamında algılanmamalıdır. Genel çıkarlar, sermaye dolaşımının genel gereklilikleri olan hukuk ve para gibi koşullar eksenindeki tekil çıkarlarının oluşumundan önce var olan ve aynı zamanda tekil sermayelerin ortak çıkarlarını yansıtan birikim stratejileri yoluyla ortaya çıkmaktadır (Jessop, 2016: 203-204). Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta genel çıkarlar olarak tarif edilenin aslında tikel sermayelerin çıkarlarının uzlaştırılması olduğudur (Clarke, 2004b: 228). Bu durumda sermayenin genel çıkarları olarak tanımlanabilecek bir birikim stratejisi, çeşitli politik güçlerin karşılıklı mücadelesinden,

uygun devlet biçiminden ve uluslararası sermaye ilişkilerinin etkilerinden bağımsız olarak değerlendirilemeyeceğini göstermektedir. Hangi sınıf ve sınıf kesiminin egemen konumda bulunarak hegemonik güç olacağı bu tür çeşitli faktörlerin etkileri bağlamında belirlenmektedir.

Diğer taraftan devletin biçimi de toplumun sınıflı yapısı içerisinde yaşanan çatışmalardan bağımsız olarak değerlendirilemez. Poulantzas'ın da belirttiği üzere, “devlet de ‘sermaye’ gibi ...bir güçler arası ilişki ya da daha iyi bir ifadeyle zorunlu olarak devlet içinde belirli biçimde ifade edilen sınıflar ve sınıf bölümleri arasındaki güç ilişkilerinin maddi yoğunlaşmasıdır” (Poulantzas'tan akt. Jessop, 2018: 86). Bu durumda da devleti, içerisinde sınıfsal çatışmaları barındıran bir alan olarak değerlendirmek mümkündür. Böyle bir perspektiften yapılan değerlendirmeye göre devlet özellikle kapitalist olduğu için kapitalist değildir. Devlet içindeki sınıfsal güç dengelerini yansıtan bir yapı olarak kapitalisttir. Ayrıca bu yapı söz konusu sınıfsal dengeleri dönüştürme yeteneğine de sahiptir. Devlet ve sınıf güçleri arasında diyalektik bir ilişki söz konusudur. Şöyle ki; devlet hem sınıf mücadelesine sahne olan bir alandır hem de sınıfsal güçlerin kuruluşunda rol oynar. Diğer bir deyişle hem devlet hem de sınıfsal güçler karşılıklı olarak birbirini biçimlendirmektedirler (Jessop, 2005: 125-126).

Burada şunu belirtmek gerekir ki; tarihsel bir perspektiften bakıldığı zaman devlet, tarih boyunca sınıflı toplumlarda, egemen sınıf ile “dışsal” bir ilişki içerisinde kurumsal olarak ayrı bir yapıya sahip olarak farklı biçimlerde var olagelmıştır. Bu durumda kapitalist toplumlarda devlet bir sınıf devleti olmasına rağmen sermaye sınıfından kurumsal olarak ayrı bir yapıya sahiptir. Söz konusu bu iki durum bir ve aynı anda gerçekleşmektedir. Yani günümüz modern devleti, egemen sınıftan kurumsal olarak ayrı yapıya sahip bir sınıf devletidir. Diğer bir deyişle kapitalist devletin en önemli özelliği onun tikelleştirilmesidir. Bu fetişleştirilmiş özellik sebebiyle devletin sermayenin sınıfsal egemenliğini güvence altına alan yapısı gizlenir. Devlet sanki toplumun üzerinde tarafsız bir güçmüş gibi gösterilir. Bu da bizzat sermayenin fetişleştirilmiş biçiminin bir özelliğidir (Clarke, 2004b: 227-228).

Devlet, biçimini geçmiş sınıf mücadelelerinin bir sonucu olarak kazanmış olan bir yapısal seçiciliğe sahiptir. Bu yapısal seçicilik hegemonik projelerin başarısı için önemli bir konumda bulunmaktadır. Çünkü bir hegemonyanın başarılı bir biçimde gerçekleştirilebilmesi, “hegemonyanın yapısal belirlenimine, birikime olan stratejik yönelimine ve birikimle olan ilişkisine” bağlıdır. Hegemonyanın yapısal belirlenimi ise devlet biçiminin sahip olduğu yapısal seçicilik sayesinde elde edilen yapısal ayrıcalıkları içermektedir. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta bir hegemonik projenin başarısının devletin yapısal belirlenimine

indirgenmemesidir. Her ne kadar hegemonik projenin başarısı, devletin biçim belirlenimi ile bir bağlılık ilişkisi gösterse de, sınıf mücadeleleri ekseninde yaşanan güçler dengesindeki değişime bağlı olarak, en azından kısa dönemde farklı sınıflar ve/veya sınıf kesimleri hegemonik konuma gelebilmektedir. Ancak devletin sahip olduğu yapısal seçicilik uzun dönemde hegemonik gücün, tekrar yapısal olarak ayrıcalıklı olan sınıfa döneceğinin bir göstergesidir. Tabi bunun için yapısal olarak ayrıcalıklı olan sınıfın ayrıca “birikime yönelik stratejik yöneliminin ve birikimle olan ilişkisinin” yeterli olması gerekmektedir (Jessop, 2004: 212).

Devletin sahip olduğu stratejik seçililik sebebiyle sermaye sınıfı, politik güçler arası çatışmada avantajlı konumda bulunmaktadır. Bu durum hegemonyanın kurulumunda önemli bir noktadır. Aslına bakılacak olursa hegemonyanın kurulumu ekonomik olan ile siyasal olanın homojenleştiğinin bir göstergesidir. Böyle bir tarihsel bloğun kurulması hegemonyanın kurulması anlamına gelmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki, bu durumda devlet sermayenin bir aracı olarak algılanmamalıdır. Ekonomik olan ile siyasal olanın homojenleşmesi yani tarihsel bloğun oluşturulması hegemonyanın kurulumu için ne kadar önemli ise devletin görece özerkliğinin bulunması da o kadar önemlidir. Ancak yine de hegemonyanın kurulabileceğinin bir garantisi yoktur. Devletin görece özerkliği, hegemonyanın kurulumunda geniş toplumsal kesimlerin rızasının sağlanabilmesi için önemli bir konumda bulunmakla birlikte devlete bir tarafsızlık atfetmek kolay değildir. Özellikle günümüzde ekonominin siyasetten bağımsızlaştırması söylemi ile Merkez Bankası gibi birtakım devlet kurumlarına özerklik atfedilmesi, devletin görece özerkliğinin pekiştirilmesi açısından dikkat çekmektedir. Bu durumda devlet bir taraftan sermaye kesiminin çıkarları için avantajlar sağlarken diğer taraftan görece özerk bir kurumsal yapı kazanmaktadır. Devletin bu iki yönü arasındaki denge sermaye çıkarları için sağlanan avantajlar yönünde ağır basarsa burjuvazinin kurduğu hegemonya sarsılmaktadır. Böyle bir durumda da mecburi olarak devletin görece özerkliği ön plana çıkarılmaktadır (Yalman, 2006: 44-45). Bu durum devletin görece özerk mi yoksa bağımlı mı olduğu sorusunun, sermaye birikim sürecinden bağımsız olarak salt egemen sınıflar üzerinden açıklanamayacağının bir göstergesidir (Akçay ve Türkay, 2006: 63).

Kapitalizmle birlikte devletin tikelleştirilmiş bir yapıda bulunduğu daha önce belirtilmiştir. Ancak yeterli bir açıklamanın yapılabilmesi için devletin biçimsel ve tözel özelliklerine de değinmek gerekmektedir. Bu biçimsel ve tözel özellikler devletin önceden verili olmayan birliğini sağlamaktadır. Bu durum aynı zamanda devletin tarihsel süreklilik içerisinde sürekli olarak devinen bir yapıda bulunduğunun göstergesidir. Tablo 1.1’de de görüleceği üzere devlet, sermaye egemenliğinin dolayımlanması önemli bir noktada

bulunan ve devletin biçimsel birliğini sağlama işlevi bulunan; “kurumsal bir bütünlük olarak devletin eklemlenme biçimleri, müdahale biçimleri ve temsil biçimleri” olmak üzere üç biçimsel özelliğe sahiptir (Jessop, 2016: 257-258;330). Biçimsel özelliklerinin yanı sıra devletin, tözel birliğini sağlama işlevini üstlenen söylemsel ve eylem yönelimli yönünü yansıtan üç tözel özelliği daha bulunmaktadır. Bu özellikler ise devletin desteklenmesinde ya da devlete karşı oluşan direnişlerin toplumsal temelleri, devlet projeleri ve hegemonik tasarımlardır⁵. Bu biçimsel ve tözel özelliklerin arasında “temsil ile toplumsal temel, mimari ile devlet projesi ve müdahale ile hegemonik tasarım” olmak üzere görünüşte birebir örtüşme söz konusudur. Ancak bu durum amaçlanmamış bir sonuçtur. Söz konusu her ikili set içerisinde doğrusal bağlantıların ve ayrışmaların olduğu gibi çaprazlama bağlantılar da söz konusudur. (Jessop, 2018: 94).

Tablo 1.1 Devletin Altı Boyutu ve Bunların Kriz Eğilimleri

Boyut	Tanım	Stratejik İlişkisel Yaklaşımın Kuramsal Değeri	Krizin Boyutları
Üç Biçimsel Boyut			
Temsil tarzı	Bu, toplumsal güçlerin devlet aygıtlarına ve onun kapasitelerine erişimini sağlar	Devlete erişimde eşitsizlik Devlete karşı uzaktan direnme kabiliyetinde eşitsizlik	Temsil krizi
Eklemlenme tarzı	Devletin bölüm ve düzenlemelerinin kurumsal mimarisi	Karar verme, yapma ve uygulama kapasitesinde eşitsizlik	Kurumsal entegrasyon krizi
Müdahale tarzı	Devletin içine ve dış çevresine müdahale tarzları	Farklı müdahale ve konum mekanizmaları	Rasyonalite krizi
Üç Tözel Boyut			
Devletin toplumsal temeli	Kurumsallaşmış toplumsal uzlaşısı	Devlet, devlet projesine, belirli kamu politikası setlerine ve hegemonik tahayyüle desteği korumak için halka verilen maddi ve	İktidar bloğunun krizi Devlet ve partilere duyulan hoşnutsuzluk

⁵ Jessop, “hegemonik proje”, “hegemonik tasarım” ve “hegemonik tahayyül” kavramlarını aynı anlamda kullanmaktadır.

		sembolik tavizlerin eşitsiz dağılımı	Sivil itaatsizlik, iç savaş, devrim
Devlet Projesi	Devletin rasyonel birliğini ve onun eyleme kapasitesini korur	Devlet kurumlarını ve faileri yönlendirerek bütünleşik devlet sisteminin imkânsızlığını aşmak	Meşruiyet krizi
Hegemonik tahayyül	Devletin daha geniş toplumsal formasyona dönük hedeflerini ve doğasını tanımlar	Ortak çıkar vb'lerin geliştirilmesi açısından tanımlanmış devletin meşruiyetini sağlar	Hegemonya krizi

Kaynak: (Jessop, 2018: 93)

Devletin sermaye birikiminin genel gerekliliklerini sağlamak ve yeniden üretimini gerçekleştirmek için ihtiyaç duyduğu araçları elinde bulundurabilmesi geliştirdiği müdahale biçimlerine bağlıdır. Bunun için ise öncelikle sermaye çıkarlarına denk gelen bir politik temsiliyet biçiminin oluşturulması gerekmektedir. Ancak politik temsiliyet biçimlerinin belirlenmesi oldukça zordur. Çünkü doğrudan kapitalist çıkarların gerçekleştirilebilmesine tam anlamıyla denk düşen tek bir devlet biçimi bulunmamaktadır (Jessop, 2016:207). Siyasal temsil tarzlarının mekanizmaları her ne kadar anayasa içerisinde tanımlanmış olsalar da, bir siyasal temsil tarzının en önemli mekanizmaları anayasada tanımlanan bu temsil mekanizmaları olmayabilir. Örneğin fiili kuvvetler ayrılığı anayasa tarafından yasama, yürütme ve yargı olarak tanımlansa da, anayasada bu kategoride yer almayan basın ve sivil toplum örgütleri gibi dördüncü ve beşinci kuvvetler de temsil mekanizması olarak işlev görmektedir. Çeşitli toplumsal güçler basın ve sivil toplum örgütleri gibi çeşitli mekanizmalar yoluyla devlet aygıtlarına yasama ve yürütme açısından erişim sağlamaktadırlar. Söz konusu bu erişim devletten uzakta ortaya çıkabildiği gibi resmi temsil mekanizmaları tarafından da dikkate alınmaktadır (Jessop, 2018: 95-96).

Yukarıda da belirtildiği üzere kapitalist çıkarların gerçekleştirilebilmesinin gerekliliklerini tam anlamıyla sağlayabilecek bir devlet biçimi bulunmamaktadır. Bu sebeple kapitalist çıkarların gerçekleştirilebilmesi için önemli olan (Jessop, 2016: 207) beş farklı temsil tarzını kısaca incelemek yerinde olacaktır. “Bunlar kayırmacılık [clientalism], korporatizm, parlamentarizm, çoğulculuk ve devlet aklını [reason d’etat] içerir” (Jessop, 2018: 97).

Klientalizmde, devletin sahip olduğu yeniden bölüştürücü güç dolayımında, kaynaklar politik destek karşılığında belirli gruplara tahsis edilmektedir. Daha çok tekil çıkarların etkili

olduğu klientalizm, sermayenin genel çıkarları açısından risk teşkil etmektedir. Öyle ki, devlet aygıtının birliğinde hasara yol açan klientalizm, devlet sisteminde kopukluğun ve/veya hegemonya krizinin yaşandığı bir durumda, tekil çıkarların tatminine odaklanan devletin tikelliğinde bozulmaya yol açmaktadır (Jessop, 2016: 208).

Korporatizm ise temsiliyet ve müdahalenin kaynaştığı bir bileşimdir. Korporatizm de toplumsal işbölümü içerisindeki çeşitli kesimlerin siyasal temsiliyetini içeren korporasyonlar devlet müdahalesinin uygulanmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Aynı zamanda toplumsal olarak farklı işlevlere sahip bu kesimlerin aralarındaki bağları da içermektedir. Korporatizmin bu müdahale ve temsiliyeti kaynaştıran yapısı, parlamenter-bürokratik sistemlerin aksine politik temsiliyeti ve müdahaleyi aynı resmi organlara yüklemektedir. Böylece temsili ve idari işlevler yüklenen çeşitli toplumsal kesimler birbirinden bağımsız işlevleri olan bir bütün oluşturmakta ve bu bütün kapitalist çıkarların geliştirilmesi için kullanılmaktadır. Çünkü temsil ve müdahale gücü bulunan korporasyonların daha etkin bir müdahalede bulunabilmeleri aralarındaki uzlaşya bağlıdır. Bu uzlaşya ise sermaye çıkarları korporatizmin işlevsel kısıtları sebebiyle ayrıcalıklı bir durumda bulunmaktadır. Ancak her ne kadar kapitalist çıkarın genişletilmesine uygun bir ortam sağlasa da, korporatizm kapitalist çıkarların gelişimi açısından çeşitli çelişkiler içermektedir. Şöyle ki, korporatizmin içsel bir dinamiği olarak toplumun çeşitli kesimlerinin oluşturduğu korporasyonlar dolayımında, bir mesleki ve endüstriyel tikelcilik oluşabilmektedir. Aksine çoklu bir korporasyon yapısının oluşması durumunda ise korporasyonların sınırlarını çizmede yaşanan güçlükler gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan sermaye ve emek kesimlerini temsil eden tepedeki örgütlerin liderlerinin temsil ettikleri genel kitlelerin isteklerini tam olarak temsil edememesi veya temsil ettikleri kitle arasından belirli bir kesimin çıkarlarının ayrıcalıklandırılması sebebiyle çeşitli sorunlar ortaya çıkmaktadır. Ayrıca temsil ve müdahalenin kaynaşmış bir halde bulunması sebebiyle, ortaya çıkan bir temsil krizi idari alana da yansımaktadır (Jessop, 2016: 157-158;208-210; 2018: 97).

Parlamentarizm ise, seçim sistemi ve ifade özgürlüğü eksenindeki haklarla vatandaşların politika üretimine katılımını kapsamaktadır. Bu eksende parlamentarizmde, çoğulculukla ilişkili olarak siyasal partilerin ve çeşitli baskı gruplarının önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu sebeple sermaye çıkarlarına uygun hareket edecek bir siyasal partinin kesin olarak iktidar geleceğinin bir garantisi bulunmamaktadır. Ancak hukuk devleti ilkesi ile dolayımlanmış bir parlamentarizmde, devletin müdahale biçimleri sermaye çevrelerince öngörülebilir bir hâl almakta ve seçilen siyasal partinin ekonomiye olan müdahalesi belirli bir çerçevede kalmaktadır. Ayrıca bu durumda devletin ekonomiye müdahalesi liberalizmin

öngördüğü çerçeve içerisinde kaldığı müddetçe devletin sermaye birikimi ile olan ilişkisi pekişmekte, devletin birikime olan bağımlılığı artmaktadır (Jessop, 2016: 211-212).

Çoğulculuk, sivil toplumun çıkarlarını temsil eden siyasal güçlerin kurumsallaşmış bir biçimde devlet aygıtlarına erişimini içermektedir. Ancak söz konusu siyasal güçlerin ilgili devlet kurumları nezdinde meşru kabul edilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan bu durum devlet aygıtlarına erişimde fırsat eşitsizliğine de sebep olmaktadır. Devletin ilgili kurumlarınca meşru görülmeyen siyasal güçlerin devlet aygıtlarına erişimi kısıtlanmaktadır. Siyasal güçlerin meşru görülebilmesi için devletin işleyiş yapısına uygun bir yapıya bürünme baskısı söz konusudur. Bu çerçevede sınırlandırılan bir temsiliyetin devletten uzakta yaşanacak siyasal çatışmalar doğurması ihtimali söz konusudur (Jessop, 2018: 98)

Son olarak devlet aklı ise gayri-resmi temsil kanalları yoluyla uygulanan müdahaleleri içermektedir. Devletin biçimsel sınırlarını aşabilen bu gayri-resmi temsil kanalları, devletin resmi kurumlarının işlevlerine benzer işlevleri de yapabilecek bir yeterliliğe sahip olabilmektedir. Müdahaleler, devletin ve toplumun güvenliğine yönelik tehditler ve ulusal çıkarların korunması argümanları ile meşrulaştırılmaktadır. Hatta bu tip meşrulaştırıcı argümanlar devletin ve toplumun çıkarları ile kesiştiği bir durumda siyasal otoritenin yetkilerini aşan kararların alınması ve uygulanması durumunu dahi meşrulaştırıcı bir güce sahip olmaktadır (Jessop, 2018: 99-100).

Devletin kendine özgü eklemleme tarzı, yani bölüm ve düzenlemelerinin kurumsal mimarisi devletin, sadece dışardan gelen taleplerin birtakım politika uygulamalarına dönüştüğü “kara kutu” olarak değerlendirilemeyeceğinin bir göstergesidir. Ancak her halükârda bu kurumsal mimari sermaye çıkarlarından etkilenmektedir. Sermaye çıkarlarının temsil tarzları yoluyla eklemleme tarzları üzerinde şekillendirici bir etkisi bulunmaktadır. Bu durum devletin kazanacağı stratejik seçiciliğin belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Böylece de devlet içerisindeki hiyaraşık yapı ve çeşitli bölümlerinin görece tahakkümü, devlet müdahalelerinin birikimin çıkarları doğrultusunda gerçekleşmesi yönünde önemli etkilerde bulunmaktadır (Jessop, 2004: 209; 2018:104).

Müdahale tarzları, farklı kurumsal ve örgütsel mekanizmalar aracılığı ile devletin, devlet sisteminin içinde ve dışında gelişen toplumsal ilişkilere etki etme kapasitelerini göstermektedir. İlişkisel olan bu kapasiteler, bir direnişle karşılaşınlar ya da karşılaşınlar mutlak bir güce sahip değillerdir. Her müdahale tarzının kendi güçlü ve zayıf yanları mevcuttur. Örnek vermek gerekirse devletin bir müdahale aracı olan vergiler, günümüz modern devletin vergi devleti olması sebebiyle en önemli gelir kaynağıdır. Bu durum temsilsiz vergi olmaz ilkesinden kaynaklı olarak temsilin yangınlaştırılmasını sağlamıştır.

Böylece devlet ile kapitalist iktidar arasından bir bağımlılık oluşmuştur. Ancak bu durum devletin harcamalarındaki artışa da bağlı olarak devletin mali ve finansal krize girme olasılığını da beraberinde getirmektedir. Böyle bir durum devletin vergi toplamasını kısıtlayıcı krizleri, çeşitli devlet kurumları arasında entegrasyon krizlerini, müdahale kapasitesinde kısıtlayıcı krizleri, meşruiyet krizini, devletin birliğindeki bozulmaları ve hegemonya krizini tetikleyici ve yoğunlaştırıcı bir etkide bulunabilmektedir (Jessop, 2018: 109-111) .

Devlet olgusunun açıklanabilmesi için ele alınması gereken bir başka boyutu ise devletin toplumsal tabanıdır. Devletin toplumsal tabanını, devletin temel yapısını, işleyişini ve hedeflerini destekleyen özgül ve heterojen toplumsal güçlerin konfigürasyonu oluşturmaktadır. Toplum içerisindeki birbiri ile karşılıklı çıkar çatışması içerisinde bulunan; çeşitli sermaye kesimleri, işçi sınıfı, geçimlerini devletin onlara sağladığı ayrıcalıklarla sağlayan özel çıkar grupları ve devlet içerisindeki bürokratik sınıf devlet iktidarının toplumsal temellerini oluşturmaktadır. Ancak bu durum basit bir toplumsal uzlaşma sorununa indirgenmemelidir. Devlete sağlanan böyle bir toplumsal destek uzlaşma dengelerinin istikrarının sağlanabilmesi ile mümkün olmaktadır. Bu da toplumun çeşitli kesimlerinin çatışan taleplerini yönlendiren, öncelik sırasına koyan, verilecek maddi ve simgesel mükafatların akışını yöneten özgül bir kitle entegrasyon tarzına bağlıdır. Ayrıca bu kitle entegrasyon tarzı toplumun bazı kesimlerinin baskı yoluyla dışarıda bırakılmasını da içermektedir. Söz konusu bu kitle entegrasyon tarzları genellikle devlet projeleri, hegemonik projeler ve bunların siyasete uygulanışı ile ilişkilidir (Eroğlu, 2017:100; Jessop, 2004:210; 2018:111-112).

Devletin toplumsal temellerinin açıklanabilmesi açısından “iktidar bloğu” ve “hegemonik blok” kavramları önemli bir konumda bulunmaktadır. “İktidar bloğu, güç siyasetini yapılandıran ve siyaset sahnesi üzerinde değişimler karşısında doğru olması gerekmeyen fakat uygulanabilir kararlar alma tarzını tanımlayan egemen sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki dayanıklı ve uzun erimli ittifakı kapsar.” (Jessop, 2018: 112). Hegemonik blok ise “siyasi, entelektüel ve ahlaki” liderlik yapabilme potansiyeline sahip olan sınıf ya da sınıf kesiminin organize ettiği, hakim hegemonik proje ve bu projenin taşıyıcı motoru olan ulusal popüler güçlerin birlikteliğidir. Hegemonik blok, iktidar bloğundan daha geniş bir ittifaka dayanmaktadır. Söz konusu iki bloğun temel amacı toplumsal olarak istikrarsız bir yapıya sahip olan uzlaşma dengesini yönetebilmektir. Bu durum da tarihsel bloğun oluşmasını sağladığı gibi aynı zamanda bu tarihsel blok tarafından da sağlamlaştırılmaktadır (Jessop, 2018: 113).

Devlet aygıtı, toplumsal sınıf çatışmalarından izole, tamamen kurumsallaşmış, kendi içerisinde tamamen uyumlu, örgütsel tek bir biçimi olan ve değiş(tirile)mez bir yapı şeklinde varlığını sürdürmez. Bu durumda devlet aygıtı birkez kurulmuş bir yapı olarak değil, sürekli olarak bir devinim içerisinde bulunan, çatışmalı, farklı örgütsel biçimleri bulunan melez bir yapıya sahip, görelî olarak değişime açık bir sistemdir. Diğer bir deyişle devletin önceden verili bir kesin birliği söz konusu değildir (Jessop, 2018: 130). Devletin görelî birliği, “özgül işleyiş süreçleri, koordinasyon araçları ve klavuzluk amaçları yoluyla devlet sisteminin kendi içerisinde” devlet projesi ile oluşturulmaktadır (Jessop, 2016: 422). Bu anlamıyla devlet projesi, belirli bir amaç doğrultusunda hareket eden özgül bir yönetsel rasyonalite ile devletin farklı alanlarda faaliyet gösteren kurumlarının faaliyetlerinin birleştirilmesini içermektedir. Diğer taraftan devlet projeleri devletin dışında farklı toplumsal güçler tarafından, farklı devlet projelerinin taklit edilmesiyle veya emperyal devletlerin dayatması ile oluşturulabilmektedir. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere tek bir verili devlet projesi bulunmamaktadır. Öyle ki, süreç içerisinde muhtemel pek çok devlet projesi içerisinde (farklı konjonktürel etkenlere bağlı olarak) her hangi birisi hegemonik konumda bulunabilmektedir. Ayrıca her devlet projesi içerisinde, üzerinde yürütülen rekabet dolayısıyla bünyesinde farklı devlet kurumlarının çıkar çatışması söz konusudur. Bu sebeplerle ki devletin birliğinden söz ederken ‘görelî’ kavramının eklenmesi gerekmektedir. Söz konusu birliktelik önceden verili ya da devletin kuruluşuyla birlikte otomatik olarak gerçekleşen bir birliktelik değil, tarihsel süreç içerisindeki farklı mücadellerin bir ürünüdür. Hatta söz konusu bu mücadelelere ek olarak günümüzde devlet projeleri ile çokuluslu ve ulus-ötesi projeler arasında da bir hegemonya mücadelesi söz konusudur (Jessop, 2018:130-133). Bütün bunlar stratejik seçicilik dolayımında, devletin, hem stratejilerin zemini hem de kaynağı olduğunun bir göstergesidir (Jessop, 2016: 320-321).

“Devlet projesi, parça-bütün paradoksunun parça momentine denk gelirken, hegemonya tasarımı onun bütün momentini yansıtır.” Bu paradoks, toplumsal bütünün sadece bir parçası olan ve görelî bir müdahale gücüne sahip olan devletin aynı zamanda bu bütünden sorumlu ilan edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede hegemonya projeleri, devletin hegemonik projelerle uyumlu bir şekilde işlemesi ve gerekli müdahalelerde bulunabilmesi için çeşitli bağlamlarda ilkeler sunmaktadır (Jessop, 2018:133).

Devletin sermaye birikimin gerekliliklerine yönelik müdahalelerinin toplumsal meşruiyetin sağlanması, toplumsal çıkar çatışmalarının belirli ulusal popüler hedefler doğrultusunda çözümünü gerektirmektedir. Söz konusu bu ulusal popüler hedefler ise hegemonik konumdaki sınıf ve/veya sınıf fraksiyonunun politik, entelektüel ve ahlaki

önderliği altında oluşturulmakta ve bu sınıfın çıkarlarını temsil etmektedir. Ancak burada belirtmek gerekir ki hegemonik projeler ile birikim stratejileri arasında bir özdeşlik söz konusu değildir. Yani bir birikim stratejisi “ekonomik- korporatif çıkarları kapsayan ve gerek ulusal gerekse uluslararası çaptaki ekonomik gelişmelerle ilişkili iken, hegemonik projeler ekonomi dışındaki alanlara ilişkin hedefleri de kapsamaktadır. Bu nedenle hegemonik projelerin sadece sınıfsal ilişkiler çerçevesinde değil ulusal-popüler hedefler bağlamında da değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, hegemonik projeler ve birikim stratejileri arasında bir uyum olduğu müddetçe her ikisi de güvende olmaktadır. Fakat bu hegemonik projelerin en önemli nesnesinin birikim stratejileri olduğu anlamına gelmemektedir. Her ne kadar aralarındaki uyum ikisi için de önemli bir konumda bulunsa da ikisi arasında aralarında çatışmalı süreçler de söz konusudur. Bu süreçler hegemonik konumda bulunan sınıf ve/veya sınıf fraksiyonun kendi tekil çıkarları için birikim sürecine zarar vermesi ya da birikim süreci içerisinde belirli bir stratejinin gerekliliklerinin hegemonik projeyi baskıladığı durumlar şeklinde ortaya çıkabilmektedir (Jessop, 2016: 261).

Son olarak hegemonik projelere devletin dönemselleştirmesi açısından bakacak olursak, devlet, sınıfsal mücadelelerin yanı sıra ekonomik olmayan çeşitli mücadelelerin hem hedefi hemde alanıdır. Bu sebeple dönemselleştirme sorunu salt birikim stratejileri çerçevesinde çözüme kavuşturulamaz. Nasıl ki sermaye çevrimine yönelik bir dönemselleştirme birikim stratejiler dolayımında gerçekleştiriliyorsa, devlete yönelik bir dönemselleştirme de hegemonik projeleri içermek zorundadır. Bu çerçevede daha önce bahsedilen başarılı bir hegemonyanın üç koşulu olan; yapısal belirlenimi, birikime olan stratejik yönelimi ve birikimle olan ilişkisi göz önüne alınarak bir dönemselleştirme yapılması gerekmektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, yapılacak olan dönemselleştirmede ağırlık verilen hegemonya koşuluna bağlı olarak farklı varyasyonlar oluşması muhtemeldir. “Normal” devletlerde bu durum temsil biçimlerine ağırlık verilmesi yönündeyken, “istisnai” devletlerde devletin görece güçlü olan kurumuna göre değişim gösterecektir. Ancak kapsamlı bir açıklama her iki koşulu da hesaba katmak durumundadır (Jessop, 2016: 267-268).

Kısaca özetlemek gerekirse Jessop Marksist kuramların devlete ilişkin yaklaşımlarındaki; sermaye-kuramsal yaklaşımların siyasi indirgemeciliğini, sınıf-kuramsal yaklaşımların ise ekonomik indirgemeciliğini, stratejik-kuramsal yaklaşımıyla aşmaya çalışmıştır. Bunu yaparken birikim stratejileri ve hegemonik projeler kavramsallaştırmalarını kullanmıştır. Hem sermaye birikimini hem de devleti biçim belirlenimli toplumsal bir ilişki olarak ele alan Jessop, birikim süreci ve devlet arasındaki ilişkiyi stratejik-kuramsal yaklaşımla ele almıştır. Bu çerçevede birikim stratejileri, sınıfsal mücadeleler ekseninde ortaya çıkmaktadır. Sınıfsal

m¼cadeleler ekseninde hegemonik konuma geçen sınıf ve sınıf kesiminin çıkarlarına uygun bir birikim stratejisi ve bu stratejiye uygun bir hegemonik proje toplumsal hayat içerisinde egemen konuma gelmektedir. Hangi birikim stratejisinin ve bu stratejiye uygun hegemonik projenin egemen konuma geçeceğini belirleyen sınıfsal m¼cadeleler doğrudan devletle de ilişkidir. Biçim belirlenimli toplumsal bir ilişki olan devlet, Jessop'un kuramına göre sınıfsal m¼cadelelerden etkilenen ve bu m¼cadeleleri etkileyen konumda yer almaktadır. Jessop tarafından siyasi bir strateji olarak ele alınan devletin bu konumu stratejilerin zemini, kaynağı ve r¼n¼ oluşundan kaynaklanmaktadır. Öyle ki, sınıfsal m¼cadeleler toplumsal hayat içerisindeki egemen konumu nedeniyle devlet iktidarı üzerinde söz sahibi olmayı amaçlamaktadır. Bu durum devletin üzerinde sınıfsal m¼cadelelerin gerçekleştiği stratejik bir zemin oluşunu göstermektedir. Diğer taraftan devlet kurumsal bir b¼t¼n olarak, sınıf m¼cadeleleri içerisinde kendi çıkarları doğrultusunda bir aktör olarak yer almaktadır. Bu durum ise devletin stratejilere kaynaklık ettiğini göstermektedir. Sınıfsal m¼cadelelere bir aktör olarak katılan devlet aynı zamanda geçmiş sınıfsal m¼cadelelerin bir r¼n¼d¼r. Devletin, stratejilerin r¼n¼ oluşu ona stratejik seçicilik kazandırmaktadır. Bu durumda g¼n¼m¼z modern kapitalist devletin sermaye birikimine yönelik stratejik bir seçiciliği bulunmaktadır. Bu durumda sınıfsal m¼cadeleler sırasında sermaye çıkarlarına uygun hareket etmektedir. Son olarak Jessop g¼n¼m¼z modern devletin bu konumlanışının önceden belirlenmiş değişmez bir olgu olmadığının ve gelecek sınıfsal m¼cadeleler ekseninde yeniden şekillenebileceğinin altını çizmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE ARAÇ SETİ

Tarihsel süreç içerisinde dünya kapitalizminin belirli bir dönemine denk düşen ve o dönemi karakterize eden sermaye birikim stratejileri ve hegemonik projeler söz konusu olmasına rağmen ulusal ölçekte bakıldığı zaman bu strateji ve projelerde taktiksel farklılıklar söz konusu olabilmektedir. Her ülkenin kendi içsel dinamikleri çerçevesinde söz konusu olan bu farklılıklar dolayısıyla yapılan teorik açıklamaların o ülke özelinde uygulanabilmesi için yerel ve konjonktürel dinamiklerin dikkate alınması gereklidir. Bu sebeple çalışmanın teorik çerçevesini oluşturan Jessop'un stratejik ilişkisel yaklaşımı çerçevesinde geliştirdiği birikim stratejisi ve hegemonik projeler kavramlarından hareketle uluslararası, yerel ve konjonktürel dinamikler dikkate alınarak, çalışma kapsamında kullanılacak olan kavramsal araç seti bu bölümde oluşturulmaya çalışılacaktır.

2.1. Kavramsal Çerçeve ve Araç Setleri

Çalışmanın bu bölümünde 2002-2018 arası Türkiye'de sermaye birikimi sürecinde devletin rolünü açıklamaya yarayacak bir kavramsal çerçeve geliştirmeye çalışılacaktır. Bu kavramsal çerçevenin teorik temelleri tezin birinci bölümünde ele alınmıştır. Bu bölümde ise hem bu teorik olgular netleştirilecek hem de Türkiye'ye yönelik ayırıcı noktalar tespit edilmeye çalışılacaktır. Tezde incelenen sermaye birikimi sürecinde devletin rolünü belirleyen üç adet kurumsal yapı tespit edilmiştir. Bu kurumsal yapılar; “kurumsal yapılar ve birikim ilişkisi olarak devlet, neoliberalizm ve finansallaşma;”, “hegemonik proje olarak neoliberal popülizm”, “devlet ve toplumsal sınıflar”dır. Bu kurumsal yapıların sermaye birikim sürecinin her aşamasını açıklaması mümkün olmamakla birlikte, konunun genişliği ve çalışmanın süre kısıtı bakımından yeterli kabul edilmektedir. Tezin bu bölümünde öncelikle kurumsal yapılar tanımlanacak devamında ise bu kavramsal yapıların hangi göstergeler ve araç setleri ile açıklanacağı konuları ele alınacaktır.

2.1.1. Kurumsal Yapılar ve Birikim İlişkisi Olarak Devlet, Neoliberalizm ve Finansallaşma

Sermaye birikimi sürecini karakterize eden en önemli unsurlar, devletin ve kapitalizmin içinde bulunduğu genel dinamiktir. Günümüzde bu dinamik kendisini neoliberalizm ve finansallaşma olarak göstermektedir. Bu çerçevede 2002 sonrası Türkiye'de sermaye birikimi sürecini belirleyen kurumsal yapıyı devlet, neoliberalizm ve finansallaşma

olarak adlandırmak mümkündür. Sermaye birikimi sürecinin bu temel unsurları Jessop'un stratejik ilişkiyel yaklaşımı çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu çerçevede devlet, neoliberalizm ve finansallaşma olguları birbiri ile sürekli ve karşılıklı bir ilişkiyel etrafında sermaye birikim sürecini ve birikimin ihtiyaç duyduğu kurumsal yapıları nitelendirmektedir. Çalışmada bu kavramsallaştırmanın izlenilebilmesi için gerekli mekanizmalar devlet, neoliberalizm ve finansallaşma olgularının her biri için ayrı ayrı belirlenmiştir. Belirlenen bu mekanizmaların her biri diğer mekanizmalarla ve kavramsal olgularla doğrudan ve/veya dolaylı bir biçimde etkileşim içerisindeydir.

Bu çerçevede devlet, neoliberalizm ve finansallaştırma kavramsallaştırması toplumsal ilişkiler bütününe ve bu ilişkiler üzerindeki dönüşümlere tekabül etmektedir. Kavramsallaştırma içerisindeki birbiri ile ilişkili olan devlet, neoliberalizm ve finansallaşma olguları sürekli bir ilişkiyel içerisinde birbirlerini tamamlayan olgulardır. Bu anlamda devlet; birikim stratejilerinin zemini, kaynağı ve ürünü (Jessop, 2004; 2005a) olarak neoliberal finansallaşma stratejisi ile doğrudan bir ilişki içerisindeydir. Devlet bu birikim stratejisinin hem gerekliliklerini sağlamakta hem de stratejinin evriminde önemli bir aktör olarak stratejiye biçimsel etkilerde bulunmaktadır.

Neoliberalizm, kapitalizmin 1970'lerde yaşadığı yapısal krize karşı finans sermayesi egemenliğinde yeni bir birikim rejimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Neoliberalizmin temel referans noktaları kamusal alan ve hizmetlerin metalaştırılması, piyasaların ve sermayenin önündeki bütün engellerin kaldırılarak uluslararası çapta serbestinin sağlanması ve bütün bu çerçevede devletin ekonomi alanından minimal düzeyde sadece düzenleyici ve denetleyici olarak yer alması şeklinde sıralanabilir.

Kapitalizmin neoliberal dönemi, finans sermayesi egemenliği ve buna bağlı olarak finansallaşma kavramı ile nitelendirilmektedir. Finansallaşma olgusu kapitalizmin neoliberal aşamasının tanımlanmasında kullanılan çok yönlü bir kavram olmakla birlikte neoliberalizmle iç içe geçmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Lapavitsas, kapitalizmin 20-30 yıllık süreçte yaşadığı finansallaşmayı bankacılık sistemindeki değişimi ön plana çıkararak açıklamaya çalışmaktadır. Buna göre günümüz finans sektöründe kâr, kişisel gelirlerin finansallaşması üzerinden ortaya çıkmaktadır. Lapavitsas bu süreci finansal müsadere olarak adlandırmaktadır. Finansal müsadere "hizmet ücretleri, komisyonlar ve kurumların kendi hesaplarına yaptıkları alım satım işlemleri [proprietary trading] biçiminde yatırım bankacılığı vasıtasıyla elde edilen finansal kazançlara denk düşmektedir." Ortaya çıkan bu finansallaşma ekonomi politikasının üretilmesinde sorumlu kurumlarda da bir dönüşüme denk düşmektedir. Ayrıca küresel çapta artan finansallaşma ile birlikte kâr peşindeki sermaye kesimleri geç

kapitalistleşmiş çevre ülkelere yönelmiştir. Buna karşılık çevre ülkeler ise spekülâtif sermaye akımlarına karşı bir önlem olarak döviz rezervi biriktirmeye başlamıştır. Bu durumda çevre ülkelerin döviz rezervi biriktirmesi çevre ve merkez arasında bir nevi yoksulların zenginlere borç verdiği, karmaşıklığı daha da derinleşmiş bir emperyalist ilişki yaratmıştır (Lapavitsas, 2010: 26-27). Bu çerçevede Lapavitsas’a (2010:70) göre;

Finansallaşma, bankaların sınai ve ticari sermaye üzerinde hâkimiyet kurması anlamına gelmez. Daha ziyade, finans sektörünün daha özerk hâle gelmesine tekabül eder. Açık finans piyasalarından borçlanabilen sınai ve ticari sermaye, bu sayede finansal işlemlerle yoğun bir şekilde ilgilenir hale geldi. Finans kurumları, finansal müsadereye ve yatırım bankacılığına yönelerek yeni kâr kaynağı arayışına girdiler. Bu arada işçiler, konut, tüketim, eğitim, sağlık ve yaşlılık dönemi gereksinimleri dahil olmak üzere temel ihtiyaçlarını karşılamak için giderek finans alanının içine doğru çekildiler. Bu, üretimin istikrarsız ve düşük, reel ücretlerin durağan, finansal balonların sıkça yükseldiği bir dönem olmuştur.

Finansallaşma yazınında kavram, farklı çalışmalarda farklı yönlerine vurgu yapılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Genel bir tanım Epstein tarafından “Finansallaşma yerel ve uluslararası ekonominin işleyişinde, finansal güdülerin, finansal piyasaların, finansal aktörler ve finansal kurumların rolünün artmasıdır” şeklinde yapılmıştır (Epstein’den akt. Koç, 2015: 117). Diğer taraftan Foster’ın “kapitalizmin malileşmesi” olarak adlandırdığı finansallaşma ile birlikte “iktisadi etkinliğin ağırlık merkezinin üretimden (ve hatta büyüyen hizmetler sektöründen) finansa doğru kayması günümüzün kilit sorunlarından birisi”⁶ (Foster, 2008: 45) haline gelmiştir.

2000 sonrası merkez kapitalist ülkelerde yaşanan likidite bolluğu, sermaye dolaşımının üretim, ticaret ve finans alanında gerçekleşen serbestleşme ile kazandığı uluslararası hareketlilik finansman sıkıntısı içerisindeki çevre ülkeler açısından avantajlı bir ortam yaratmıştır. Küresel çapta dolaşımda olan sermaye akımlarını çekmek isteyen çevre ülkeler uluslararası sermayeye eklemlenme yarışı içerisine girmiştir. Böylelikle uluslararası sermaye çevre ülkelere kısa vadeli ve doğrudan sermaye hareketleri olarak yönelmiştir. Uluslararası sermayenin çevre ülkelere olan doğrudan yatırımları kapasite arttırıcı yatırımlar şeklinde gerçekleşebildiği gibi mevcut kapasitenin satın alınması ve birleşmeler yoluyla da gerçekleşmektedir. Diğer taraftan üretiminin örgütlenme biçiminde gerçekleşen değişiklikler sebebiyle uluslararası sermaye üretim sürecini mekânsal olarak parçalamış ve uluslararası taşeron kullanmaya başlamıştır. Böylelikle çevre ülkelerde fason üretim gelişmiştir (Kurtulmuş ve Tanyılmaz, 2017:188).

⁶“ILO’nun sunduğu verilere göre, gelişmiş ülkelerde finans sektörünün toplam karlar içerisindeki payı, küresel krizin hemen öncesinde %40’a ulaşmıştı. Oysa, 1980’lerin başında söz konusu bu oran sadece %25 idi” (Bağımsız Sosyal Bilimciler(BSB), 2011:39).

Finansal sermaye her ne kadar görünürde reel üretimden ayrı gibi gözükse de esasen üretim sürecine içsel olarak bağlıdır. Ancak üretime yönelmesi gereken sermayenin finansal dolaşım alanında değerlendirilmek istenilmesi üretken yatırımların olumsuz etkilenmesine yol açmıştır. Toplumsal yaşamın her alanında giderek daha da derinleşen finansallaşma sermaye için yeni birikim alanları sunmaktadır. Gelecekte üretilecek olan artı değere bugünden el konulmasını daha da kolaylaştırmakta ve giderek yaygınlaşan kredi sistemi sayesinde finansal varlıklar üzerindeki sermaye hareketleri artmaktadır. Özellikle dünya çapında yaşanan neoliberal dönüşüm finansal sermaye için verimli bir zemin oluşturmuştur (Güngen, 2015: 19-20).

Diğer taraftan finansallaşma ise neoliberalizmin piyasa mantığının pekiştirilmesinde oldukça önemli bir katkıda bulunmuştur. Finansal alanın egemenliğinde yaşanan bu artış finansal araçların da giderek çeşitlenmesini sağlamıştır. Finansal piyasaların daha fazla derinleştiği merkez kapitalist ülkelerde kullanılan finansal araçlar daha çok “borsa işlemleri, temettü ödemeleri türev sözleşmeleri” şeklinde ön plana çıkarken, çevre ülkelerde “borç faiz ödemeleri ve faiz getirisi sunan değerli kâğıtlar” şeklinde ön plana çıkmaktadır. Her ne kadar finansal araçların kullanımı ülkelerin finansal yoğunluğuna göre farklılaşsa da eşitsiz ve bileşik bir süreç olarak işleyen finansallaşma temelde hayali sermaye oluşumuna dayanmaktadır. Gelecekte elde edileceği varsayılan değer üzerindeki hak iddiasına dayanan hayali sermaye menkul kıymetlerle temsil edilmekte ve bu menkul kıymetler sahibine faiz oranı ve spekülasyona bağlı olarak bir getiri sunmaktadır. Spekülasyon üzerinden kâr elde edilmesi fiyat hareketlerini üretim alanından kopararak hayali sermaye hareketlerine bağlamaktadır. Bu durumda da piyasalar kırılgan bir yapıya bürünmekte ve ani çöküşler ve sıçramalar yaşamaktadır (Güngen, 2015: 21-22).

Türkiye’nin 2002 sonrası kapitalist dünya ekonomisi ile tam olarak bütünleşmesi finansallaşma süreci ile gerçekleşmiştir. Türkiye ekonomisinin 2002 sonrasında yaşadığı hızlı büyümenin kaynağını yabancı sermaye akımları oluşturmaktadır. Yabancı sermaye akımları içinde kısa vadeli spekülatif yatırımlar ekonomilerin kırılganlığının artmasına neden olmakta, buna karşın doğrudan yabancı sermaye akımları ise kalıcı bir büyümeyi sağlamaktadır. Ancak doğrudan yabancı sermaye hareketlerinin de kapasite arttırıcı “yeşil alan yatırımı” olarak mı yoksa satın alma ve birleşme olarak mı gerçekleştiği konusu kalıcı ve sürdürülebilir bir büyüme için önem kazanmaktadır. Yabancı sermaye akımlarının hangi biçimde geldiği, dönem içerisinde TL’nin değerlenmesiyle birleştiği zaman Türkiye’nin 2002 sonrası dış ticaret ilişkilerine ve doğal olarak büyüme stratejisine ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır (Boratav, 2009a:468).

Sermaye birikiminde yaşanan bu finansallaşma beraberinde devletin finansallaşmasını da getirmiştir. Devletin finansallaşması sermaye birikimine olan stratejik seçiciliği dolayımında gelişmiştir. Sermaye birikimin finansallaşması “hayali sermaye işlemlerinin, finansal türev ve risk yönetiminin sermaye birikiminde önem kazanması, finansal olmayan şirketlerin artan oranda finansal yatırıma yönelmesi” şeklinde gerçekleşirken, devletin finansallaşması “finansal derinleşme doğrultusunda yasal siyasal düzenlemeler, para ve maliye politikası alanlarında uluslararasılaşma ve siyaset dışılaştırma stratejileri, finansal sektörün kayıplarının toplumsallaştırılması” şeklinde ortaya çıkmaktadır (Güngen, 2015: 35-36).

Sermayenin küreselleştiği ve birikimin finansallaştığı, yeni üretim ilişkileri ve sınıfsal çıkar çatışmalarının daha da çeşitlendiği kapitalizmin neoliberal aşaması bir takım yapısal düzenlemeleri de beraberinde getirmektedir. Toplumsal alanın tamamında neoliberalizmin gerekliliklerine uygun düzenlemelerin yapılabilmesinin öncelikli koşulu ise devletin kurumsal mimarisinde yapılacak bir dönüşümdür. Bu çerçevede sınıfsal mücadeleler ekseninde şekillenen ve içerisindeki sınıfsal ilişkileri gizleyen yapılar olarak kurumların neoliberalizme uygun bir biçimde dönüşümü eklemlenme mekanizması yoluyla işlemektedir. Bu mekanizma neoliberalizmin gerekliliklerine uygun yeni kurumların oluşturulması ve mevcut kurumların bazılarının gücünün artırılması bazılarının ise gücünün azaltılması yoluyla işlemektedir. Örnek vermek gerekirse 1980 sonrası süreçte bir taraftan Devlet Planlama Teşkilatı gibi kurumlar güçsüzleştirilip bir dönem Hazine, daha sonra ise özellikle 2000 sonrası süreçte Merkez Bankası gibi kurumlar güçlendirilmiştir. Diğer taraftan da 2000 sonrası süreçte Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu (YOİKK) gibi devlet-piyasa işbirliğine uygun kurumlar oluşturulmuştur (Akçay, 2013: 25-26).

Eklemlenme mekanizması yoluyla gerçekleştirilen devletin kurumsal mimarisindeki dönüşüm kendisini somut bir biçimde “yapısal reformlar” ifadesinde bulmaktadır. Bu yapısal reformları temelde iki dalga şeklinde ele almak mümkündür.⁷ Birinci kuşak yapısal reformlarla kuralsızlaştırma ve özelleştirmeler ile daha önceki birikim rejimine ait kurumsal düzenekler yıkılmaktadır. İkinci kuşak reformlarla ise devletin kurumsal mimarisi yeniden düzenlenmektedir. Yeniden düzenleme, devletin neoliberalizmin gerekliliklerine uygun bir

⁷ Birinci ve ikinci kuşak yapısal reformlar esasında 1980 sonrası gerçekleşen neoliberalleşme sürecini iki döneme ayırarak ele alan kavramsallaştırma değildir. Bu kavramsallaştırmanın bir diğer biçimi ise Washington Konsensüsü sonrası dönem ve Post-Washington Konsensüsü sonrası dönem şeklinde yapılan kavramsallaştırma değildir. Bu anlamda birinci kuşak yapısal reformlar ve Washington Konsensüsü ile 1980 sonrası dönemde eski birikim rejimine ait kurumsal yapıların yıkılarak, neoliberal birikim rejimi için gerekli zeminin oluşturulması amacıyla yürütülen kuralsızlaştırma ve özelleştirme politikalarını kapsamaktadır. İkinci kuşak yapısal reformlar ve Post-Washington konsensüsü ise 1990’ların ikinci yarısından itibaren neoliberal birikim rejimine ait kurumsal yapıların oluşturulduğu ve dünya ekonomisinin tam entegrasyonunu amaçlayan, “piyasa için kurumların inşa edildiği” dönemdir (Ercan, 2005: 372-373).

biçimde anayasal ve yasal olarak tekrar yapılandırılmasıdır. Bu çerçevede devletin sınırları yeniden çizilmekte ve bu sınırlar içerisindeki oynayacağı role uygun yeni kurumlar oluşturulmaktadır. Yurtiçi ve yurtdışı bütünleşmesi açısından mutlak bir gereklilik olarak gerçekleşen anayasal ve yasal düzenlemeler ile ülke içerisindeki kapitalist ilişkiler dünya standartlarına uydurulmaya çalışılmaktadır. Bu standartlaştırma küresel sermaye ile sağlıklı bir iletişim ve sermaye açısından risklerin en alt düzeye çekilmesi ile gerçekleşmektedir. Ülke içerisindeki sermayenin uluslararası sermaye standartlarını yakalayabilmesi ise daha etkin biçimde daha fazla kaynağa ulaşabilmesini gerekli kılmaktadır (Ercan, 2005: 376). Bu durumda ise devletin sınıfsal karakterinin bir yansıması olarak bir taraftan özelleştirmelerin oranı her geçen gün artarken bir taraftan da kamusal alanlar ve hizmetler metalaştırılmaktadır.

Kapitalizmin geç geliştiği Türkiye gibi ülkelerde yaşanan neoliberal dönüşüm ve kapitalist dünyaya eklenmede uluslararası aktörlerin ve uluslararası konjonktürün önemli payı olsa da bu süreçte ülkelerin uluslararası piyasalara eklenmesi ve neoliberal dönüşümü salt “dış güçler ve dış dinamik” gibi kavramlarla açıklanamaz. Söz konusu süreçte her ne kadar kapitalizmin geç geliştiği ülkelerde DB ve IMF gibi uluslararası sermaye kuruluşlarının büyük bir etkisi olsa da sürecin önemli bir aktörü olan “içsel burjuvazinin” rolü de küçümsenmemelidir. Sadece uluslararası sermaye kuruluşlarının üzerinden gerçekleştirilen bir açıklama toplumsal gerçekliğe yönelik tek yönlü bir açıklama olarak eksik kalacaktır. Uluslararası burjuvazinin çıkarları ile kendi çıkarlarını ortaklaştıran içsel burjuvazi devletin dönüşümü ve uluslararası piyasalara eklenme sürecinde önemli bir rol üstlenmektedir (Akçay, 2013: 24).

Türkiye’de yaşanan neoliberal dönüşümün, IMF ve DB gibi uluslararası sermaye kuruluşlarının zorlamaları ile sağlandığı görüşü, esasen bir takım ilişkilerin kristalleşmesi sonucu oluşan bir yanılgıdır. Uluslararası büyük tekellerin içsel burjuvazi ile olan bağımlılık ilişkisi, içsel burjuvazinin, uluslararası burjuvazinin üretim ilişkilerini benimsemesine ve uluslararası burjuvazinin hâkimiyetinin o ülke içerisinde kurumsallaşmasına neden olmuştur. Uluslararası burjuvazi ile içsel burjuvazinin arasındaki bu iç içe geçme yani uluslararası burjuvazinin içsel burjuvazide, içsel burjuvazinin ise uluslararası burjuvazide temsil edilmeye başlanması iktidar bloğu içerisine uluslararası burjuvazinin de dahil olması anlamına gelmektedir. Bu çerçevede bir ulus devlet, sadece kendi içsel burjuvazisinin değil uluslararası burjuvazinin de çıkarlarının savunusunu üstlenmektedir (Yılmaz, 2003: 74-75).

Türkiye’de 2000 sonrası dönemin iktisadi ve siyasal köklerinin 1980’lere kadar uzandığı söylenebilir. Özellikle IMF ve DB gibi uluslararası sermaye kuruluşlarının, yerli burjuvazinin ve devletin ittifakı ile tasarlanan süreç, devlet eliyle gerçekleştirilen bir takım

yapısal dönüşümü içermektedir. Bu durum devletin düzenlemenin bizzat faili ve nesnesi olduğunun en önemli göstergelerinden birisidir. Kamuoyunda “15 günde 15 yasa” olarak bilinen düzenlemeler ile IMF ve DB politikaları ekseninde gerçekleştirilecek olan müdahalelerin yasal ve anayasal düzenlemeleri yapılmıştır. Bu sürece Jessop’un perspektifinden bakılırsa karşımıza “devlet projesi” kavramı çıkmaktadır. Bu çerçevede birikim stratejisi ve hegemonik projenin gerekliliklerini sağlayacak amaçların gerçekleştirilebilmesi için devlet içerisindeki farklı faaliyet alanlarına sahip kurumların faaliyetleri, yönetsel rasyonalite ile aynı neoliberal amaçlarda birleştirilmiştir. Devlet içerisindeki kurumlar bir taraftan neoliberal politikalar ile sermaye birikimi için yeni alanları açarken ve/veya mevcut alanların birikim rejimine uygun düzenlemelerini yaparken bir taraftan da bu neoliberal politikaların ve birikim rejiminin meşruiyetinin sağlanması için ihtiyaç duyulan politikaları hegemonik projeye uygun bir biçimde düzenlemişlerdir⁸.

Neoliberalizmin temel argümanlarından birisi olarak devletin toplumdan ayrı ve toplumun üstünde bir şey olarak görülmesi ekonomik ve siyasal alanların ayrıştırılmasına neden olmaktadır. Ekonomi ve siyasal alanların ayrıştırılması devletin neoliberalizmle uyumlu yeni mimarisinde de kendisini göstermektedir. Bu çerçevede 1998’de IMF ile yapılan stand-by anlaşması; ekonominin teknokratikleşmesi, özelleştirmeler, yerelleşme kavramları ile şekillenen ikinci kuşak yapısal reformlarla devletin kurumsal mimarisinde bir dönüşüme tekabül etmektedir. Neoliberalizme göre ekonominin yönetimini politikacılar tarafından bağımsızlaştırılması gerekmektedir. Çünkü politikacılar seçim kaygıları yüzünden ekonomik açıdan etkin olmayan harcamalar yapmaya yani popülist harcamalar yapmaya eğilimlidirler. Esasen bu durum ekonomi yönetiminin teknokratik kurumlara bırakılmasının meşrulaştırıcı argümanının oluşturulmasıdır (Ataay, 2015: 24-25). Bir taraftan ekonomi yönetimi siyasal sürecin dışında tutularak “bağımsız düzenleyici kurumlara” devredilmiş, diğer taraftan emek kesimlerinin siyasal sürecin dışında tutularak emek kesimi karar alma süreçlerinden dışlanmıştır. Böylece karar alma mekanizmaları tamamen sermaye kesimlerinin egemenliğine bırakılmıştır. Bu durum karşısında devletin meşruiyetini koruması için ekonomi yönetimi teknik bir süreç olarak gösterilerek “tarafsız” ve “oyunu kurulanı göre oynayan” teknokratların eline bırakılmıştır (Kurut Gürgen, 2013: 51).

Özelleştirme uygulamaları da bu bağlamda ele alınabilir. Özelleştirmeler kamu hizmetleri ve bunları sunan KİT’ler sermaye kesimi için bir yeniden değerlendirme alanı olarak

⁸ Devletin sermaye için yeni değerlendirme alanları açma ve bu alanları meşrulaştırma işlevi açısından 2003 yılında başlatılan Sağlıkta Dönüşüm Programı örnek olarak verilebilir. Sağlıkta dönüşüm programı ile bir taraftan sermaye için yeni bir birikim kanalı açılırken diğer taraftan da bu birikim alanı “etkililik, verimlilik ve hakkaniyet” (Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, 2003: 24) gibi amaçlarla meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.

görülmesi ile bir tür ilkel birikim aracı olarak kullanılmıştır. Bu amaçla özelleştirmeler kapsamında; daha önce kamu hizmeti statüsündeki hizmetlerin kamu hizmeti olmaktan çıkartılması, devletin kamu hizmeti sunumunda sadece finansman rolü oynayarak hizmeti özel sektöre gördürmesi ya da hizmetin özel sektörden satın alınması gibi farklı yöntemler uygulanmıştır. Son olarak yerelleşme ile ise “karar alma süreçlerinin halka yaklaştırılması” söylemi ile meşrulaştırıcı bir işlev görmüştür. Ancak yerelleşmenin diğer bir yüzü olarak merkezi yönetimden yerele aktarılan bütçenin kesilmesi ile bölgesel eşitsizlikler artmıştır. Özelleştirmeler bu noktada geçerli bir olgu olarak, yerel yönetimler yoluyla sermaye kesimleri için yeniden değerlendirme alanları açılmaya devam edilmiştir (Ataay, 2015:25-26).

2002-2018 arası dönemde neoliberal finansallaşma temelli birikim stratejisi devlet üzerinde kurumsal yapılarda bir takım dönüşüme yol açmıştır. Bu dönüşüm bağımsız düzenleyici ve denetleyici kurumların oluşturulması ve var olan kurumların bu çerçevede yeniden düzenlenmesi ya da daha önceki birikim stratejisine ait kurumların işlevsizleştirilmesi ile gerçekleşmiştir. Bu çerçevede gerçekleştirilen düzenlemeler temelde neoliberalizmin ekonomik alan ve siyasal alan ayrıştırmasına dayanmaktadır. MB’nin bağımsızlaştırılması bu noktada önemli bir adımdır. Diğer taraftan özellikle neoliberal yaklaşımın Post-Washington Konsensüsü ile dönüşüme uğrayan devlet anlayışı çerçevesinden Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) projeleri ve YOİKK gibi kurumların ve projelerin oluşturulması, devlet-piyasa işbirliğini temsil eden ve devletin sermaye birikimini doğrudan etkilediği mekanizmalar olarak gündeme gelmiştir.

Devletin ekonomik alan içerisinde düzenleyici ve denetleyici güç olarak konumlandırılması bir takım kamusal alan ve hizmetlerin metalaştırılmasını gerektirmiştir. Özellikle neoliberalizmin piyasalaştırma ve metalaştırma mantığı çerçevesinde bir taraftan özelleştirmelerle devlet ekonomi içerisinde üretim alanından çekilerek KİT’leri sermayeye aktarırken diğer taraftan da iktisadi ilişkilere tabi olmayan kamusal alan ve hizmetleri metalaştırmıştır. Özelleştirmeler, kamusal alan ve kamusal hizmetlerin metalaştırılması ve sermaye için yeni kâr alanları açma görevi gören mekanizmalar olarak 2002-2018 arası dönemde işlev görmüştür.

Devletin sermaye birikimi sürecindeki rolünün açıklanabilmesi için kurumsal yapılar bazı gösterge ve mekanizmalar etrafında ele alınabilir. Ancak sürecin anlaşılması açısından kullanılan gösterge ve mekanizmaları kategorize etmek faydalı olacaktır. Bu çerçevede ilk olarak sermaye birikiminin gerekliliklerinin sağlanması için gerçekleştirilen devletin kurumsal ve yapısal dönüşümü, özellikle 1990’ların sonu 2000’lerin başında IMF programları çerçevesinde gerçekleştirilen kurumsal ve yapısal dönüşüm üzerinden ele alınacaktır. İkinci

olarak 2002-2018 arası dönemde Türkiye ekonomisindeki büyümenin temel unsurlarından biri olan finansallaşma ele alınacaktır. Finansallaşmanın Türkiye ekonomisine olan etkisi yabancı sermaye akımları, dış dünya ile ticari ilişkiler, borçlanma olguları üzerinden incelenmektedir. Üçüncü olarak, birikim sürecinin temel karakteri olan neoliberalizm kamusal mal ve hizmetlerin metalaştırılması ve piyasalaştırılması üzerinden ele alınacaktır. Kamusal mal ve hizmetlerin metalaştırılması stratejisi ise kendisini en net biçimde özelleştirmeler ve Kamu Özel İşbirlikleri (KÖİ) üzerinden göstermektedir.

2.1.2. Hegemonik Proje Olarak Neoliberal Popülizm

Kapitalizmin içerisinde verili bir dönemde geçerli olan birikim stratejilerinin istikrarlı bir yapıya sahip olabilme koşulu sadece iktisadi zemine dayanmaz. Bir birikim stratejisi iktisadi gerekliliklerin yanı sıra bir hegemonik projeye de gereksinim duymaktadır. Bu anlamda bir hegemonik proje kurumsal yapılardan oluşur ve dolayısıyla içerisinde ideoloji, siyaset ve kültür gibi üst yapı kurumlarını barındırır. Bu çerçevede 2002 sonrası sermaye birikimi süreci bir sermaye birikim stratejisinin yanı sıra bir hegemonik projeyi de içermektedir. Çalışmada 2002-2018 arası dönemde Türkiye’de geçerli olan sermaye birikim sürecinin hegemonik projesi neoliberal popülizm olarak ele alınmıştır. Söz konusu hegemonik projenin başarısında önemli olan unsurlar gerek birikim süreci içerisinde gelişen dinamikler gerekse devletin üstlendiği rol bakımında ele alınmıştır.

Radikal-eleştirel literatürde toplumsal bir ilişki olan sermaye birikim süreci boşlukta meydana gelmez. Sermaye birikiminin gerçekleşebilmesi için bir birikim stratejisi ve bu birikim stratejisine uygun bir hegemonik proje gerekmektedir. Genel anlamda kapitalizm özel anlamda ise kapitalizmin çeşitli aşamalarında egemen konumda bulunan birikim stratejileri, içerisinde çelişkili dinamikler barındırmaktadır. Gerek sınıflar arası gerekse sınıf fraksiyonları arasında birikim stratejilerinin toplumsal meşruiyetlerinin sağlanarak işlerlik kazanabilmeleri için hegemonik bir proje ile desteklenmeleri gerekmektedir. Söz konusu bu hegemonik proje, birikim stratejilerine yön veren hâkim fraksiyonun siyasi, entelektüel ve moral önderliği altında tekil çıkarların ulusal-popüler hedefler şeklinde uzlaştırılarak toplumsal rızanın sağlanması ile gerçekleştirilmektedir. Yani bir hegemonik projenin kapsamı ideoloji, siyaset ve kültürel alanları içerisinde barındırmakta ve bu alanları egemen sınıfın çıkarları doğrultusunda dönüştürmeyi hedeflemektedir.

Bir birikim stratejisinin ve hegemonik projenin kapsamının bu derece geniş olması ve toplumsal hayatın tamamını şekillendirmesi, toplumsal hayat içerisindeki çeşitli politik güçlerin bir araya getirilerek ortaklaştırılmasını gerektirmektedir. Bu çerçevede hegemonik

blok, iktidar bloğu ve bu iki bloğun hem oluşturduğu hem de bu iki bloğu sağlamlaştıran tarihsel bloktan söz etmek mümkündür. Bu bloklar geçmiş ve bugünkü sınıfsal mücadeleler ekseninde şekillenmektedir. Öyle ki tarihsel olarak kapitalist toplumsal yaşamın ekonomik, siyasal ve ideolojik alanları sermaye sınıfının diğer aktörlerle birlikte oluşturduğu bu bloklar açısından stratejik seçiciliğe sahip alanlardır. Bu stratejik seçiciliğe sahip alanların en başında devlet gelmektedir. Bu sebeple devlet üzerinde yaşanan sınıfsal mücadelelerde sermaye sınıfının bir üstünlüğü söz konusudur. Diğer taraftan bu bloklar içerisinde bir aktör olarak devlet çeşitli müdahale biçimleri ile hegemonik projenin şekillenişinde de etkili olmaktadır.

Bir hegemonik proje kapitalist çıkarlar ile devlet biçimi, politik güçler dengesi ve uluslararası konjonktür ile yakın bir ilişki içerisinde (Jessop, 2016: 203). Bu çerçevede hegemonik bir projenin uygulanabilmesi açısından sermaye gibi toplumsal bir ilişki olan devlet ve sınıfsal güç dengelerini yansıtan devlet biçimi önemli bir konumda bulunmaktadır. Zira temsil, müdahale ve eklemlenme tarzlarını içeren devlet biçimi geçmiş sınıfsal mücadeleler ekseninde kazandığı yapısal bir seçiciliğe sahiptir. Her ne kadar kısa dönemde bu yapısal seçiciliğe uygun olmayan hegemonik projeler, sınıfsal mücadeleler ekseninde başarı kazansa da uzun dönemde birikime olan stratejik yönelimine ve ilişkisine bağlı olarak devletin biçimine kazılı olan yapısal seçiciliğe uygun projeler egemen konuma gelecektir (Jessop, 2004: 212). Diğer taraftan devletin stratejik seçiciliği de politik güçler dengesinde önemli bir konumda bulunmaktadır. Böylelikle sermaye sınıfı ve belirli sermaye kesimleri egemen konuma gelebilmek için stratejik seçiciliğin getirdiği avantajlardan yararlanmaktadır.

Her hegemonik proje çıkarlarını yansıttığı egemen sınıfın ideolojik argümanları ile donatılmıştır. İdeoloji Laclau'nun (1998: 174-178) işaret ettiği gibi ele alınırsa; ideolojinin sınıfsal karakteri içerik değil biçim tarafından ortaya konulmaktadır. Şöyle ki, bir ideolojinin sahip olduğu sınıfsal karakter özgül eklemlenme ilkesi ile ortaya çıkmaktadır. Bu durumda aslen sınıfsal bir özelliğe sahip olmayan milliyetçik veya muhafazakârlık gibi ideolojiler, ideolojik-eiklemlenme ile sınıfsal bir karakter kazanabilirler. Bu durumda muhafazakârlık “anti-kapitalist muhafazakârlık” şeklinde ya da “liberal muhafazakârlık” şeklinde sınıfsal bir karaktere sahip olabilir. Böyle bir eklemlenme sınıfsal olmayan bir takım içeriklerin sınıfsal ideolojik pratiklerle işlendiği bir süreci gerektirmektedir. Bu eklemlenme süreci sınıfsal çatışmaların basit birer farka dönüştürülerek, egemen sınıfın ideolojisi içerisinde sınıfsal karakterinden soyutlanarak temsil edilmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Böylece egemen sınıf ideolojisi ezilen sınıflar tarafından benimsenir bir hale gelmektedir. Son olarak her ne kadar bireyin ideolojik yöneliminde sınıfsal çelişkilerin bir önceliği olsa da sınıfsal olmayan bir takım çelişkiler ve kesişme noktalarına da sahiptir. Böylece bir birey kendisini sınıfsal

konumuyla uyuşmayan ideolojiler ile tanımlayabilmektedir. Tam olarak bu noktada karşımıza popülist politikalar çıkmaktadır.

Zizek'in (2006: 260-261) ifadesiyle bir hegemonik projenin içerisindeki;

Egemen ideolojinin işleyebilmesi için, sömürülen çoğunluğun, içinde kendi sahici özlemlerini görebileceği bir dizi özelliği de bünyesinde barındırması gerekir. Başka bir deyişle, her hegemonik evrensellik en azından iki tikel içeriği, yani hem sahici popüler içeriği hem de onun tahakküm ve sömürü ilişkileri tarafından çarpıtılmış biçimini bünyesinde barındırmak zorundadır.

Bu çerçevede günümüz kapitalist dünyasının hegemonik projesi, neoliberalizm ve muhafazakârlığın uyumlu ittifakı olan yeni sağ hegemonik projesi olarak gündeme gelmektedir. Öyle ki, bir taraftan neoliberal dönemde sermayenin ihtiyaç duyduğu deregülasyon ve liberizasyon politikaları gerçekleştirilirken bir taraftan da artan sömürü ile birlikte yoksullaşan halkın tepkisi muhafazakâr ideolojinin “aile”, “din”, “gelenek” ve “milli kimlik” gibi argümanları ile içerilmeye çalışılmaktadır. Bu noktada piyasa ilişkileri açısından devlet güçsüzleştirilirken toplumsal kontrolün sağlanması amacıyla toplumsal yaşam içerisindeki otoritesi arttırılmaktadır (Topal, 2002:67). Küresel kapitalizm açısından kendisini yeni sağ hegemonik projesi olarak gösteren bu süreç, ulusal çapta yaşadığı bir takım dönüşümlerle beraber kendisini neoliberal popülist hegemonik proje olarak göstermektedir.

Neoliberal popülist hegemonya projesi içerisinde egemen sınıflar istikrarlı bir blok şeklinde bulunmamaktadır. Egemen sınıf içerisinde oldukça derin çıkar çatışmaları bulunmaktadır. Yerli sermaye ve uluslararası sermaye arasındaki çıkar çatışmalarının bir çözüme kavuşturulamaması, neoliberal popülist hegemonik projenin egemen sınıflar arası çelişkileri ortadan kaldırmak yerine sürdürülebilirliğini sağlayan bir hegemonik proje olduğunun göstergesidir. Yani neoliberal popülizm çevre ülkeler bazında 1990'larda hegemonik projede oluşan çatlakların sadece sürdürülebilir bir boyutta ilerlemesini sağlamaktadır. Bu çerçevede neoliberal birikim rejiminde, uluslararası sermaye ve yerel sermaye arasındaki rekabet ilişkileri dolayımında kendisini gösteren maliyetlerin en düşük düzeye çekilmesi amacı, emekçi sınıflar üzerine sömürü, güvencesiz istihdam ve sendikasılaştırma şeklinde yansımaktadır. Böylelikle emeğin üretim ilişkileri içerisinde giderek yoksullaştığı ve üzerindeki baskının arttığı bir ortamda neoliberal popülist politikalarla neoliberal finansallaşmanın meşruluğu sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu çerçevede sosyal yardımlaşma hizmetleri ile bir taraftan emeğin yeniden üretimine sunulan katkıyla rıza mekanizması işletilmeye çalışılırken diğer taraftan da bu hizmetlerin sunumunda devletin sadece finansman rolünü üstlenmesi yoluyla sermayeye kaynak aktarımı

gerçekleştirilmektedir. Böylelikle sosyal yardımlaşma hizmetleri sermaye birikimi açısından çok yönlü bir işlev görmektedir (Yıldırım, 2009: 79-80).

Genel anlamda sosyal politika özel anlamda ise sosyal yardımlar kapitalist birikim süreci içerisinde yedek işgücü ordusunun devamlılığı, ücret ilişkisinin devamlılığı ve emek gücünün değerinin belirlenmesi gibi birbiri ile ilişkili işlevlere sahiptir. Öyle ki, sosyal politika ve yardımlar, kapitalist sistemin sağlayamadığı; işsiz kesimlerin ve çalışan yoksulların maddi yeniden üretimini devlet eliyle güvence altına almak zorundadır. Bu zorundalık ücret ilişkisinin devamlılığı ve emek gücünün değerinin belirlenmesinde önemli bir işlev üstlenmektedir. Bu anlamda sosyal politika ve yardımlarla bir taraftan ücretlerin baskılanması yönünde faal işgücüne rekabet oluşturacak bir yedek işgücü ordusu işgücü piyasasında tutulurken, bir taraftanda sosyal yardımların miktarsal düzeyi ile asgari ücretin belirlenmesinde bir müdahale mekanizması olarak etkili olmaktadır. Öyle ki sosyal yardımların düzeyi ne oranda düşük olursa işgücünün değeri de o oranda düşük olmaktadır. Bu durumda sosyal yardımların düzeyi ücret ilişkisinin devamlılığını engellemeyecek düzeyde ve hatta ücret ilişkisinin devamlılığını destekleyecek kriterlere sahip olmak zorundadır. Bu durumda sosyal yardımlar ikili bir işlev görmektedir. Bir taraftan emek kesiminin yeniden üretimi sağlanırken diğer taraftanda birikim sürecinin sorunsuz bir biçimde işleyebilmesi için üretim sürecine dışsal koşullar sağlanmış olmaktadır. Sosyal politikalar ve yardımların kapitalist birikim süreci içerisindeki söz konusu bu işlevleri, sosyal politika ve yardımların temel var oluş koşulları olarak kendisini göstermektedir. Genel olarak neoliberalizmle özel olarak da 2002 sonrası sosyal politika ve yardım alanında her ne kadar bir dönüşümden bahsedilebilse de söz konusu temel varoluş işlevleri değişmez olgulardır (Alpman, 2016: 98-99; Kutlu, 2016a: 107-109; 2018: 65-66).

Bu çerçevede neoliberal popülizmin devletin sosyal politika anlayışında bir dönüşüme denk geldiği ifade edilebilir. Sosyal devlet yaklaşımından “hayırsever devlet” yaklaşımına doğru yaşanan bu dönüşüm ile yoksulluğun ortadan kaldırılmasını değil yoksulluğun sürdürülebilirliğine odaklanılmaktadır. Türkiye’de 2002 sonrası sosyal politika anlayışı içerisine yüklenilen muhafazakâr ve klientalist ilişkilerle sosyal yardımlar yoksulluğu yeniden üreten bir konuma gelmiştir. “Öldürmüyor da kondurmuyor da..” ifadesinde kendisini bulduğu gibi sosyal yardımlar ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılamayan sadece geçimlerini sağlayan bir düzeyde gerçekleştirilmektedir. Böylelikle ihtiyaç sahibi bağımlı hale gelmektedir. Bu durum aslında kayıt dışı çalışmanın örtük bir biçimde kabulü olarak da görülebilir. Yoksulluğu ortadan kaldırmayı amaçlamayan sadece geçimlik düzeyde sağlanan sosyal yardımlar ihtiyaç sahiplerinin kayıt dışı çalışmasını gerektirmektedir. Öyle ki, yardım

alan ailenin geçimini sağlayabilmesi ve ihtiyaçlarını karşılayabilmesi kayıt dışı çalışma ve sosyal yardım sayesinde olmaktadır. Sosyal yardımların bu düzeyde düşük tutulması, sunulmuş biçimindeki muhafazakâr ve klientalist ilişkilerle birlikte ele alındığında bağıllık, muhtaçlık, minnettarlık ve bahşetme gibi duyguların oluşturulmaya çalışıldığı söylenilebilir. Ancak her ne kadar bu duyguların oluşturulması karşılığının kesin olarak oy olarak geri döneceği anlamına gelmese de komşuluk ilişkileri gibi yerel bağlarla oluşturulan “yardım alıyorsan oy vereceksin” şartlaması yardımların oy olarak geri dönüşünü pekiştirme işlevi görmektedir (Alpman, 2016: 105; Erdoğan ve Kutlu, 2014: 103). Sosyal politika anlayışındaki bu dönüşüm piyasa ilişkilerini olumlarken aynı zamanda sosyal yardımı devletin görevi olmaktan çıkarıp siyasetçilerin “lütü” konumuna sokmaktadır.

Neoliberal popülizm açısından artan finansallaşma ile birlikte emek kesimleri üzerinde yaygınlık kazanan borçlanma olgusu da hayırsever devlet yaklaşımı kadar önemli bir konumdur. Emek kesimleri üzerinde yaygınlaşan kredi ilişkileri, finansallaşmanın yaygınlaşması açısından devletle ilişkili ancak genel anlamda neoliberalizmin kendi birikim dinamikleri içerisinde getirdiği bir rıza sağlama aracı olarak da işlev görmektedir. Öyle ki, neoliberalizmle birlikte emek kesimleri üzerindeki ekonomik baskı artmış ve emek kesimlerinin gerçekte tüketim gücü düşmüştür. Ancak finansallaşmanın getirdiği kredi-borç ilişkileri ile emek kesimlerinin görünürde tüketim yapabilmelerini sağlamıştır. Bu çerçevede emek kesimleri geleceklerini ipoteğe vererek dönemlik olarak tüketim güçlerini arttırmışlardır. Kredi ilişkilerindeki bu gelişme ile dönemsel olarak artan ve sürdürülebilir olmaktan çok uzak olan bu kredi ilişkileri aynı zamanda tüketim kalıplarını da önemli ölçüde değiştirmiş ve emek kesimlerinin lüks sayılabilecek tüketimleri yapabilmelerini sağlamıştır. Bu çerçevede hanehalkı borç düzeyleri ve bu borçların ait olduğu kredi türleri, hegemonik projenin geniş halk kesimlerine vadettiği sahici özlemleri ne derecede ve hangi fedakârlıklar karşılığında sunduğunun izlenebilmesi açısından önemli mekanizmalardır.

Buraya kadar oluşturulan kavramsal çerçevenin odak noktası toplumsal rızanın neoliberal popülizm üzerinden gerçekleştirilmesidir. Bu çerçevede neoliberal popülizm, neoliberal birikim rejiminin hegemonik projesi olan yeni sağ hegemonik projesinin ulusal çapta mevcut birikim stratejisinin hegemonik projesi olarak uyumlulaştırılmasıdır. Ulusal çapta uyumlulaştırılan yeni sağ karşımıza neoliberal popülizm olarak çıkmakta ve politik olarak uygulamasını hayırsever devlet politikalarında bulmaktadır. Yani oluşturulan bu kavramsal çerçevede yeni sağ, neoliberal popülizmi; neoliberal popülizm ise hayırsever devlet politikalarını ve finansallaşmanın tabana yayılmasını kapsamaktadır.

Çalışmada hegemonik proje, neoliberal popülizm kavramsallaştırması ile ele alınmaktadır. Bu çerçevede neoliberal popülizm, devletin aktif rol üstlendiği meşrulaştırıcı olgular ve birikim sürecinin kendi dinamikleri içerisinde gelişen meşrulaştırıcı olgular olarak iki farklı koldan ele alınabilir. Bunlardan ilki olan, devletin aktif rol üstlendiği meşrulaştırıcı olgular kendisini hayırsever devlet olgusunda bulurken, ikincisi olan, birikim süreci içerisinde gelişen meşrulaştırıcı olgular kendisini finansallaşmanın tabana yayılmasında bulmaktadır. Hegemonik proje doğası gereği daha çok üst yapı kurumları üzerinden açıklanabilmektedir. Bu sebeple ampirik gösterge ve mekanizmaların ideolojik ve siyasi analizini gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede hayırsever devlet kavramsallaştırmasının açıklanması için kullanılacak olan gösterge ve mekanizmalar, sosyal koruma harcamalarının bileşimi ve kurumsal bazda dağılımı gibi ampirik verilerin yanı sıra daha çok sosyal politika anlayışındaki ideolojik ve siyasi dönüşümü içermektedir. Sermaye birikimi süreci içerisinde gelişen meşrulaştırıcı olgular ise finansallaşmanın tabana yayılması bağlamında tüketici kredilerinin kullanım oranları, türleri ve hanehalkının borçluluk düzeyidir.

2.1.3. Devlet ve Toplumsal Sınıflar

Kapitalist toplumsal yaşam doğası gereği sınıflı bir yapıya sahiptir. Bu sebeple toplumsal yaşama sınıfsal bir perspektiften bakılacak olursa; toplumsal yaşamın ekonomik, siyasal ve ideolojik alanlarının tamamı sınıfsal mücadelelerin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal yaşam içerisinde her sınıf kendi sınıfsal çıkarlarının egemen konuma gelebilmesi için sürekli bir mücadele içerisinde yer almaktadır. Bu sınıfsal çıkar çatışmaları bütünü ise karşımıza birikim stratejileri ve hegemonik projeler şeklinde çıkmaktadır. Diğer taraftan toplumsal yaşamın en büyük örgütlü aktörlerinden birisi ve aynı zamanda toplumsal yaşamın bir alanı olan devlet, söz konusu bu sınıfsal mücadelelerde hem bir aktör olarak yer almakta hem de bu sınıfsal mücadelelerden etkilenmektedir. Yani devlet toplumsal yaşam içerisindeki sınıfsal mücadelelerde fail ve nesne konumunda bulunarak doğrudan etkileyen ve etkilenen olmaktadır. Bu durumda Jessop'un stratejik ilişkisel yaklaşımıyla sınıf stratejilerinin zemini, kaynağı ve ürünü olan siyasi bir strateji olarak devlet birikim stratejileri ve hegemonik projeler için hayati bir konumda bulunmaktadır. Bu hayati konum hem bir alan oluşu, hem de aktör oluşu üzerinden şekillenmektedir (Jessop, 2004; 2005a). Bu bölümde 2002 sonrası sermaye birikimi sürecinde devletin toplumsal sınıflar karşısındaki konumu kavramsal düzeyde ele alınmaktadır.

Toplumsal sınıf stratejilerini doğrudan etkileyen ve bu stratejilerden etkilenen konumda bulunan devlet, geçmiş sınıf mücadeleleri ekseninde şekillenmiş stratejik seçiciliği

dolayısıyla sermaye sınıfının birikim stratejilerine ve hegemonik projelerine karşı pozitif bir yönelim içerisinde bulunmaktadır. Bu durum toplumsal yaşamın sürdürülebilmesi için üretim ilişkilerine duyulan mutlak ihtiyaç ekseninde gelişmektedir. Şöyle ki, devletin toplumsal yaşamın bir parçası oluşu, kendi varoluşunun devamlılığı için toplumsal yaşamın da devamlılığını zorunlu kılmaktadır. Bu durum devleti toplumsal yaşamın sürekliliği için gerekli olan üretim ilişkilerinin devamlılığından sorumlu hale getirmektedir.

“Kapitalizm küresel ölçekte hegemonyasını yaygınlaştırdıkça, kapitalizmin işleyiş mekanizmasının en soyut ve yapısal unsuru olan rekabet olgusu da daha fazla ön plana çıkmaktadır.” Neoliberalizmle birlikte sermayenin artan küreselleşme ve bölgeselleşme eğilimi rekabet olgusunun önemindeki artışı da beraberinde getirmiştir (Oğuz ve Ercan, 2010: 12). Rekabetin giderek şiddetlenmesi ise bir taraftan farklı sermaye kesimleri arasındaki çıkar çatışmalarını derinleştirirken diğer taraftan da emek kesimi üzerindeki baskıyı arttırmıştır. Gerek büyük gerekse küçük sermaye kesimleri rekabet güçlerini arttırabilmek için maliyetleri daha düşük seviyelere çekmeye çalışmaktadırlar. Maliyetlerin en alt düzeye çekilmeye çalışılması emek ve doğanın sömürüsü üzerinde yükselen sermayenin yeni kontrol teknikleri geliştirmesini gerekli kılmıştır.

Bu kontrol teknikleri kendisini somut bir biçimde emeğin piyasalaştırılması ve esnekleştirilmesi politikalarında bulmaktadır. Bu politikalar temelde emeğin güvencesizleştirilmesi ile ilgilidir. Güvencesizliği; iş güvencesizliği, istihdam biçimlerinin güvencesizliği, sosyal güvencesizlik ve gelir güvencesizliği alt başlıklarıyla incelenecek olursa emek üzerindeki piyasalaştırma ve esnekleştirmenin temel dayanağının güvencesizleştirme olduğu ortaya çıkmaktadır (Bağımsız Sosyal Bilimciler (BSB), 2015: 73). Bu durum karşısında devlet ise emeğe yönelik olarak temelde güvencesizleştirmeyi amaçlayan bu stratejiyi, stratejik seçiciliği dolayısıyla onaylamakta ve gerekli düzenlemelerin yapılması başta olmak üzere her türlü desteği sunmaktadır. Devlette sermayeye olan stratejik seçiciliği dolayısıyla temelde emek kesimlerine yönelik esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejileri olarak adlandırılabilen olan politika biçimlerini hayata geçirmektedir. Bu mekanizmalar çalışma yaşamını yeniden düzenleyen yasal değişikliklerle yaygınlaştırılmış ve meşrulaştırılmıştır. Bu çerçevede esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejilerine uygun olarak düzenlenen çalışma yaşamı içerisinde taşeronlaşma, sendikasızlaştırma, kayıt dışı istihdam ve asgari ücretin istisnai ücretten olağan ücret haline gelişi gibi olgular önemli ölçüde artmıştır.

Ayrıca yaşanan teknolojik ilerleme ile birlikte çalışma hayatında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Çalışmanın geleneksel biçim ve çeşitleri ile yeni biçim ve çeşitleri arasında

kutuplaşma artmıştır. Çalışma hayatında yaşanan bu mekân ve zaman esnekliğinin yanı sıra iş kollarında da önemli bir çeşitlenme ve ömründe kısalma yaşanmıştır. Bütün bunlarla birlikte emekçi kesimler giderek geçmiş sınıfsal mücadeleler ekseninde kazandığı sosyal haklardan mahrum bir hale getirilmektedir (Alçın, 2010: 126-128).

Neoliberalizmle birlikte sermayenin üretim ve iş bölümü ilişkileri bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşümle birlikte sermaye yeni fason üretim ilişkileri benimsemiş, iş bölümünü farklı coğrafyalara yaymış ve yeni sektörlerle yönelmiştir. Bu çerçevede yeni fason üretim ve coğrafi iş bölümü ile taşeronlaşma yaygınlık kazanmıştır. Diğer taraftan kamusal hizmetlerin sermayeye açılması ile şirketler hizmet sektörüne ağırlık vermeye başlamışlardır. Yaşanan bu gelişmelerle beraber devletin şiddet tekeli kısmi olarak devretmesi anlamında güvenlik ve modern köle ticareti sayılabilecek işgücü tedarikçiliği gibi yeni sektörler oluşmuştur (Huws, 2013; 82-84).

Emek kesimlerine yönelik esnekleştirme ve güvencesizleştirme mekanizmalarının yasal düzenlemelerini 2002 sonrası çeşitli düzenlemelere tabi tutulan İş Kanunu, Sendikalar Kanunu, Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, İşsizlik Sigortası Kanunu ve Türkiye İş Kurumu Kanunu gibi kanunlardan izlemek mümkündür. Gerçekleştirilen düzenlemelerin temel hedeflerini sermayenin emek üzerindeki piyasalaştırma, esnekleştirme ve güvencesizleştirme şeklinde ortaya çıkan baskısının derinleştirilmesi oluşturmaktadır.

Diğer taraftan her ne kadar Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından 97 ve 98 Sayılı sözleşmelerde tanımlanmış olan temel hak ve özgürlükler kabul edilse de uygulamada etkili olmamıştır⁹. Çalışma hayatına ve emekçi kesimlerin temel hak ve özgürlüklerine yönelik çıkartılan kanunların pek çoğunda ILO sözleşmeleri ile çelişen yasa tasarıları hazırlanmış ve uygulamaya da sokulmuştur. Örnek vermek gerekirse kamu çalışanları için toplu pazarlık yerine toplu görüşme hakkı tanınması kamu emekçilerine yönelik bir hak ihlali teşkil etmiştir (BSB, 2011: 116).

Kapitalist toplumlar sınıflı bir toplumsal yapıya sahiptir. Bu toplumsal ilişkiler kapitalizmin aldığı biçime göre farklılık göstermektedir. Neoliberalizmin hakim olduğu 1980 sonrası dönemde bir taraftan emek-sermaye arasındaki sınıfsal çıkar çatışmaları diğer taraftan da farklı sermaye kesimleri arasındaki sınıf içi çıkar çatışmaları belirginleşmiştir. Özellikle rekabet olgusu üzerinden belirginleşen farklı sermaye kesimleri arasındaki çıkar çatışmalarını farklı kriterlere göre gruplandırmak mümkündür.

Kapitalizmde sınıfsal farklılaşmalar ve ayrışmalar kapitalizmin tarihsel olarak ulaştığı aşamayla belirlenmektedir. Yani kapitalizmin bir birikim rejimi ve hegemonik proje ile

⁹ 2004 yılında Anayasa'nın 90. Maddesinde yapılan düzenlemeye göre uluslararası sözleşmelerle yasaların çelişmesi durumunda, çelişen hükümlerin yok sayılması gerekmektedir (BSB, 2011: 115).

karakterize olan ve belirli bir aşamasında geçerli olan sermayenin toplam sosyal döngüsü içerisindeki üretim, dolaşım ve bölüşüm ilişkileri sınıfsal ve sınıf içi bölünmeleri belirlemektedir. Bu çerçevede sermaye içerisindeki bölünmeler, sermayenin toplam sosyal döngüsü içerisinde üstlendiği işleve göre ticari sermaye, üretken sermaye ve finansal sermaye olarak sınıflandırılabilir. Diğer taraftan sermayenin faaliyet alanına göre ise sanayi, tarım, ticaret, finans gibi ayrımlar sermaye içi sektörel bölünmeleri göstermektedir. Sermayenin toplam sosyal döngüsüne eklemlenme düzeyi baz alınarak yapılan bir sınıflandırmada ise ulusal ve uluslararası sermaye olarak bölünmeler söz konusudur. Sermayenin mekansal olarak yoğunlaştığı bölgelere göre yapılan bir ayırmada ise Anadolu ve İstanbul sermayesi gibi sınıflandırmalar yapılmaktadır. Sermayenin ölçeğine göre yapılan bir sınıflandırmada da sermaye içi bölünmeler büyük, orta ve küçük boy sermayeler olarak sermaye kesimlerini gruplandırmak mümkündür (Ercan, 1998: 31-32).

Sermaye içerisindeki bu bölünmeler devletin sermaye kesimlerine yönelik sağladığı kaynak aktarımları üzerinde bir çıkar çatışması oluşturmaktadır. Bu çıkar çatışmasının sonucu ise sermaye kesimleri içerisindeki sınıfsal mücadelenin ve devletin stratejik seçiciliği ekseninde şekillenmektedir. Çalışmada genel olarak sermaye kesimleri içerisinde detaylı bir sınıflandırma yapılmamakla birlikte, sermaye kesimleri arasında bu mücadelenin varlığını bilmek sermaye kesimlerine yönelik yapılan kaynak aktarımlarının izlenmesi açısından önemli bir araç konumundadır.

Devletin toplumsal sınıflarla olan ilişkisine yönelik yapılan açıklamaların somut olarak analiz edilebilmesi için bir takım göstere ve mekanizmalar ile ilişkisinin kurulması gerekmektedir. Bu çerçevede devletin toplumsal sınıflar karşısındaki konumu, emek kesimleri karşısındaki konumu ve sermaye kesimleri karşısındaki konumu olmak üzere iki temel başlık altında ele alınacaktır. Devletin emek kesimleri karşısındaki konumu temelde sermaye kesimlerinin esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejilerine dayanmaktadır. Esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejilerinin uygulanabilirliği ise büyük ölçüde emek kesimlerinin mücadele gücünün kırılabilmesine bağlıdır. Bu çerçevede devletin emek kesimleri karşısındaki konumu ilk olarak sendikalaşmanın ve sendikal faaliyetlerin durumu üzerinden ele alınacaktır. Bu başlık altında 2002-2018 döneminde Türkiye’de genel emek kesimlerinin esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejileri karşısındaki mücadele gücünün ne durumda olduğuna bakılmaya çalışılacaktır. Bunun için kullanılacak olan göstere ve mekanizmalar; işçileşme ve sendikalaşma oranları, toplu iş sözleşmelerinin durumu ve grev ve lokavt verileridir.

Diğer taraftan devletin sermaye kesimleri karşısındaki konumu ise temelde devletin sermaye kesimlerine yönelik gerçekleştirdiği kaynak aktarımları üzerinden ele alınacaktır. Bu çerçevede kullanılacak gösterge ve mekanizmalar ise kamu bütçesinin sermaye ve emek kesimleri karşısındaki konumu, devletin sermaye kesimlerinin işgücü maliyetlerine azaltmaya yönelik olarak sağladığı kaynak aktarımı, temelde emek kesimlerinin korunmasına yönelik olan işsizlik fonunun kullanımı, vergi harcamaları, genel vergi afları, teşviklerin gelişimi, sermaye kesimleri arasındaki dağılımı ve kamu ihalelerinin durumu şeklinde sıralanabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE DEVLET VE SERMYE BİRİKİM: 2002-2018

3.1. 2002 Öncesi Tarihsel Arka Planı

Savaş sonrası uygulanan Keynesyen ulusal temelli makro ekonomik talep yanlısı politikalar kapitalizmin 1970’lerde içine girdiği stagflasyon krizini çözmede yetersiz kalmıştır. Bunun sonucunda piyasaların serbestleştirilmesine dayanan neoliberal politikalar, gerek sosyal demokrat gerekse muhafazakâr hükümetler tarafından uygulamaya sokulmuştur (Öztürk, 2006: 24). Kapitalizmin küresel krizi merkez ülkelerde Keynesyen refah devletinin mali krizi, çevre ülkelerde ise içe yönelik birikim stratejisinin krizi şeklinde ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin sürekliliğinin sağlanabilmesi için ise yeni bir birikim stratejisi ve hegemonik proje zorunlu hale gelmiştir. Bu çerçevede neoliberalizm yeni bir birikim stratejisi olarak ortaya çıkarken onunla uyumlu bir birliktelik sağlayan yeni sağ hegemonik proje olarak ortaya çıkmıştır. ABD’de Reagan İngiltere’de ise Thatcher hükümetleri ile egemen konuma gelmeye başlayan yeni sağ ideolojisi ve neoliberal politikalar çevre ülkelerde ise Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB) vasıtasıyla uygulanan politikalarla egemenliğini sağlamıştır (Topal, 2002: 63-64).

1980’lerde “Washington Konsensüsü” çevresinde uygulanan politikalarla neoliberalizm merkez ve çevre ülkelerde hızla yerleşmiştir. Washington Konsensüsü’nün içerdiği deregülasyon ve liberalizasyon politikaları gerek merkez ülkelerdeki sosyal refah devletini gerekse çevre ülkelerdeki ithal ikameci politikaların çözülmesini sağlamıştır. Bu dönüşüm ile devlet piyasanın karşısında konumlandırılmış, yaşanan krizlerin sebebi olarak devletin ekonomiye yönelik müdahaleleri gösterilmiştir. 1990’larda içerisinde Türkiye’nin de bulunduğu Asya ve Güney Amerika gibi çevre ülkelerde yaşanan krizler sonrasında Washington Konsensüsü ile uygulanmaya başlayan politikalar gözden geçirilerek “Post-Washington Konsensüsü” oluşturulmuştur. Post-Washington Konsensüsü 1980’lerden beri uygulanan neoliberal politikalarla çeşitli yapısal reformlar getirmiştir. Bu yapısal reformlar bir önceki anlayışın aksine devletin piyasa karşıtı olarak değil piyasanın tamamlayıcısı olarak gören bir anlayış çerçevesinde geliştirilmiştir. Neoliberal politikaların uygulanmasında yaşanan bu değişim Dünya Bankası’nın değişen politika önerilerinden de net bir şekilde gözlemlenebilmektedir. Banka 1980’lerdeki “minimal devlet” söylemini ön plana çıkarırken 1990’larda “yönetişim” ve “devletin yönlendiriciliği” söylemlerini benimsemiştir. 2000’li yıllara gelindiğinde ise devlet-piyasa karşıtlığından devlet-piyasa birlikteliğine evrilen süreç

tamamlanmıştır. Banka 2002 yılında yayınladığı “Piyasa İçin Kurumlar İnşa Etmek” adlı raporuyla piyasanın işleyişinde karşılaştığı tıkanıklıkların giderilmesi için kurumların inşa edilmesinin önemine dikkat çekmiştir. Bu çerçevede piyasa olanaklarından yararlanmada yaşanan “yetersiz bilgi nedeniyle oluşan işlem maliyetleri”, “mülkiyet haklarının eksik tanımlanmış olması” ve “piyasaya yeni katılacakların önünde engeller olması” gibi sorunların devlet ve çeşitli kurumların desteği ile aşılabileceğine dikkat çekilmiştir (Akçay ve Türkay, 2006: 52-53).

1980’lerden günümüze yaşanan neoliberal dönüşümde DB ve IMF gibi uluslararası sermaye otoriteleri ve devlet otoritesi önemli aktörlerdir. Ancak neoliberal dönüşümün “devlet ve dış dünya” merkezli bir analiz çerçevesinde incelenmesi “ülke içi sermaye birikiminin ve bu birikimin öznesi olan sermaye gruplarının analiz dışında kalmasına” sebep olmaktadır. Böylece devlet sadece bir özne olarak algılanmaktadır (Ercan ve Tuna, 2006: 142-143). Ancak Jessop’un (2016: 386) işaret ettiği üzere devlet düzenlemenin bizzat faili ve nesnesi olarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede, 1980 sonrası Türkiye’de devletin faili ve nesnesi olduğu ekonomik, siyasal ve ideolojik alanlar içerisinde yaşanan toplumsal dönüşüm ulusal burjuvazinin ve birikim sürecinin etkilerinden bağımsız bir biçimde algılanmamalıdır.

1980’li yıllarda Türkiye ekonomisinin yaşadığı dönüşüm neoliberal dünya ekonomisine eklemlenme süreci olarak kendini göstermektedir. 1970’li yıllarda iç pazarın doyma noktasına gelmesiyle kâr ve sömürü oranlarındaki düşüş eğilimi, ekonomik ve siyasal otoriteleri, içerisinde dışa yönelik sermaye birikim rejimine geçişin unsurlarını barındıran bir takım önlemler alınmaya itmiştir (Ercan, 2002: 71). Ancak alınan önlemler Türkiye kapitalizminin krize girmesine engel olamamıştır. Bu durum karşısında Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) 1979 yılında düzenlediği toplantıda dışa yönelik sermaye birikim rejimine geçiş ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi çağırısında bulunmuştur (Topal, 2002: 72-73). Bu süreç aynı zamanda büyük ulusal burjuvazinin içe yönelik sermaye birikim rejimi sırasında güçlenerek iç pazarın sınırına ulaştığının ve artık kapitalist dünya piyasasına eklemlenerek kâr oranlarını arttırma isteğinin bir göstergesidir. Yani dışa yönelik sermaye birikim rejimine geçiş Türkiye burjuvazisi açısından bir zorunluluğu değil bir sonucu/hedefi ifade etmektedir (Ercan, 2002: 69).

Bu dönüşümün temel unsurlarından bir tanesi 24 Ocak İstikrar Kararlarıdır. Boratav (2009b: 147) 24 Ocak kararları üzerinde üç farklı gözlemde bulunmaktadır. Bu gözlemlere göre 24 Ocak kararları; IMF’in istikrar politikası ve Dünya Bankası’nın yapısal uyum programına uygun bir biçimde “devalüasyon, KİT zamları ve fiyat denetimlerinin kaldırılmasını”, “içte ve dışa karşı piyasa serbestisi ile beynelmilel ve yerli sermayenin emeğe

karşı güçlendirilmesini” içermektedir ancak “Demirel hükümeti bu programı... sistemli ve sürekli olarak ‘emek aleyhtarı’ bir doğrultuda uygulayabilmenin ve geliştirmenin araçlarına sahip değildir. İşte 12 Eylül 1980’de gerçekleşen rejim değişikliği, 24 Ocak programının önündeki bu önemli engeli” kaldırmıştır. Boratav’ın bu gözlemleri Türkiye’nin neoliberal dönüşümünü sağlayan, Ercan’ın (2004: 20) da işaret ettiği “hegemonik konumdaki büyük ölçekli ulusal sermayeden”, “devlet ve siyasal yapılardan” ve “IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlardan” oluşan üçlü ittifakı göstermektedir.

Türkiye’de 1980’den sonra yaşanan neoliberal dönüşümün ilk evresi dünya pazarı ile ticaret kanalıyla bütünleşme biçiminde olmuştur. Dış pazara açılmayı hedefleyen bu neoliberal süreçte temel politika araçları olarak “düşük ücret politikası, düşük tarımsal fiyatlar, düşük değerli Türk Lirası, serbest faiz politikası, düşük vergi yükü, yüksek vergi bağışıklık ve teşvikleri” kullanılarak sermayenin kârlılığı arttırılırken maliyeti emek kesimine yüklenmiştir (Oyan, 1998: 12).

1980’sonrası yaşanan dönüşümün en kritik noktalarından birisi ise 1983’te iktidara gelen Özal liderliğindeki ANAP’ın İstanbul sermayesinin hegemonyası altından Anadolu sermayesi, milliyetçi ve muhafazakâr kesimlerden oluşan hegenomik bloğu oluşturma çabasıdır. Söz konusu bu ittifak dünya çapında gözlemlenen yeni sağ hegmonik projesi ile de uyumaktadır. Ayrıca bu dönemde 1990’larda Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği’ni (MÜSİAD) oluşturacak olan İslami sermayenin ana kadrosu Arap sermayesinin fonladığı İslami/Faizsiz Bankacılık sistemi ile oluşturulmuştur (Doğan, 2009: 287-288).

1980’lerin sonuna gelindiğinde IMF ve Dünya Bankası’nın desteği ile ilerleyen dışa yönelik sermaye birikim süreci tıkanmıştır. Mevcut üretim kapasitesini arttırmadan, ücretlerin baskılanması ve kapasite kullanım oranının artırılması ile devam ettirilen dış pazara açılma süreci, 1988 sonrasında gerekli sanayi yatırımlarının gerçekleştirilememesi ve istihdam ile ücret geliri artışlarının sağlanamaması sebebiyle tıkanmıştır. 1989 bahar eylemleri ile birlikte işçi sınıfı neoliberal politikaların uygulanması ile yaşadığı ücret kayıplarını telafi etmeye başlamış ancak kazanılan ücret artışları sadece 1994 krizi ve 5 Nisan kararlarına kadar devam edebilmiştir (Oyan, 1998: 17; 21; Yeldan, 2012: 71;75). Bahar eylemleri ile birlikte Özal’ın neoliberal politikalarına karşı artan toplumsal tepki, kamu sektöründe çalışan işçilerinin kazandığı %142 oranında zam, devamında toplu sözleşmelerle özel sektörde kazanılan zamlar ve destekleme alımlarında artış gibi kazanımlara dönüşmüştür (Boratav, 2009b: 177).

Dışa yönelik sermaye birikim sürecinin yaşadığı bu kriz ekonomik açıdan kendisini döviz krizi olarak göstermiştir. Kriz karşısında güçlü yürütme, finansal serbestleşmenin önünü açan 32 sayılı kararla ülkeye yabancı sermayeyi çekmeye çalışmıştır (Oğuz, 2012: 7). Başka

bir deyişle, mali piyasaların serbestleştirilmesiyle yeni bir evreye ve 1990'lar boyunca izlenilecek olan finansa dayalı birikim rejimine geçilmiştir (Yeldan, 2012). Böylece Söz konusu yıllar işçi sınıfının tekrar güç kazanmaya başlaması, iktidar bloğunda yaşanan çatlaklar, ekonomik krizler, yükselişe geçen toplumsal ve siyasal muhalefete karşı devletin zor gücünün ön plana çıkmasıyla karakterize olmaktadır. Siyasal ve ekonomik istikrarsızlıkların önemli ölçüde yükseldiği böyle bir dönemde kaçınılmaz olarak mevcut hegemonik proje sorgulanmaya başlamıştır (Karahanoğulları ve Türk, 2018: 417-418).

12 Eylül sonrası kapatılan partilerin ve yasaklı siyasetçilerin tekrar siyasete geri dönmesi ile siyasal yelpazede ortanın hem solunda hem de sağında bölünmeler meydana gelmiş, bu durum 1990'lı yıllar koalisyon hükümetleri ve sık sık tekrarlanan seçimlerle istikrarsız bir siyasal ortamı yaratmıştır. Koalisyon hükümetleri ve sık sık tekrarlanan seçimler iktidara gelen hükümetlerin kısa vadeli siyasal hedefler ekseninde gelişen popülist politikalara yönelmelerinin önünü açmıştır. Uygulanan bu politikalar ise 1990'lar boyunca yaşanan krizlerin tetikleyicisi olmuştur. Popülist politikalar borçlanma ile finanse edilirken mali disiplin giderek bozulmuştur. Popülist politikalar, 1986'da hazinenin iç borçlanma kısıtının, 1989'da 38 sayılı kararla dış borçlanma kısıtının kaldırılması ile önü açılan devlet borçlanması yoluyla finanse edilmeye çalışılmıştır. Böylece kamu kesimi borçlarının GSYH'ye oranı 1990'dan 2001 yılının ikinci yarısına kadar %40'tan %90'a çıkmıştır. Diğer tarafta kamu açıkları borçlanmanın yanı sıra para basma yolu ile de finanse edilmeye çalışılmıştır. Bu durum ise enflasyon oranlarının 1994'te %100'ün üzerine çıkmasına neden olmuştur. Kamu kesimi borçlanma gereğinin artışıyla birlikte enflasyonun da yüksek düzeylere çıkması bütün bunlara ek olarak gerçekleştirilen devalüasyonla birlikte büyük bankalar ve tasarruf sahipleri devlet tahvil ve bonolarına yatırım yaparak yüksek faizlerden gelir elde etme yoluna başvurmuşlardır. Böylece 1990'lar boyunca izlenilen finansa dayalı birikim rejimi devlet borçlanması üzerinden yürümüş, yerli ve yabancı sermaye kesimleri yüksek kâr elde etmişlerdir. Ancak ödemeler dengesinin artık sürdürülemez düzeye gelmesi, uluslararası konjonktürde meydana gelen dalgalanmalar, Türk Lirasında değer kaybı beklentisi oluşması gibi sebepler Türkiye ekonomisinin 1990'lar boyunca kırılgan bir yapıda seyretmesine neden olmuştur (Pamuk, 2014: 276-279).

Kısa vadeli sermaye hareketlerine bağımlı ve kamu kesimi finansman problemleri sonucunda Türkiye ekonomisi 1994 yılında ekonomik krize girmiştir. Kriz sonrasında uygulanan 5 Nisan kararları geniş halk kesimlerinin durumunu kötüleştirmiştir. Böyle bir konjonktürde Refah Partisi'nin (RP) muhafazakâr söylemleri karşılık bularak Necmettin Erbakan önderliğindeki RP'yi iktidara taşımıştır. Bu noktada, RP'nin İslami değerler

üzerinden kurduğu ve İslami sermaye ile emekçi kesimlerin çıkarlarını birleştirmeyi amaçlayan hegemonik söyleminin seçim başarısında etkisi olduğu söylenilebilir (Ayhan ve Sarıoğlu, 2012:132). Ancak dönemde izlenilen finansa dayalı birikim stratejisine karşı olan İslami sermaye ve RP alternatif bir birikim stratejisi ve iktidar bloğu oluşturmamıştır (Karahanoğulları ve Türk, 2018: 419). Bu çerçevede RP ve İslami sermayenin izledikleri politikaların devletin geçmiş dönemlerde yaşanan sınıf mücadeleleri ekseninde kazandığı stratejik seçicilikle çelişmesi sonucu Türkiye 28 Şubat sürecine doğru ilerlemiştir (Ayhan ve Sarıoğlu, 2012: 132). Asker ve bürokrasinin ortak hareket ettiği süreçte medya ve TÜSİAD önderliğindeki gerek sermaye kesimlerini gerekse işçi sınıfını temsil eden çeşitli sivil toplum örgütleri de yükselen siyasal İslam karşısında ordu ve bürokrasiye destek vermiştir (Doğan, 2009: 294-295).

28 Şubat süreci sonrasında Erbakan ve beraberindeki altı siyasetçi beş yıl boyunca siyaset yasağı alıp RP feshedilirken, İslami burjuvazinin sınıf örgütü olan MÜSİAD üyesi şirketler listelenerek kamu ve askeri ihalelerden dışlanmıştır. Medyada da yayınlanan bu liste kısa zamanda bir kınama kampanyası haline gelmiştir (Yankaya, 2012: 29-30). Yaşanılan bu gelişmeler sonucu İslami sermaye Erbakan ve RP'den uzaklaşarak, daha ılımlı politikalar izleyen bir siyasal hareket arayışına girmiştir. Diğer yandan RP içindeki bir kısım yenilikçi ve daha ılımlı politikalara yönelme yanlısı siyasetçi de RP'den koparak, ilerleyen süreçte MÜSİAD'ın da desteği ile Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) kurmuşlardır (Uzgel, 2009: 18). Böylece gerek RP'den kopan siyasetçiler gerekse MÜSİAD sistem içerisinde meşru bir aktör olarak var olabilecekleri eklemlenme stratejileri izlemeye başlamışlardır. Bu süreç aynı zamanda İslami burjuvazinin siyasetten uzak durarak küresel kapitalizmin işleyişine uygun stratejilere yöneldiği bir süreç olmuştur (Yankaya, 2012: 33).

3.1.1. Kriz ve Yeniden Uyum

Türkiye'de 1990'ların sonuna gelinirken gerçekleştirilen yapısal dönüşümler genel anlamda yaşanan neoliberal dönüşümün son evresinin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede 1998'de IMF ile gerçekleştirilen Yakın İzleme Anlaşması dönüşümün son evresi için atılan ilk adımdır. Bir buçuk yıllık süreyi kapsayan anlaşma “malî, parasal ve enflasyona” ilişkin hedefler içermektedir. Buna göre, 1999 sonunda enflasyonun %20'lere indirilmesi, faiz dışı fazlanın ise GSMH'nin %4'üne çıkarılması amaçlanmaktadır. Bunlara ek olarak ‘Ekonomik Politikalar Bildirgesi’ ile “bankacılık, sosyal güvenlik, tahkim, özelleştirme ve tarımsal destekleme alanlarına” ilişkin bir takım düzenlemeler yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak mevcut hükümetin istifa etmesi sonucu erken seçime gidilmesi dolayısıyla alınan

kararlar zamanında yetiştirilemeyince süre uzatılmıştır. 1999 seçimleri ile Demokratik Sol Parti (DSP), ANAP ve Milliyetçi Hareket Partisi'nden (MHP) kurulan hükümet vakit kaybetmeden Ekonomik Politikalar Bildirgesinde alınan kararları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede özelleştirmeler hakkındaki kararlar gerçekleştirilememiş olmasına rağmen Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK) kurulmuş, SSK Yasası meclisten geçirilmiş, tahkim uygulaması için gerekli anayasal düzenleme yapılmış ve tarımsal destekleme araçları yürürlükten kaldırılmıştır (BSB, 2012: 18-21). IMF ile yapılan Yakın İzleme Anlaşması, devletin finansman biçimi olarak vergiler yerine borçlanmaya yönelerek sürekliliğini sağladığı finansal birikim rejiminin devlet borçlarının artık sürdürülemez boyuta gelmesi dolayısıyla artık işlerliğini yitirdiğinin ilânı olarak değerlendirilebilir.

18. Stand-by Anlaşması için IMF'ye gönderilen iyi niyet mektubu ile açıklanan Enflasyonla Mücadele Programı içeriğinde şu unsurlardan oluşmaktadır;

(a) daraltıcı bütçe/maliye politikası, (b) belirtilen bütçe/maliye politikası ile uyumlu para/kur politikaları, (c) kamu çalışanlarının maaş ve ücretlerinin öngörülen enflasyona göre, özel sektörde ise fiyat ve ücretlerin piyasa koşullarınca belirlenmesini öngören gelirler politikası, (d) ekonomiyi bir bütün olarak “serbest” piyasa koşullarına, bu bağlamda yabancı sermayeye açacak olan özelleştirme, deregülasyon ve serbestleşme uygulamasının hızlandırılması kapsamının genişletilmesini içeren “yapısal reformlar”, (e) nominal döviz kurunun anti-enflasyonist bir çıpa olarak kullanılması başlıca politika araçlarıdır. “Kamu kesimi temel fazlası” nominal kur çıpasına dayalı dezenflasyon programının vazgeçilmez performans kriterleri arasında yer almakta, kamu kesimi genel dengesi ve bütçe politikası açısından ciddi kısıtlamalar getirmektedir (BSB 2012, s. 71-72).

Diğer taraftan IMF desteği ile bu çerçevede oluşturulan istikrar programı bütçe açıklarının çözümü konusunda yeterince durulmaması ve bankacılık sistemindeki derin sorunları, hem özel hem de kamu bankalarının üzerinde biriken zararları göz ardı etmesi sebebiyle içerisinde önemli sorunlar barındırmaktadır. Bu sorunların üzerine gidecek yeterli bir siyasi iradenin sağlanamaması yabancı sermaye kaçışlarını tetiklemiş, üstüne IMF'nin sabit kurda kalınması yönündeki ısrarı ile kriz kaçınılmaz bir hal almıştır. 2000 yılının başında uygulamaya konulan Enflasyonla Mücadele Programı çerçevesinde enflasyonu düşürmek için kullanılan sabit kur uygulaması bankalarının döviz cinsinden borçlarının maliyetini düşürmüş böylece tüketici kredisi kullanımı 2000 yılı için dört kat artmıştır. 2000 yılının ilk yarısında faizlerin düşmesi ile program olumlu bir hava oluşmuş olsa da Kasım ayında meydana gelen krizde IMF yardımlarının da yeterli olmaması Şubat 2001'de Türkiye'nin büyük bir finansal krizle karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Krizin patlak vermesiyle birlikte 20 milyar doları bulan sermaye çıkışı sonrası hükümet mecburen döviz kurunu dalgalanmaya bırakmak zorunda kalmıştır. Gecelik faiz oranları yılda %6000'e kadar

çıkarken, Türk Lirası döviz karşısında %50'den fazla değer kaybetmiştir. Krizin üretim sektörüne geçmesi ile GSYH %6 oranında küçülmüştür. İmalat sanayinde kapasite kullanımı %70'lere düşmüş, özel sektör yatırımları %30 gerilemiş, 2001 yılının ilk beş ayında kapanan firma sayısı 53 binleri bulurken, işsiz sayısı 1.8 milyona ulaşmıştır. Böylece neoliberal finansa dayalı birikim rejiminin 1990'lar boyunca biriken maliyeti IMF politikalarının doğurduğu 2001 krizi ile açığa çıkmıştır. Krizin maliyeti ise Dünya Bankası teknokratı olan Kemal Derviş öncülüğünde ve IMF desteğiyle hazırlanan önceleri Ulusal Program daha sonra ise Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) olarak anılacak olan yeni istikrar programı ile emekçi kesimler üzerine kesilmiştir (Pamuk, 2014: 282-285; Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 81-83).

GEGP 1980 sonrası neoliberalleşme çerçevesinde hazırlanan IMF destekli programlardan farklı olarak piyasa ve devleti uzlaştıran bir takım yapısal reformları da içermektedir. Bu durum neoliberalizmin uluslararası gelişiminde Washington ve Post Washington konsensüslerinde yaşanan dönüşüme denk düşmektedir. Bu çerçevede piyasaların yarattığı olumsuz sonuçların giderilmesi konusunda devletle piyasa arasında yeni bir iş bölümümü gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla politikacıların etkilerinden uzak birtakım özerk düzenleyici ve denetleyici kurumlar oluşturulması hedeflenmiştir. GEGP içerisinde yer alan bu yapısal dönüşümler kısa süre içerisinde meclisten geçirilen yasal ve anayasal düzenlemelerle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan program batık halde bulunan bankacılık sektörünün borçlarını devlet dolayısıyla geniş halk kesimlerinin üzerine uzun bir zaman dilimi içerisinde yaymayı hedeflemektedir. Bankacılık sektörü için gerçekleştirilecek olan bu yeniden yapılanma süreci ile beraber bankacılık sektörünün BDDK tarafından denetime tabi tutulması kararlaştırılmıştır. Temel öğeleri bu çerçevede hazırlanan GEGP 3 Kasım 2002'de gerçekleştirilen genel seçim sonucu iktidara gelen AKP tarafından da olduğu gibi uygulanmıştır (Pamuk, 2014: 286).

1990'lar boyunca uygulanan finansa dayalı birikim rejimi 1990'ların hegemonya krizi içerisinde şekillenmiş ve Türkiye tarihinde görülen en büyük krizlerden birisi olan 2001 finansal krizi ile çökmüştür. Bu süreç aniden gelişmiş ve beklenmeyen bir sonuç değil, 1990'lar boyunca yaşanan hegemonya krizi ile şekillenmiştir ve nihai olarak beklenen bir sonuçtur. 2002 seçimleri ile beraber yeni bir birikim stratejisi ve hegemonik projenin ortaya çıktığı söylenebilir.

3.2. 2002-2018 Arası Dönemde Sermaye Birikimi Sürecinde Devletin Rolü

Tarihsel arka planda da görüldüğü üzere 24 Ocak 1980 ve sonrasında Türkiye, kapitalizmin yeni bir aşaması olan neoliberalizm ile tanışmıştır. Neoliberalizmle birlikte toplumsal hayatın bütün yönleri büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Kapitalizmin rekabetçi mantığı ve kâr güdüsüyle birlikte toplumsal hayat içerisinde üzerinden kâr sağlanabilecek “her şey” piyasalaştırılmaya ve metalaştırılmaya çalışılmıştır. Toplumsal yaşam içerisinde sınıfsal denge sermaye lehine olanca hızıyla bozulmuştur. Yaşanılan bu süreçte emek kesimlerinin ekonomik, siyasal ve ideolojik alanlar içerisindeki mücadele yetileri her geçen gün aşınmış ve bu süreç hâlâ olanca hızıyla devam etmektedir. 1990’ların ardı ardına yaşanılan ekonomik ve siyasal krizlerinin arkasından IMF ile yapılan stand-by anlaşmaları ile başlayan süreç Türkiye’de neoliberalizmin pekişmesi açısından bir dönüm noktası olmuştur. 1998 Yakın İzleme Anlaşması ile başlayan IMF’li yıllar 2002 sonrası birikim sürecinin kurumsal yapısının oluşturulması açısından büyük önem taşımaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde ikinci bölümde gerçekleştirilen kavramsal çerçeve yardımıyla 2002-2018 arası sermaye birikim sürecinde devletin rolü açıklanmaya çalışılacaktır.

3.2.1. Kapitalist Devletin Kurumsal Dönüşümü ve Birikim Sürecinin Dinamikleri

Çalışmanın bu bölümünde ilk olarak, 2002-2018 arası sermaye birikimi sürecinde Türkiye ekonomisinde etkili olan kurumsal ve yapısal dönüşümün temel eğilimi ele alınacaktır. Söz konusu bu kurumsal ve yapısal dönüşüm yeni birikim stratejisi ile devletin uyumlu bir biçimde çalışabilmesini sağlamayı amaçlamaktadır. Böylece devlet, sermaye birikimi için gerekli ortamı oluşturmaya çalışmaktadır. İkinci olarak, bu düzenlemelerle sağlanan birikim ortamında birikim sürecinin temel dinamiklerinden birisi olan, finansallaşma ve finansallaşmanın tabana yayılma stratejisi ele alınacaktır. Üçüncü olarak ise yine birikim sürecinin bir diğer dinamiği olan, devletin ekonomik alandan çekilişi özelleştirme ve kamu özel işbirliği projeleri üzerinden ele alınacaktır.

3.2.1.1. Devletin Kurumsal ve Yapısal Dönüşümü

Post Washington konsensüsüyle birlikte liberalizmin devleti konumlandırışındaki değişim kendisini 1990 sonrası Türkiye’de devletin kurumsal dönüşümünde net bir biçimde göstermektedir. Washington konsensüsü sonrasında gerçekleştirilen ve bir takım deregülasyon politikalarını içeren birinci kuşak yapısal reformlar bu süreçte yerini bir takım regülasyonları içeren ikinci kuşak yapısal reformlara bırakmıştır. Söz konusu yapısal reformlar nihai amaca giden iki önemli aşama gibi görülebilir. Birinci kuşak yapısal reformlar

ile var olan kurumsal yapılar ortadan kaldırılırken ikinci kuşak reformlar ile neoliberalizmle uyumlu yeni kurumsal yapılar oluşturulmuştur. Söz konusu yapıların inşası ise IMF, DB, OECD (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü), DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü) gibi kurum ve kuruluşların planlamaları, destekleri, denetimleri ve zorlamaları doğrultusunda, uluslararası pazardan pay kapmak isteyen TÜSİAD, TİSK ve TOBB gibi yerli sermaye gruplarının da yönlendirmesi ve desteği (Ercan, 2005: 372) ile bizzat devleti yöneten siyasi erk tarafından gerçekleştirilmiştir.

2002 sonrası döneme karakterini veren ikinci kuşak yapısal reformların ilk adımları 1999'da hazırlanan 2000 Enflasyonu Düşürme Programı ile atılmakla birlikte, 2002 sonrasında da ek anlaşmalarla devam ettirilmiştir. Ayrıca Programın önemli diğer bir yönü de ilerleyen süreçte AB'den aldığı destek ve Programın içerdiği politikaların uygulanacağına yönelik AB'ye uyum sürecinin başında verilen taahhüttür. Programın “istikrar ve yapısal reformlar” olmak üzere birbirini tamamlayan iki yönü bulunmaktadır. Programın istikrar politikaları “dış taleple büyüme”, “sıkılaştırılmış mali disiplin” ve “özerk Merkez Bankası politikalarından” oluşmaktadır. Yapısal reformların temel hedefi ise kamunun bir taraftan özelleştirmelerle reel üretim alanından uzaklaştırılması diğer taraftan da ekonomik alandaki politik araçlarını ve yetkilerini “bağımsız” düzenleyici ve denetleyici üst kurullara devretmesidir. Bu süreçte çok önemli bir işlev yüklenen MB ve Kamu İhale Kurumu (KİK) gibi üst-kurullar 2002 öncesinde kurulmakla birlikte, 2002 sonrasında sürekli olarak çeşitli düzenlemelere tabi tutulmuştur (Ekzen, 2009: 476-477). Bu kurumlar sermaye birikimi açısından önemli aktarım mekanizmaları olarak işlev görmüştür.

İkinci kuşak yapısal reformlar, bankacılık sektörü, kamu sektörü ve özel sektörün rolünün arttırılmasına yönelik reformlar olarak üç başlık etrafında toplanabilir. Bunların ilki bankacılık sektörüne yönelik düzenlemeleri kapsamaktadır. Bunlar “bankacılık sektörünün yeniden yapılanmasının tamamlanmasını, kamu bankalarının yeniden yapılanmasının tamamlanmasını, kamu bankalarının özelleştirmeye hazırlanmasını, özel bankaların güçlendirilmesini ve İstanbul Yaklaşımı¹⁰”nı içermektedir. Kamu sektörüne yönelik ikinci grup düzenlemeler ise genel olarak “kamu sektöründe etkinliğin ve açıklığın sağlanması, harcamalar ve kamu personel rejiminin disiplin altına alınması, gelirlerin geliştirilmesi ve vergi reformu” başlıkları altında ele alınabilir. Üçüncü olarak özel sektörün rolünün arttırılmasına yönelik düzenlemeler ise “özelleştirilmenin yeniden canlandırılması, özel sektörde şirket yönetişiminin sağlanması, yatırımlara ilişkin yönetsel engellerin

¹⁰ İstanbul Yaklaşımının içeriği “Bankacılık yasası, bankacılığın yeniden yapılanmasının maliyetlerinin yasal zemine çekilmesi, kamu bankalarının görev zararlarına ilişkin düzenlemeler, kamu bankalarının özelleştirilmesi, bankalar arası birleşmeleri kolaylaştırmasına ilişkin yasal düzenekler” şeklinde özetlenebilir (Ercan, 2005: 416).

kaldırılması ve yabancı sermayenin teşvik edilmesi” olarak özetlenebilir (Ercan, 2005: 415-416).

1998’den 2008’e kadar IMF’nin “tam gözetim ve denetiminde” geçen süreçte Türkiye’de kamu yönetimi ve kamu maliyesi finansal sermayenin çıkarlarına uygun bir şekilde yeniden yapılandırılmıştır. Bu yeniden yapılandırma süreci özellikle hesap verilebilirlik, saydamlık ve uluslararası standartlara uyum gibi hem uluslararası sermayeye güvenli yatırım ortamı sağlayan hem de geniş halk kitleri gözünde meşruiyet sağlayıcı bir işlev gören ilkeler bağlamında gerçekleşmiştir (Karahanoğulları ve Türk, 2018: 420).

Bu süreçte ekonomik söylemin yanı sıra bir dizi siyasal söylemin varlığı da dikkat çekmektedir. Bu bağlamda “demokratikleşme” kavramı önemli bir meşrulaştırıcı araç ve söylem olarak kullanılmıştır. Ancak neoliberalizmin düzenleyici devlet anlayışına uygun bir demokratikleşme anlayışı özsel ve biçimsel olarak sorunludur. Bu sorunlar kısaca 3 başlıkta özetlenebilir. İlk olarak neoliberalizmin düzenleyici devlet anlayışının en önemli gerekliliği olarak teknokrasi, demokrasi kavramından oldukça uzaktır. Teknokratik bir yapıya sahip olarak oluşturulan “bağımsız” düzenleyici ve denetleyici üst kurulların karar alma ve uygulama süreçleri, popülizmin engellenmesi gerekçesiyle sermayenin profesyonellerine bırakılmıştır. Teknik bir olgu olarak ele alınan ekonominin karar mekanizmasının geniş halk kesimlerinin iradesinden kopartılmasının bizzat kendisi demokrasi kavramı ile çelişmektedir. İkinci olarak, düzenleyici ve denetleyici üst kurulların karar mekanizmasına, STK’ların dâhil edilmesiyle “katılımcı” ve “çoğulcu” bir anlayışla karar alınacağı argümanı öne sürülmüştür. Ancak oldukça sınırlı bir uygulama alanına sahip olmasına ek olarak katılım sağlayan STK’lar da sermaye kesimlerinin çıkarlarını savunan STK’lardır. Üçüncü olarak ise demokrasi kavramının özünde yatan halkın istek ve ihtiyaçlarının politikalarda karşılık bulması gerekliliği 2002 sonrası gerçekleştirilen neoliberal reformların özüyle çatışmaktadır. Sermaye çıkarlarına endeksli olarak gerçekleştirilen reformların ne derece halkın istek ve ihtiyaçlarını yansıttığı tartışmalıdır (Ataay, 2007: 6-7).

Yapısal reformların önemli diğer bir yönü ise “hukukun üstünlüğü”ne olan vurgudur. Birinci kuşak reformlarla başlayan deregülasyon (kuralsızlaştırma) süreci sonrası bütün “kısıtlamalardan” azade olan sermaye küresel ölçekte etkinliğini ve gücünü arttırmıştır. Küresel çapta yeniden yapılanan sermaye birikimi süreci, sermayenin sosyal evreninde de bir takım dönüşüme denk gelmektedir. Sermayenin küreselleşmesi ile değişen toplumsal sınıf ve sınıf kesimleri arasındaki güç ilişkileri devletin “kurumsal mimarisinde” bir dönüşümü zorunlu kılmıştır. Bu dönüşüm ise “hukukun üstünlüğü” ve “yasaların önemi” vurgularını ön plana çıkaran ikinci kuşak yapısal reformlarla gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle, önce dünya

çapında yaratılan kuralsızlaştırma ile sermayenin yeni bir birikim rejimi oluşturmaya sağlanmış, daha sonra ise oluşan yeni yapıya uygun olarak devlet düzenleyici rolü ile yeni yasalar ve kurumsal yapılar oluşturmuştur. (Ercan, 2005: 376-377).

Sermaye birikim sürecinin küresel ölçekte yaşadığı dönüşüme uyumlu bir biçimde gerçekleşen devletin kurumsal mimarisindeki dönüşüm ulusal hukuk sistemlerinin ve politika oluşturma süreçlerinin uluslararasılaşmasına neden olmuştur. Sermayenin küresel çapta kazandığı hareket kabiliyeti ulusal hukuk düzeyinde tanımlanmadığı için bir takım yetersizlikler meydana gelmiştir. Sermaye için ulusal hukukun engellemeleri ya da özel mülkiyetin tanımlanmasından kaynaklanan güvencesizlikler olarak kendisini gösteren bu “yetersizlikler”, “risk” anlamına gelmektedir. Bu sebeple ulusal hukuk sistemleri uluslararasılaştırılmaktadır. Hukuk sistemindeki bu uluslararasılaşma aynı zamanda politika yapım süreçlerinin uluslararasılaşması anlamına gelmektedir. Bu anlamda 1998’den 2008’e kadar süren IMF’li yıllar ve AB ile müzakere süreci Türkiye’de hukuk sisteminin ve politika yapım sürecinin uluslararasılaştığı yıllar olmuştur (Ercan, 2005: 378; BSB, 2012: 86).

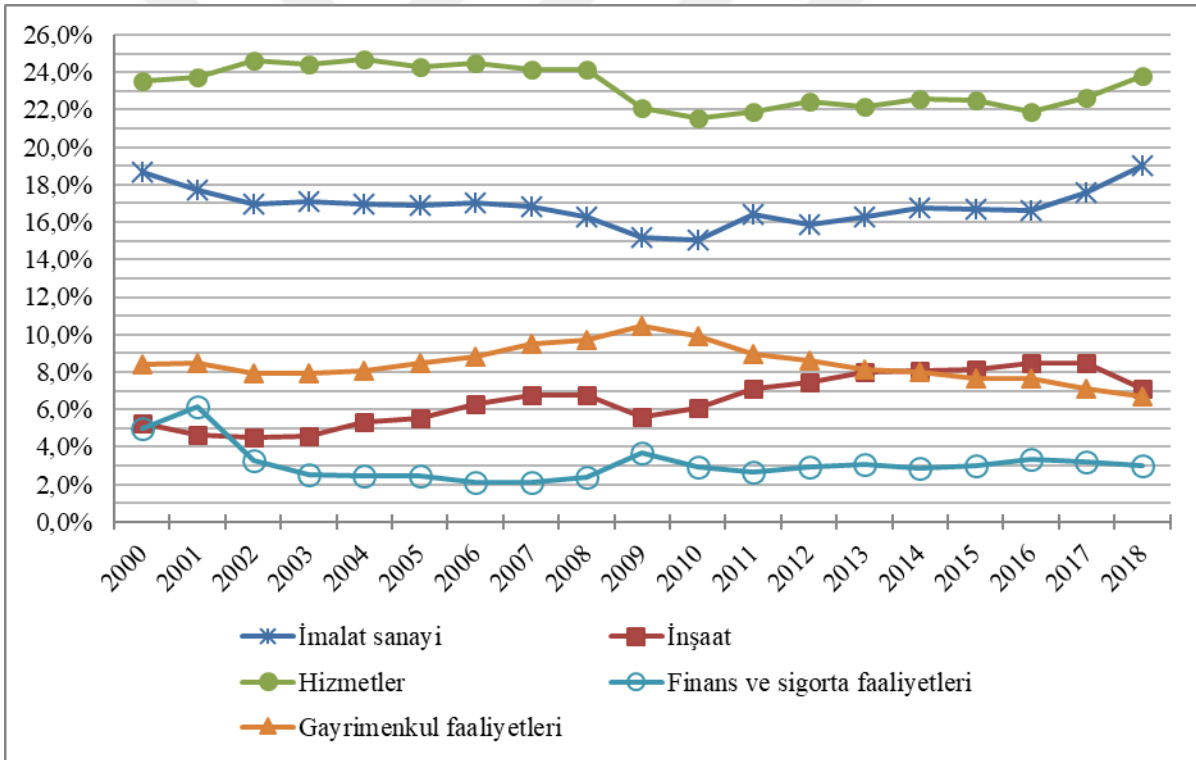
Türkiye açısından 2002 yılına gelindiğinde neoliberalizmin büyük ölçüde devlet kurumlarının içeriğine yerleşmiş olduğu söylenebilir. 1990’lar boyunca siyasi partilerin tektipleşmesi ile neoliberalizmin yürütme organının genel mantığıyla örtüştüğü iddia edilebilir. Özellikle 2000 programı çerçevesinde IMF gözetiminde gerçekleştirilen yapısal dönüşümlerle devlet ve sermaye işbirliğinin artırılması için önemli yapısal dönüşümler gerçekleştirilmiştir. Diğer yandan her ne kadar IMF programlarıyla birlikte neoliberal “talan” için yapılan yasal düzenlemeler hızla gerçekleştirilse de bir takım yasal düzenlemeler halk yararına aykırı bulunarak yargı tarafından engellenmiştir. Ancak 12 Eylül 2010 Anayasa değişikliği ile bunun da önüne geçilmiş ve yürütmenin yargı üzerindeki baskısı arttırılarak yargı yürütmeye bağlanmıştır (Oğuz, 2012: 12). Akçay (2013: 27-28) bu durumu, Türkiye’de artan neoliberalleşme ile doğru orantılı bir biçimde artan “*teknokratik otoriterizmden*” bahsederek açıklamaktadır. Kavram iki önemli sürece dikkat çekmektedir. İlk olarak, ekonomik karar mekanizmalarının özerk üst kurullar vasıtasıyla siyasal alandan uzaklaştırılmasıyla teknokratizmin artmıştır. İkinci olarak ise 1980’lerden beri devam eden süreçte yasama ve yargının giderek daha fazla yürütmeye bağlı hale getirilmesi ile iyice daralmış olan “liberal demokrasi” kalıbı artan teknokrasi ile daha otoriter bir yapıya bürünmüştür.

Ekonomi alanındaki artan teknokrasi, siyasal alanın giderek daha otoriter bir hale bürünmesi ve kapitalist ulus devletlerin hukuk sistemlerinin uyumlulaşması stratejileri ile yükselen neoliberalleşme, küresel çapta hâkim sermaye kesimleri olan uluslararası finansal

sermayenin çıkarları ile aynılaşmaktadır. Bu çerçevede bütün dünyada ulus devletlerin her birinin kendi içlerinde farklı dinamiklerde gelişen fakat aynı amaca yönelik politika benzeşmeleri söz konusu olmuştur.

3.2.1.2. Büyümenin Dinamiği Finansallaşma ve Finansallaşmanın Tabana Yayılması

Türkiye ekonomisi 2000’li yıllarda önemli bir büyüme ivmesi yakalamıştır. Bu nedenle büyümenin kaynağı ve Türkiye ekonomisinin genel eğilimi incelenmelidir. Bu çerçevede Grafik 3.1’de seçilmiş sektörlerin GSYH içerisindeki payı verilmektedir. Grafiğe göre 2000-2010 arasında imalat sanayindeki düşüş ve buna karşılık inşaat sektörü ve gayrimenkul faaliyetlerindeki artış dikkat çekmektedir. 2010 yılı sonrasında ise 2008 küresel finansal krizin neden olduğu dalgalanmanın arkasından imalat sanayinin milli gelir içindeki payı artmaya başlamıştır. İnşaat sektörünün payı kriz sonrasında artarken, gayrimenkul faaliyetlerinin payı ise azalmaya devam etmiştir.

Grafik 3.1 GSYH İçerisinde Seçilmiş Sektörlerin Payı

Kaynak: MB, EVDS verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.¹¹

GSYH sektör bileşimindeki bu dönüşüm Türkiye ekonomisinin 2000 öncesi büyüme politikasından yeni bir büyüme politikasına geçişin göstergesidir. 1960’lardan sonra Türkiye’nin lokomotif sektörü olan imalat sanayinin 1990’ların sonuna kadar, her ne kadar dönemsel dalgalanmalar yaşasa da sürekli bir büyüme ivmesi içerisinde olmuştur. 1990’ların

¹¹ https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_21/6001/DataGroup/turkish/bie_gsyhhycf/ (Son erişim:09/12/2020).

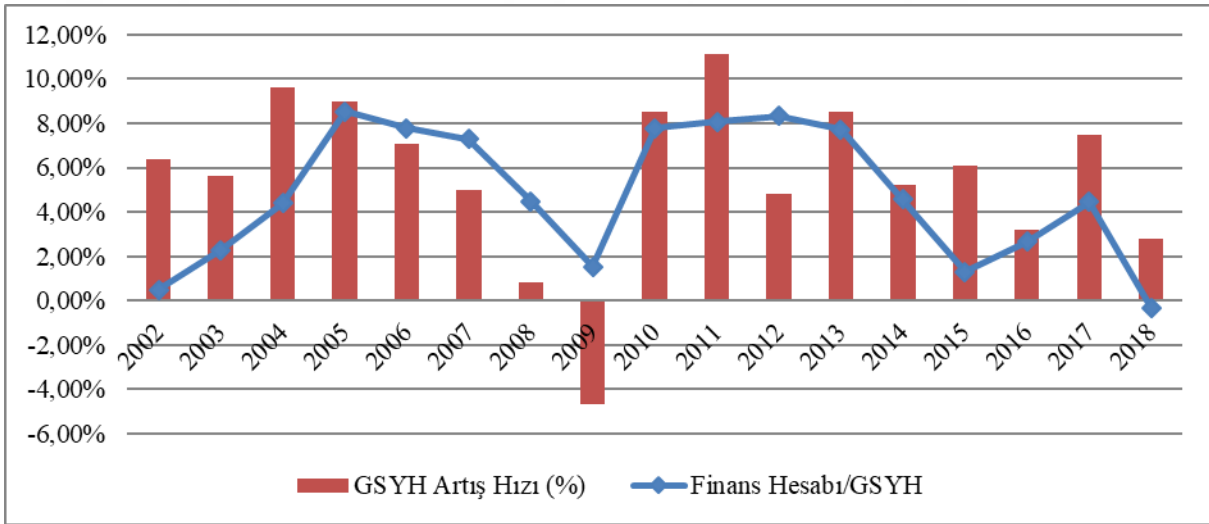
sonunda GSYH içerisindeki payı %24 düzeyine kadar ulaşan imalat sanayi bu tarihten itibaren düşüş eğilimine geçmiştir. Sanayi ürünlerinin fiyatlarındaki düşüş de imalat sanayinin gerilemesinde etkili olmuştur. Yani 2000’li yıllarla beraber Türkiye ekonomisinde sanayi sektörü “büyümenin lokomotifi” olma iddiasını kaybetmiştir. Bu durum da Türkiye’nin büyüme politikasında bir politika değişimini göstermektedir. 2000-2010 yılları arasında sanayisizleşmeyi içeren bu politika anlayışı gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığı zaman Türkiye için erken sayılabilecek bir dönemde uygulanmaya başlamıştır. Gelişmiş ülkeler açısından imalat sektörünün GSYH içerisindeki payı %30 seviyelerinden sonra düşmeye başlamış, Türkiye bu seviyenin çok altındayken sanayisizleşme sürecine girmiştir (Taymaz ve Voyvoda, 2017: 31-32; Doğruel ve Doğruel, 2017: 59-60).

2000 sonrası dönemde Türkiye ekonomisine yönelik yabancı sermaye girişinde gerçekleşen artış imalat sanayi payının azalması ile yakından ilgilidir. Türkiye ekonomisine yönelik artan yabancı kaynak girişiyle beraber TL’nin aşırı değerlenmesi şirketlerin ara malı ve yatırım malı ithalatına yönelmesine neden olmuştur. Bu durum da yerli üretimi baskılamıştır (Yeldan, 2017: 119-120). Bu nedenle imalat sanayinin küçülmeye neden olan yabancı sermaye girişleri inşaat sektörünün ve gayrimenkul faaliyetlerinin GSYH içerisindeki payını arttırmıştır. Öyle ki, yabancı sermaye girişleri ülke içerisinde bir talep artışına neden olmuş, gayrimenkul ve finansal varlıkların fiyatlarında önemli artışlar yaşanmıştır. Gayrimenkul kullanım amacından ziyade yatırım aracı olarak ön plana çıkmaya başlamış, böylelikle gayrimenkul faaliyetlerinin GSYH içerisindeki payı artmıştır. Diğer taraftan yabancı sermaye girişleri inşaat sektöründe ise hem arzı hem de talebi arttırmıştır. Arzı desteklemesi yönüyle inşaat sektöründe faaliyet yürüten şirketlerin finansmanını sağlarken, finansallaşmanın tabana yayılması ile de talep yönü desteklenmiştir. Yabancı sermaye akımlarının hem gayrimenkul faaliyetlerinde hem de inşaat sektöründe büyümeyi sağlaması finansal araçların gelişimi ve finansal araçlara ulaşımın kolaylaşması ile sağlanabilmiştir (Karaçimen ve Çelik, 2017: 89;93; Orhangazi, 2019a: 120). Bu açıdan temelleri 1980 sonrası atılmakla birlikte, 2002-2018 arası süreçte artan finansallaşma, Türkiye ekonomisinin büyümesi açısından başat olgu haline gelmiştir.

Finansallaşma, neoliberalizmle uyumlu bir biçimde güçlenmiştir. Bu uyum aynı zamanda bir ilişkiselliğe karşılık gelmektedir. Bu anlamda neoliberalizm finansallaşma için bir zemin oluştururken, finansallaşma ise neoliberalizmin pür piyasacı mantığını pekiştirmiştir (Güngen, 2015: 20). 2002 sonrası izlenen neoliberal stratejiler ile finansallaşmanın tabana yayılmasına yönelik uygun zeminin son koşulları oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede

özellikle piyasalaştırma ve metalaştırma stratejileri aynı zamanda finansallaştırmanın da pekiştirdiği uygulamalardır.

Çevre ülkeler büyümenin finansmanı olarak gördükleri yabancı sermaye akımlarını çekmek için pek çok yapısal ve kurumsal reform gerçekleştirmişlerdir. Bu çerçevede Türkiye'nin gerçekleştirdiği ikinci kuşak yapısal reformlarda en önemli dönüşümlerden birisi MB'nin bağımsızlaştırılmasıdır. MB'nin bağımsızlaştırılması ve temel amacının enflasyon hedeflemesi olarak belirlenmesi ile uluslararası sermaye için güven ortamı oluşturularak yabancı sermaye akımları Türkiye çekilmeye çalışılmıştır. Bu yapısal dönüşüm ekonominin hızlı bir büyüme sürecine girmesini sağlayan önemli bir mekanizma olarak kullanılmıştır. 2000'lerin başında MB'nin enflasyon hedeflemesi temelinde izlediği yüksek faiz politikası uluslararası finansal sermaye için Türkiye'yi kârlı bir alan haline getirmiştir.

Grafik 3.2 GSYH Artış Hızı ve Finans Hesabının GSYH İçerisindeki Payı

Kaynak: Finans hesabı verileri MB, EVDS'den¹²; GSYH verileri SBB'den¹³ alınarak tarafımızca hazırlanmıştır.

GSYH artış hızı verileri 2002-2018 yılları arasında Türkiye ekonomisinde GSYH artış hızı ile Finans Hesabı¹⁴ arasında doğru orantılı bir ilişkiden söz edilebilir. Grafik 3.2'de görüldüğü üzere yabancı sermaye girişinin GSYH içindeki payının arttığı dönemlerde GSYH artış hızı artmış, azaldığı dönemlerde ise azalmıştır. Bu durum Türkiye ekonomisinin dış dalgalanmalara karşı oldukça kırılgan bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Grafikte görüldüğü üzere 2002 yılından 2005 yılına kadar Finans hesabının GSYH'ye oranı hızla artarak %0,5'den, %8,5'e yükselmiştir. Bu durumun gerçekleşmesindeki başlıca etmenler

¹² <https://evds2.tcmb.gov.tr/> (erişim tarihi: 05/03/2020)

¹³ <http://www.sbb.gov.tr/turkiye-ekonomisinde-haftalik-gelismeler/> (erişim tarihi: 05/03/2020)

¹⁴ Finans hesabı, ödemeler dengesi raporlarında ülkeye giren ve çıkan sermaye akımlarının izlendiği hesaptır. Bu hesap yurtdışındaki yerleşiklerin ülkeye yaptığı yatırımlardan yurtiçindeki yerleşiklerin yurtdışına yaptığı yatırımların çıkarılmasıyla elde edilmektedir. Yani bir anlamda ülke içerisine olan net sermaye girişini vermektedir. Ayrıca hesapta doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve diğer yatırımlar olarak uzun vadeli ve kısa vadeli sermaye akımlarını izlemek mümkündür.

merkez ülkelerdeki sermaye otoritelerinin likidite genişlemesine gitmesi ve 1998’de başlayan yapısal reformlar sonrası Türkiye’de uluslararası sermaye için kârlı ve güvenli bir ortamın oluşturulmasıdır. İlerleyen yıllarda 2008 küresel finansal krizinin de etkisiyle Finans hesabının GSYH’ye oranında hızlı bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüş doğrudan GSYH artış hızına yansımıştır. Kriz sonrası süreçte, 2008 krizi ile mücadele kapsamında ABD merkez bankası FED (Federal Reserve) faiz indirimi kararı ile yeni bir likidite genişlemesine gitmiştir. Bu çerçevede merkez ülkelerdeki düşük faiz oranları sermayenin çevre ülkelere tekrar yönelmesine neden olmuştur. Bu durumun Türkiye’ye olan etkisi 2010 yılındaki ani yükselişte kendisini göstermektedir. 2013 sonrasında ise yabancı sermaye hareketlerinin GSYH’ye olan etkisi daha sınırlı kalmıştır. Bu çerçevede uygulanan iradi maliye politikası yoluyla GSYH’de keskin bir düşüşün önüne geçildiğinden söz edilebilir. GSYH’nin yabancı sermaye akımları karşısında bu derece kırılgan bir yapıda bulunması yabancı sermaye akımlarının ağırlık olarak kısa vadeli sermaye hareketlerinden kaynaklandığının göstergesidir¹⁵.

Söz konusu bu kırılgan büyümenin daha net bir biçimde gözlemlenebilmesi için yabancı sermaye akımlarını ayırtırmak ve büyüme ile olan ilişkisini incelemek faydalı olacaktır. Tablo 3.1’de gözlemleneceği üzere büyüme ile yabancı sermaye girişleri arasında doğrusal bir bağlantı söz konusudur. 2002 sonrası için hesaplanan üç tanımın herhangi birisinde ve/veya hepsinde gerçekleşen artış (azalış) büyümede de bir artışa (azalışa) denk düşmektedir. Dikkat edilecek olursa 2008 küresel finansal krizinin gerçekleştiği 2008 ve Türkiye ekonomisinde etkisinin hissedildiği 2009 yıllarında yabancı kaynak girişlerinde yaşanan düşüş büyüme oranlarına da olumsuz yansımıştır. Örneğin Türkiye’den dış dünyaya GSYH’ye oranla %8,96 net kaynak akışının yaşandığı 2009 yılında Türkiye ekonomisi %4,70 küçülmüştür. Benzer şekilde 2017 yılındaki %7,47’lik yüksek büyüme oranının arkasından 2018 yılında yabancı sermaye akımlarında gerçekleşen azalışla beraber büyüme oranı %2,83’e gerilemiştir.

¹⁵ Bilindiği üzere uzun vadeli sermaye hareketi olarak ele alınan doğrudan yatırımlar yabancı sermayenin yurtiçinde şirket ortaklığı, yeni şirket kurma ve şirket satın alma yollarından herhangi birisiyle yaptığı yatırımdır. Bu tip sermaye girişleri beraberinde bilgi ve teknoloji transferi sağlaması açısından da ayrıca önemli bir konumda bulunmaktadır. Doğrudan sermaye girişlerinin portföy ve diğer sermaye yatırımlarının aksine sabit varlıklardan oluşuyor olması sermaye çıkışlarını zorlaştırmaktadır. Bu yolla gelen sermaye spekülasyon hareketleri ve faiz üzerinden kâr elde etmeyi amaçlayan sermayenin aksine uzun dönemli kâr beklentisi ile yatırım yapmaktadır. Diğer taraftan spekülasyon hareketleri ve faiz üzerinden kâr elde etmeyi amaçlayan portföy yatırımları ve diğer yatırımlar kısa vadeli kâr beklentisi üzerinden hareket etmektedir. Finansal arbitraj amacıyla menkul kıymetler üzerine yapılan portföy yatırımları yüksek likidite oranlarına sahip olması sebebiyle ülke ekonomisini kırılgan bir yapıya büründürmektedir. Spekülasyon güdülerle hareket eden bu sermaye tipinin girişi ani büyümelere çıkışı ise ani daralmalara neden olmaktadır. Öte yandan ödemeler bilançosunda diğer yatırımlar olarak kaydedilen sermaye girişleri ise “doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve rezerv” varlıklar dışında kalan finansal sermaye giriş ve çıkışlarını ifade etmektedir (Karahana ve İpek, 2013: 300-301).

Tablo 3.1’de de görüldüğü üzere 2000 sonrası süreçte yabancı sermaye akımlarına karşı olan bağımlılığı artan Türkiye ekonomisi kronik olarak cari açık vermektedir. Cari açığın arttığı yıllarda yüksek büyüme oranları gerçekleşirken, cari açığın azaldığı dönemlerde düşük büyüme oranları hatta küçülme yaşanmaktadır.

Tablo 3.1 Yabancı Sermaye Akımları ve Büyüme Bağlantısı¹⁶

	YAS	YAS/GSYH	YAS Artış Hızı / GSYH*	TS (Milyon Dolar)	TS/GSYH	TS Artış Hızı / GSYH*	NKA (Milyon Dolar)	NKA/GSYH	NKA Artış Hızı / GSYH*	CD / GSYH	Büyüme
2002	4.188	1,77%	8,39%	6.446	2,7%	9,6%	11.000	4,65%	9,41%	-0,26%	6,43%
2003	10.014	3,19%	2,47%	17.355	5,5%	4,6%	22.912	7,30%	5,04%	-2,41%	5,61%
2004	26.853	6,66%	5,37%	36.842	9,1%	6,2%	42.451	10,54%	6,23%	-3,52%	9,64%
2005	45.535	9,11%	4,64%	49.880	10,0%	3,2%	55.250	11,05%	3,18%	-4,20%	9,01%
2006	61.079	11,15%	3,11%	78.566	14,3%	5,7%	84.551	15,43%	5,86%	-5,69%	7,11%
2007	58.309	8,61%	-0,51%	67.013	9,9%	-2,1%	73.291	10,82%	-2,06%	-5,45%	5,03%
2008	50.610	6,52%	-1,14%	68.425	8,8%	0,2%	76.027	9,79%	0,40%	-5,08%	0,85%
2009	3.180	0,49%	-6,11%	-1.203	-0,2%	-9,0%	6.454	1,00%	-8,96%	-1,76%	-4,70%
2010	58.095	7,52%	8,49%	55.631	7,2%	8,8%	62.146	8,05%	8,61%	-5,78%	8,49%
2011	55.631	6,69%	-0,32%	52.411	6,3%	-0,4%	59.660	7,17%	-0,32%	-8,95%	11,11%
2012	74.675	8,57%	2,29%	74.857	8,6%	2,7%	81.445	9,35%	2,62%	-5,51%	4,79%
2013	74.354	7,82%	-0,04%	64.303	6,8%	-1,2%	72.923	7,67%	-0,98%	-5,88%	8,49%
2014	51.912	5,55%	-2,36%	58.416	6,2%	-0,6%	66.621	7,13%	-0,66%	-4,16%	5,17%
2015	35.352	4,10%	-1,77%	67.448	7,8%	1,0%	77.132	8,95%	1,12%	-3,17%	6,09%
2016	33.444	3,88%	-0,22%	49.439	5,7%	-2,1%	58.619	6,79%	-2,15%	-3,11%	3,18%
2017	49.380	5,79%	1,85%	53.862	6,3%	0,5%	64.954	7,62%	0,73%	-4,76%	7,47%
2018	17.702	2,24%	-3,72%	44.658	5,7%	-1,1%	56.583	7,17%	-0,98%	-2,63%	2,83%

Kaynak: 2006’ya kadar MB Kasım 2019 Ödemeler Dengesi İstatistikleri, 2006 ve sonrası MB Mayıs 2020 Ödemeler Dengesi İstatistikleri¹⁷; GSYH ve Büyüme Hazine ve Maliye Bakanlığı Ekonomik Göstergeler¹⁸ verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

(*) Yabancı sermaye kaynak akışlarının üç farklı tanıma göre de bir önceki yıla göre artış hızlarının bir önceki yılın GSYH’sine oranlanması ile elde edilmiştir.

¹⁶ Bu analizi Boratav (2017: 98-99) üç farklı tanım üzerinden yaptığı ayrıştırma ile gerçekleştirmektedir. İlk olarak yabancı kökenli sermaye (YAS) hareketleri, ödemeler dengesinin finans hesabı altındaki doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve diğer yatırımlar kalemlerinin net yükümlülük oluşumlarını toplayarak hesaplanmaktadır. Bu tanım yurt dışında yerleşiklerin ülke içerisindeki doğrudan ve dolaylı yatırımlarının toplamını vermektedir. İkinci tanım olan toplam net sermaye (TS) hareketleri ise yurt içinde ve yurt dışında yerleşiklerin toplam hareketlerini vermektedir. Bu tanım ise YAS’a finans hesabının doğrudan, portföy ve diğer yatırımlar kalemlerinin net varlık edinimleri ve ödemeler dengesinde yer alan net hata noksan hesabının yani kayıt dışı sermaye hareketlerinin eklenmesinden oluşmaktadır. Son olarak üçüncü tanıma göre ise ulusal ekonomi ile dış dünya arasındaki kaynak transferinin hangi yönde işlediği yani ulusal ekonomiye kaynak girişi mi yoksa kaynak çıkışı mı olduğu net kaynak aktarımı (NKA) tanımı ile hesaplanmaktadır. Bu tanım ise TS’den cari işlemler hesabının birincil gelir dengesi kalemi çıkartılarak hesaplanmaktadır. Bu hesaplama sonucu elde edilen değer pozitif ise dış dünyadan ulusal ekonomiye sermaye girişi, negatif ise sermaye çıkışı olduğunu göstermektedir.

¹⁷ <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler> (erişim tarihi: 11/08/2020).

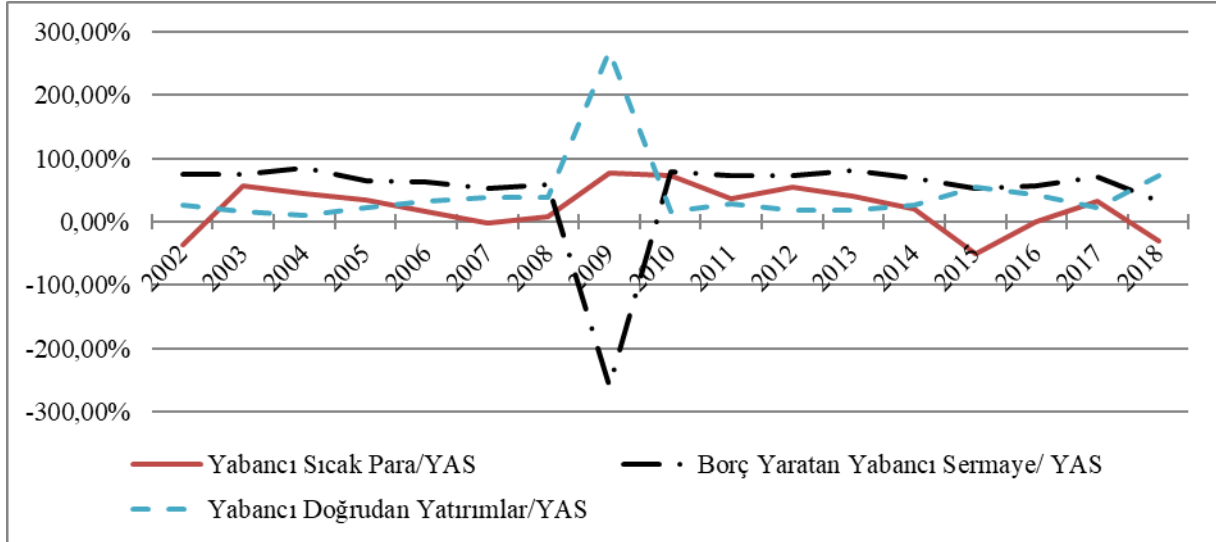
¹⁸ <https://www.hmb.gov.tr/ekonomik-gostergeler> (erişim tarihi: 11/08/2020).

Görüldüğü üzere Türkiye ekonomisi açısından yabancı sermaye girişleri ile büyüme arasında doğrusal bir ilişki söz konusudur. Dış kaynak finansmanı ile gerçekleşen ekonomik büyümeye, kırılganlık kazandıran en önemli unsur ise sıcak para olarak da adlandırılan spekülative hareketlere açık kısa vadeli sermaye girişleridir. Sıcak para girişleri her ne kadar ulusal ekonominin büyümesi için gerekli finansman ihtiyacını kısa vadede çöze de spekülative yapısı sebebiyle oldukça yüksek risk teşkil etmektedir. Bu sebeple Türkiye ekonomisinde 2002 sonrasında gerçekleşen büyümenin kırılgan yapısının anlaşılabilmesi için yabancı sermaye akımlarının spekülative yapıda olan (dar anlamda sıcak para, geniş anlamda borç yaratan yabancı sermaye) ve spekülative yapıda olmayan (doğrudan yabancı sermaye) ayrıştırılması faydalı olacaktır.

Bu çerçevede yapılan ayrıştırmaya göre yabancı sermaye akımlarının yapısı Grafik 3.3'deki gibidir¹⁹. Görüldüğü üzere 2002 yılında YAS'a oranı -%36 olan yabancı sıcak para 2003 yılında %56'ya ulaşmıştır. Doğrudan yabancı sermaye akımlarının oranı ise 2002 yılında %25 iken 2003 yılında %17'ye gerilemiştir. YAS içerisindeki borç yaratan yabancı sermaye oranı ise 2002 yılında %74 iken 2004 yılında %84,3'e yükselmiştir. 2004 yılındaki bu oran incelenen dönemin en yüksek seviyesidir. Ancak ilerleyen yıllarda özellikle 2007 yılına kadar yabancı sıcak para oranı ciddi miktarda düşmüştür. Bu düşüş 2007 yılı hariç miktar olarak 2003 yılının altına düştüğü anlamına gelmemektedir. 2003 yılında 5,6 milyar dolar olan yabancı sıcak para miktarı 2004'te 11,9 milyar 2005 yılında ise 15,9 milyar dolara ulaşmıştır. Yabancı sıcak paranın miktar olarak artarken oran olarak düşmesinin özellikle 2005 yılından sonra doğrudan yabancı sermaye girişlerinde yaşanan artıştan kaynaklandığı söylenebilir. Doğrudan yabancı sermaye girişindeki artışın en önemli kaynağı ise gerçekleştirilen özelleştirmelerdir. 2009 yılına gelindiğinde bir taraftan devam eden özelleştirmeler diğer taraftan borç yaratan yabancı sermaye girişindeki düşüş doğrudan yabancı sermaye akımlarının YAS'a oranını %270'e, yabancı sıcak paranın YAS'a oranını ise %76'ya çıkarmıştır. 2015 ve 2018 yılında yabancı sıcak para oranında ani düşüşler

¹⁹ BSB (2012:55; 2008:131) yabancı sermaye içerisindeki sıcak parayı ödemeler dengesinin IIB2.2.1, IIB2.2.2.2.1, IIB3.2.2.3.2, IIB3.2.2.4.2 ve IIB3.2..3.2 kalemlerinden, yerli sıcak parayı ise IIB2.1.2, IIB2.1.3, IIB3.1.3 ve IIB3.1.4.2 kalemlerinden almaktadır. Diğer taraftan borç yaratan yabancı sermayeyi ise YAS'tan ödemeler dengesi finans hesabının doğrudan yatırımlar net yükümlülüğün oluşumu kalemini ve portföy yatırımları net yükümlülük oluşumu kaleminin alt kalemi olan hisse senedi kalemlerini çıkararak bulmaktadır. Ancak ödemeler dengesi ve uluslararası yatırım pozisyonu altıncı el kitabına geçişte muhasebe kaydında gerçekleşen değişimler sebebiyle sıcak para olarak belirtilen kalemlerin revize edilmesi gerekmektedir. Buna göre BSB'nin belirlediği yabancı sıcak para kalemleri ödemeler dengesi ve uluslararası yatırım pozisyonu altıncı el kitabında, III-2.2.1, III-2.2.2.3.1, III-3.2.2.2.1, III-3.2.2.4.1 ve III-3.2.2 kodları ile yerli sıcak para kalemleri ise III-2.1.2, III-2.1.3, III-3.1.1 ve III-3.4.1.2 kodları ile yer almaktadır (TCMB Ödemeler Dengesi İstatistikleri, 2014: 9-18). Ayrıca bir takım soru işaretleri olmakla birlikte gerek Boratav (2017: 116; 2003: 26) gerekse BSB (2008:130) tarafından net hata noksan kalemi yerleşik kökenli sermaye girişi içerisine dahil edilmekte ve spekülative bir karakter atfedilmektedir.

gözlenmektedir. Söz konusu yıllarda gerçekleşen ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlarda yaşanan birtakım istikrarsızlıklar sıcak para kaçışına neden olmuştur. 2015 ve 2018 yıllarında değinilmesi gereken diğer bir hususta yerli sıcak para giriştir. 2008 krizi sonrasında sürekli olarak negatif değerlerde yer alan yani ülke dışına çıkan yerli sıcak para 2015 yılında 27,4, 2016'da 12,2 ve 2018 yılında 20,3 milyar dolarlık giriş yapmıştır. Söz konusu sıcak para girişlerinin ise 2015 yılında 6,1 milyar doları, 2016 yılında 5 milyar doları ve 2018 yılında 9,7 milyar doları net hata noksan kaleminde, yani kayıt dışı sermaye girişi olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 3.3 Yabancı Kökenli Sermaye Akımlarının Yapısı

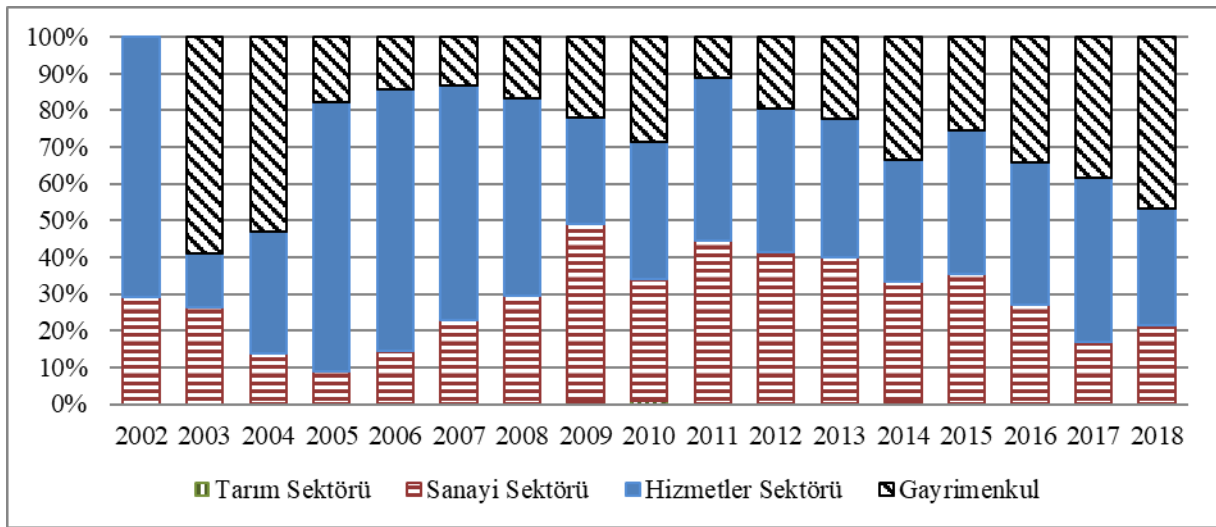
Kaynak: 2006'ya kadar TCMB Kasım 2019 Ödemeler İstatistikleri; 2006 ve sonrası TCMB Mayıs 2020 Ödemeler Dengesi İstatistikleri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır²⁰.

Görüldüğü üzere Türkiye ekonomisinde 2002 sonrasında gerçekleşen büyüme ivmesine yabancı sermaye akımları kaynaklık etmekle birlikte söz konusu yabancı sermaye akımları içerisinde büyük oranda borç yaratan ve yüksek spekülatif güdülere sahip sıcak para bulunmaktadır. Bu durum da Türkiye ekonomisinin yaşadığı büyümenin kırılgan yapısını ortaya çıkarmaktadır. Bu kırılgan büyüme ise tehlikesini özellikle 2008 küresel finansal krizinin Türkiye üzerinde etkisinin görüldüğü 2009 yılında ve 2013 sonrası siyasal ve toplumsal istikrarsızlıkların yoğunlaşması ile 2015 sonrası Türkiye ekonomisinin istikrarsız yapısında kendisini göstermektedir.

Diğer taraftan özellikle 2005 sonrasında doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında gerçekleşen artış ana akım iktisatçılar tarafından büyük bir iyimserlikle karşılanmıştır. Ancak Grafik 3.3'te borç yaratan yabancı sermaye akımlarına ve Grafik 3.4'te doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının sektörel yönelimine bakılacak olursa bunun aceleci bir iyimserlik olduğu gözlemlenebilmektedir (BSB 2008: 133-134).

²⁰ <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler> (erişim tarihi: 11/08/2020)

Grafik 3.4'te görüleceği üzere doğrudan yatırımların arttığı 2005 sonrası süreçte, doğrudan yatırımlar içerisindeki en yüksek payı hizmetler ve gayrimenkul satışları almaktadır. 2005 yılında sanayi sektörü doğrudan yatırımlar içerisinde sadece %9'luk bir paya sahiptir. Ancak bu tarihten sonra sanayi sektörünün payı önemli oranda artmış görülmektedir. Bu artışların büyük oranda mevcut üretim kapasitesini arttırmayan “edinimler ve birleşmelerden”, bunun önemli bir miktarının da özelleştirmelerden kaynaklandığı söylenebilir (BSB, 2008:136-137). Diğer taraftan 2011 sonrasında ise gayrimenkul sektörünün aldığı payda önemli bir artış görülmektedir. 2011 yılında %11 olan payı 2018 yılında % 47'ye yükselmiştir. Bu orana hizmetler sektörü de eklenerek olursa 2018 yılında doğrudan yatırımların toplam %79'u reel üretime kanaliz edilememiştir.

Grafik 3.4 Doğrudan Yabancı Sermaye Akımlarının Sektörel Dağılımı²¹

Kaynak: 2006'ya kadar TCMB Kasım 2019 Ödemeler İstatistikleri; 2006 ve sonrası TCMB Mayıs 2020 Ödemeler Dengesi İstatistikleri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır²².

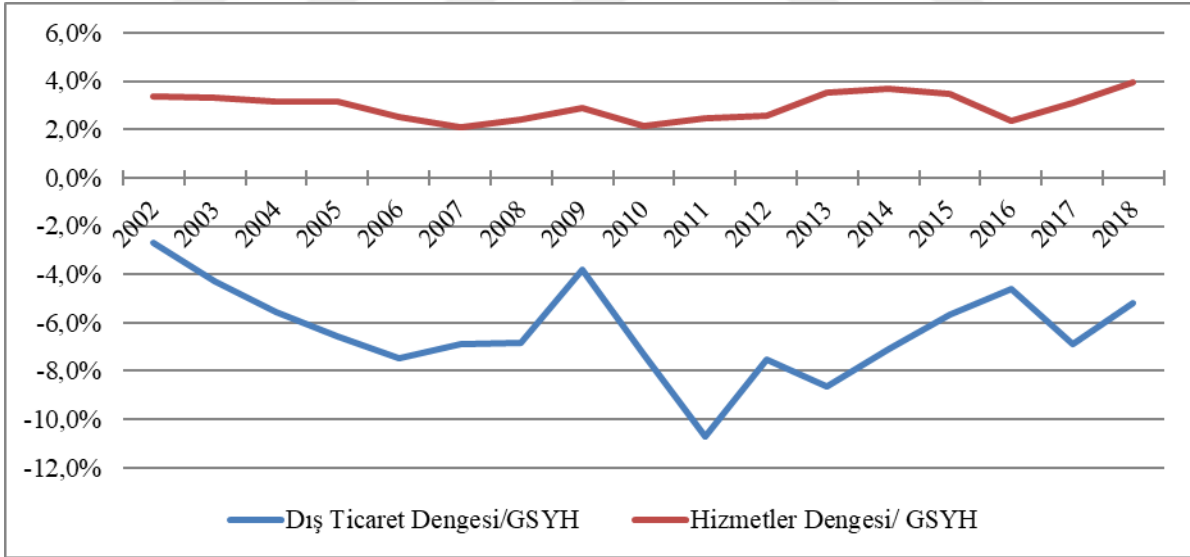
Genel olarak bakıldığında zaman yabancı sermaye akımlarında 2002 sonrasında gerçekleşen olağan üstü artış ve ekonominin yabancı kaynak girişine bağımlı hale gelişi, 2002 öncesi IMF politikalarının uygulanmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Özellikle MB'nin bağımsızlaştırılarak temel amacının fiyat istikrarı haline getirilmesi bu konuda oldukça etkili olmuştur. Enflasyon hedeflemesi Türkiye'ye yatırım yapmak isteyen uluslararası sermaye açısından oldukça önemli bir konudur. Fiyat istikrarının sağlanması ile uluslararası finansal sermayenin yatırımlarının değer kaybına uğraması engellenmiştir. Bu noktada MB'nin hükümetten bağımsızlaştırıldığı ancak uluslararası finansal piyasalara bağımlı hale geldiği söylenilebilir. Bu durum özellikle 2010 sonrasında enflasyon oranlarının

²¹ Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve Gayrimenkul yatırımlarını içermektedir. Doğrudan yabancı sermaye tasfiye ve diğer sermaye kalemlerini içermediği için doğrudan yatırımlar net yükümlülük oluşumu ile özdeş değildir.

²² <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler> (erişim tarihi: 11/08/2020)

döviz kuruna bağımlı hale gelmesinde de kendisini göstermektedir (Orhangazi, 2019a: 118-119). Enflasyon hedeflemesi ile yabancı sermaye için değer kaybı engellenirken yüksek faiz olanları ile de finansal sermaye için tatmin edici bir getiri sunulmuştur. Böylelikle artan yabancı sermaye akımları TL'nin değerlenmesinin yolunu açmıştır.

Ülkeye yönelik sermaye akımları TL'nin aşırı değerlenmesine ve ithalat artışına yol açmıştır. İthalatta gerçekleşen artış sermaye kesimleri açısından ucuz girdi ve daha fazla kâr anlamına gelirken emek kesimleri açısından ise daha ucuza tüketimle reel gelir artmasa bile reel alım gücünün artması anlamına gelmektedir. TL'nin değerlenmesi ile artan ithalat tüketim kalıplarında da önemli değişikliklere neden olmuştur. Artan tüketim içerisinde ithal mal tüketimi 1999 yılında %2,7 civarında iken, bu oran 2010 yılında %4,5'e yükselmiştir. Üretim açısından değerli TL daha ucuz ithal ara malı sağladığı için üretim sektöründe ithal ara malı kullanımının artmasına neden olmuştur. Toplam ithalat içindeki ara malı oranı 1993-2001 döneminde ortalama %68,1 iken 2002-2010 döneminde ortalama %71,5'e yükselmiştir. İthal girdilerin bu denli yoğun kullanılması döviz kurunu kârların bir belirleyeni haline getirmiştir. Diğer taraftan değerli döviz kuru politikası ithal ürünlerin fiyatını ucuzlatırken, dış dünya açısından Türkiye'nin ihraç ettiği ürünlerin fiyatını arttırmıştır. Böylelikle dış ticaret dengesi bozularak cari açık artmıştır (Karahanoğulları, 2012a: 138-139).

Grafik 3.5 Dış Dünya ile Ticari İlişkiler (Mal ve Hizmet Ticareti)

Kaynak: 2006'ya kadar TCMB Kasım 2019 Ödemeler İstatistikleri; 2006 ve sonrası TCMB Mayıs 2020 Ödemeler Dengesi İstatistikleri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır²³.

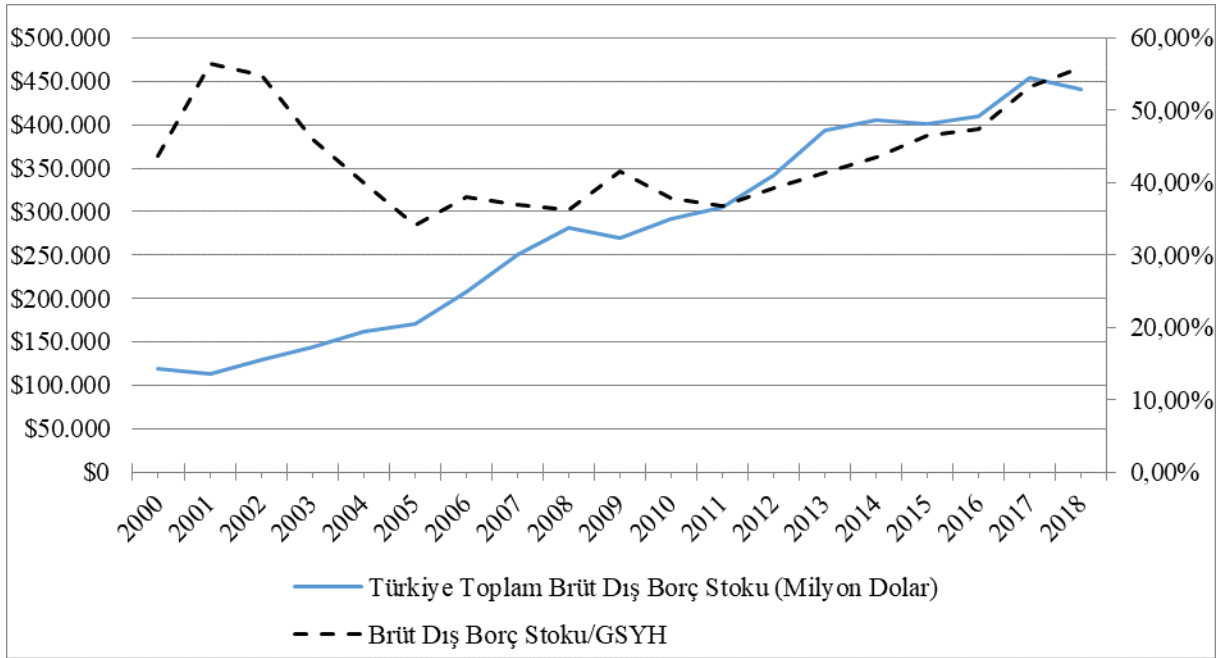
Grafik 3.5'te görüldüğü üzere Türkiye hizmetler dengesinde fazla, dış ticaret dengesinde açık veren bir ülkedir. 2002 yılında hizmetler dengesinde elde edilen fazla, büyük oranda dış ticaret dengesindeki açığı kapatır konumda iken ilerleyen yıllarda bu mümkün

²³<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler> (erişim tarihi: 11/08/2020)

olmamıştır. 2002 yılında hizmetler dengesi GSYH'ye oranla %3,3 fazla verirken, dış ticaret dengesi GSYH'ye oranla %2,7 açık vermiştir. 2006 yılına kadar dış ticaret dengesi hızla bozularak GSYH'nin %7,5'i oranında açık vermiş buna karşılık hizmetler dengesi GSYH'ye oranla %2,5 fazla vermiştir. Yani dış ticaret açığı hızla artarken bu açığı kapatmada önemli bir kalem olan hizmetler dengesi fazlası düşmüştür. 2009 yılında küresel finansal krizin etkisi ile dış ticaret açığının GSYH'ye oranı %3,8'e kadar gerilemiştir. Ancak 2011 yılında hızlı bir yükselişle %10,7'ye yükselmiştir. İlerleyen yıllarda TL'nin değer kaybetmesine ile kademeli olarak düşen dış ticaret açığının GSYH'ye oranı 2016 yılında %4,6, 2018 yılında ise %5,2 olarak gerçekleşmiştir.

Yabancı sermaye girişleri ile beraber çevre ülkelerde menkul ve gayrimenkul fiyatlarında talep genişlemesine bağlı artış yaşanmaktadır. Söz konusu bu servet artışı teminat gösterilebilir varlık miktarını arttırdığı için borçlanma kapasitesinde de bir artışa neden olmaktadır. Borçlanma kapasitesinde gerçekleşen bu artışla beraber yaşanan kredi genişlemesi gayrimenkul varlıklar üzerinde tekrardan bir talep genişlemesi yaratarak fiyatları daha da arttırmaktadır. Diğer taraftan yabancı sermaye girişleri ile beraber faizlerin düşmeye başlaması da söz konusu kredi genişlemesini ve dolayısıyla gayrimenkul fiyatlarındaki artışı desteklemektedir. Aynı zamanda bankaların düşük seyreden döviz kurunun verdiği güvenle faiz arbitrajı kârı elde etmek amacıyla yurtdışından borçlanmaya gitmesi de kredi genişlemesini destekleyen bir başka unsur olarak kendini göstermektedir (Orhangazi, 2019a:120). Çevre ülkeler açısından yabancı sermaye girişleri ile finansallaşma ve büyüme arasında ilişkisel bir süreç söz konusudur. Yabancı sermaye girişleri çevre ülkelerde varlık değerlerinde fiyat artışına neden olarak ekonomik büyümeyi sağlamakta, böylelikle artan teminat miktarı kredi genişlemesini sağlamakta ve daha fazla yabancı sermaye girişi gerçekleşmektedir. Ancak ülke içerisine finansal piyasalar üzerinden giriş yapan yabancı sermayenin kaynaklık ettiği büyüme oldukça kırılgan bir karaktere sahiptir.

Finansallaşma Türkiye gibi çevre ülkelerde dış borç stokunu önemli ölçüde arttırmıştır. Bu artış sürekli olarak kendini yenileyen krizlerin tetikleyicisi haline gelmiştir. Bu çerçevede özellikle dış borç bileşiminde 1998 sonrası IMF gözetimi ve denetiminde gerçekleştirilen yapısal reformlarla kamunun borç yükü azaltılmaya çalışılmıştır. Ancak diğer taraftan toplam borç stoku ciddi miktarda artmıştır. Kamunun toplam borç stoku içerisindeki payının azalması 1990'lar boyunca devletin faiz ödemeleriyle finansal sermayeye sağladığı kaynak transferinin de sonuna gelindiği anlamına gelmektedir.

Grafik 3.6 Brüt Dış Borç Stoku ve GSYH'ye Oranı

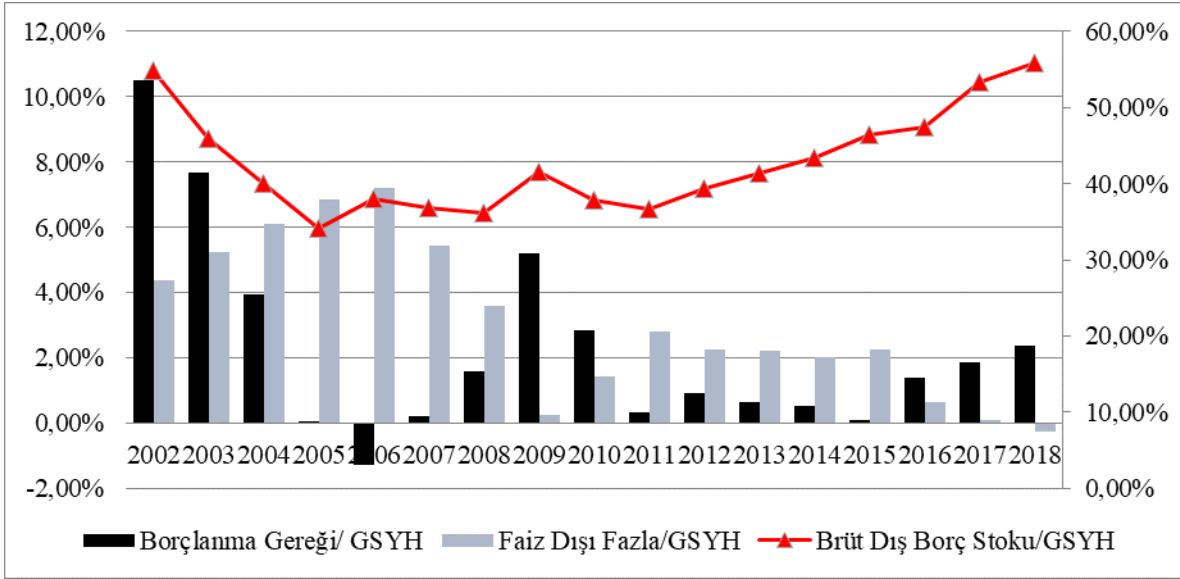
Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur²⁴.

Grafik 1.6'de görüleceği üzere brüt dış borç stoku kriz dönemleri dışında sürekli olarak bir artış trendi içerisinde. Brüt dış borç stoku dolar bazında 2000 yılından 2018 yılına kadar %308 artmıştır. Ancak diğer taraftan gerçekleşen bu nominal artışın GSYH'ye olan oranını 2000 yılında %42,2 seviyesinde gerçekleştirmiştir. Bu oran 2002 yılında %57,6 seviyesine çıkmıştır. Brüt dış borç stokunun GSYH'ye oranı 2005 yılında %36 seviyesine kadar gerilemiş ve 2013 yılına kadar da bu seviyelerde seyretmiştir. 2013 yılındaki %40,2 seviyesinden sonra brüt dış borcunun GSYH'ye oranı artış trendi içerisine girmiştir. 2018 yılında ise 2002'deki seviyesine yaklaşmıştır.

Türkiye ekonomisi 2001 sonrasında faiz dışı fazla yaratmaya ve borç ödemesine odaklanmıştır. IMF politikalarına dayalı bu uygulamalar ile faiz dışı fazla ile borçlanma gereğinde iyileşmeler sağlamıştır. Bu gelişmeler kendisini brüt dış borç stokunda gerçekleşen iyileşme ile göstermiştir. Grafik 3.7 faiz dışı fazladaki artışın ve borçlanma gereğindeki azalışın brüt dış borç stokunu düşürücü etkisini göstermektedir. Grafikte de görüleceği üzere 2002 yılında GSYH'ye oranı %4,38 seviyesinde olan faiz dışı fazla 2006'da incelenen dönemin en yüksek seviyesi olan %7,19'a ulaşmıştır. Diğer taraftan borçlanma gereği ise 2002 yılındaki %10,51 seviyesinden 2006 yılında %-1,29'e gerilemiştir. 2009 yılına IMF politikalarının terkedilmesi ve küresel krizin etkisi ile borçlanma gereğindeki artış ve faiz dışı fazladaki azalış kendisini brüt dış borç stokunda bir artışla göstermektedir. 2010 yılıyla beraber tekrar iyileşmeye başlayan değerler 2012 yılıyla beraber tekrar bir bozulma sürecine

²⁴ <https://www.hmb.gov.tr/> (erişim tarihi:15/03/2020).

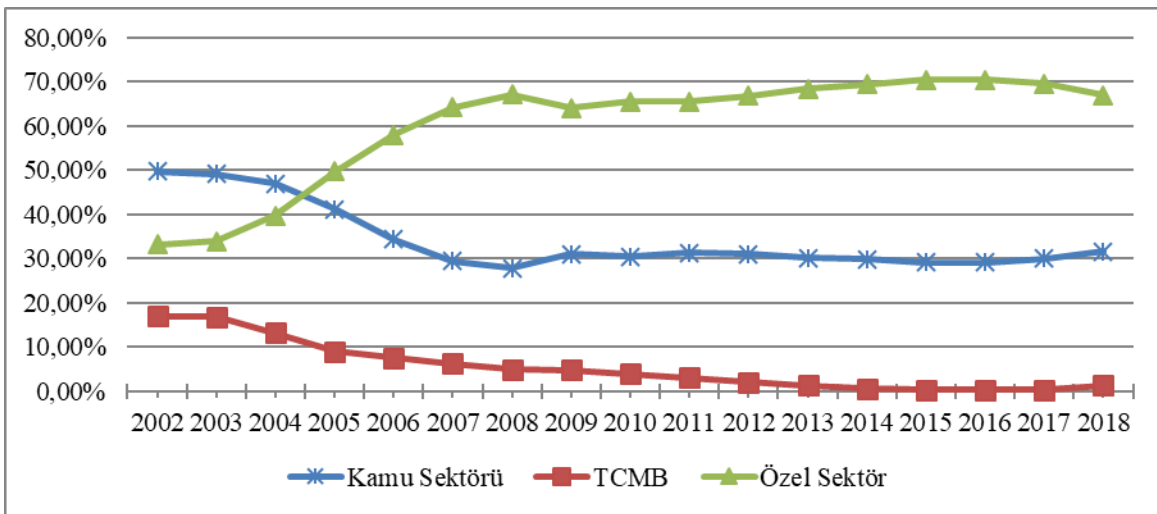
girmiştir. Bu bozulma 2018 yılına gelindiğinde ise dış borç stokunun GSYH'ye olan oranının %53,38'e çıkması ile 2002 seviyesine yaklaşmıştır.

Grafik 3.7 Faiz Dışı Fazla, Borçlanma Gereği ve Brüt Dış Borç Stokunun GSYH'ye Oranları

Kaynak: SBB verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur²⁵.

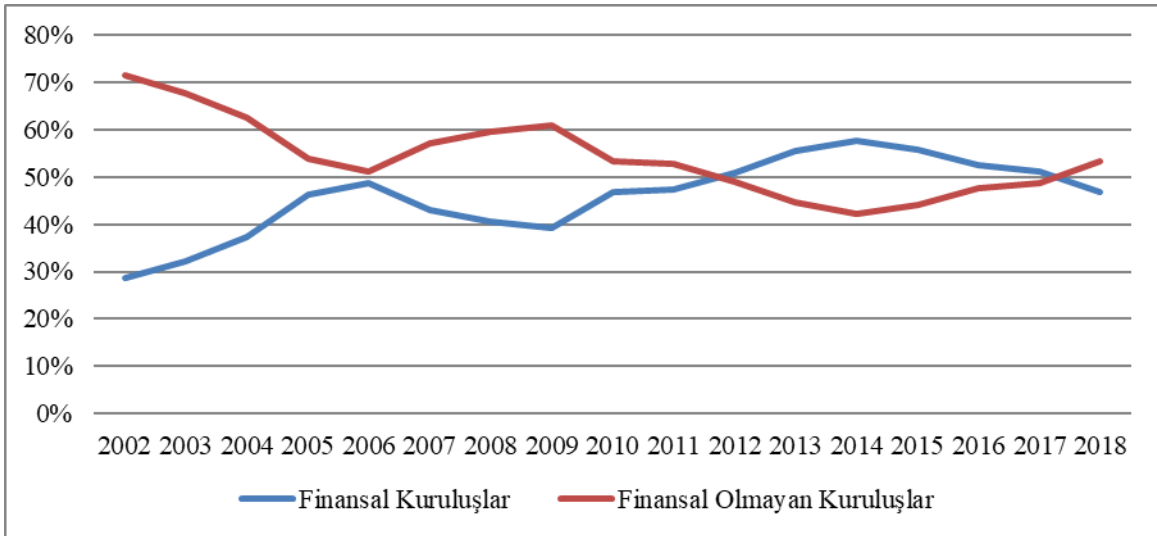
Diğer taraftan Grafik 3.7'de görüldüğü üzere özellikle küresel finansal kriz sonrası her ne kadar faiz dışı fazlada azalma, borçlanma gereğinde artış gözlemlense de 2011-2018 arası yaşanan bozulma ile orantılı olmadığı görülmektedir. Bu noktada sektörlerin brüt dış borç stoku içerisindeki payına bakmak açıklayıcı olacaktır. Zira Grafik 3.8'de görüleceği gibi brüt dış borç stoku içerisindeki özel sektörün artan payı, kamunun brüt borç stokunu düşürmede kullandığı borçlanma gereğini düşürme ve faiz dışı fazla oluşturma araçlarının iyileştirici etkisini işlevsizleştirmiştir.

Grafik 3.8 Sektörlerin Brüt Dış Borç Stoku İçerisindeki Payı

Kaynak: SBB verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur²⁶

²⁵ <http://www.sbb.gov.tr/turkiye-ekonomisinde-haftalik-gelismeler/> (erişim tarihi:05/03/2020)

Grafik 3.9 Finansal ve Finansal Olmayan Özel Sektörün Dış Borç Dağılımı

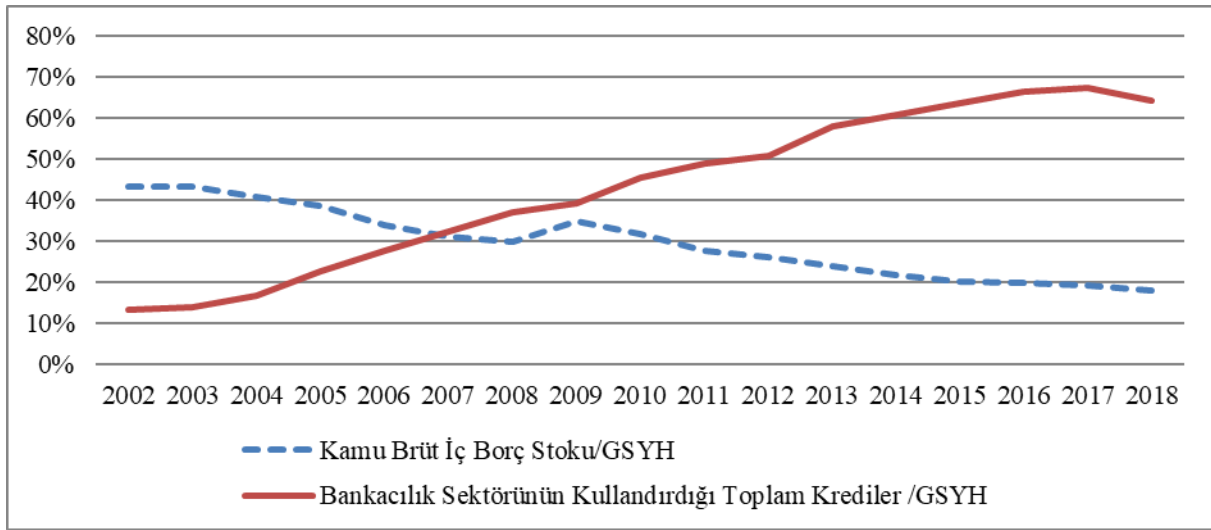
Kaynak: MB, EVDS verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur²⁷.

Diğer taraftan özel sektör dış borcunun brüt dış borç stoku içindeki payı dönem boyunca iki kat artmıştır. Özel sektör dış borcu içinde finansal ve finansal olmayan kuruluşların payları Grafik 3.9’da izlenebilmektedir. Görüleceği üzere 2002 yılında özel sektör dış borcunun %29’u finansal kuruluşların, %71’i ise finansal olmayan kuruluşların dış borcundan oluşmaktadır. 2002 sonrası finansal kuruluşların payı hızla artarken finansal olmayan kuruluşların payı ise hızla düşmüştür. 2006 yılına gelindiğinde ise finansal kuruluşlar %49’a ulaşırken, finansal olmayan kuruluşlar ise %51’e gerilemiştir. Bu dönemin Grafik 3.8’deki brüt dış borç stoku içindeki özel sektör payının hızla arttığı 2002-2008 arası dönem dikkate alınır, özel sektör borçluluğunun artmasında en yüksek payın finansal kuruluşlara ait olduğu gözlenmektedir. 2006 yılında hemen hemen eşitlenen finansal kuruluşların ve finansal olmayan kuruluşların payları 2006 yılı sonrasında ters yönlü bir eğilime girerek 2009 yılında finansal kuruluşların payı %39’a gerilerken, finansal olmayan kuruluşların payı %61’e yükselmiştir. 2009 sonrasında ise finansal kuruluşların payı yükselmeye başlamıştır. 2014 yılına gelindiğinde finansal kuruluşların payı %58’e yükselirken, finansal olmayan kuruluşların payı ise %42’ye gerilemiştir. Bu tarihten sonrasında tekrar ters yönlü bir ilişki başlamış ve 2018 yılında finansal kuruluşları payı %47’ye gerilerken, finansal olmayan kuruluşların payı %53’e yükselmiştir. Bu çerçevede özel sektör dış borcu içerisinde finansal olan ve olmayan kuruluşların paylarında gerçekleşen dalgalanma dönemlerine bakılacak olursa, 2002-2006 dönemi özellikle IMF güvencesi ve yeniden yapılandırılan bankacılık sektörünün verdiği güven ile finansal kuruluşların dış borç

²⁶ <http://www.sbb.gov.tr/turkiye-ekonomisinde-haftalik-gelismeler/> (erişim tarihi:05/03/2020).

²⁷ https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/serieMarket/collapse_6/5970/DataGroup/turkish/bie_dbdborc/ (erişim tarihi:10/04/2020).

bulması kolaylaşmış, böylelikle özel sektör dış borcu içerisindeki payı artmıştır. 2009 yılındaki finansal kuruluşların dış borcunda gerçekleşen düşüşe göre ise 2008 küresel finansal krizi sırasında düşen dış borçların önemli bir kısmının finansal kuruluşlardan kaynaklandığı söylenebilir. Diğer taraftan finansal kriz sonrası merkez ülkelerin likidite genişlemesine gitmesi finansal kuruluşların dış borç bulmalarını kolaylaştırmış ve dış borçlar içerisindeki oranını 2014'e kadar arttırmıştır. 2014 sonrasında ise Türkiye'de yaşanan ekonomik, siyasi ve toplumsal gelişmeler finansal kuruluşların dış borç içerisindeki payının giderek azalmasına neden olmuştur.

Grafik 3.10 Kamu Brüt İç Borç Stoku ve Kredilerin GSYH'ye Oranı

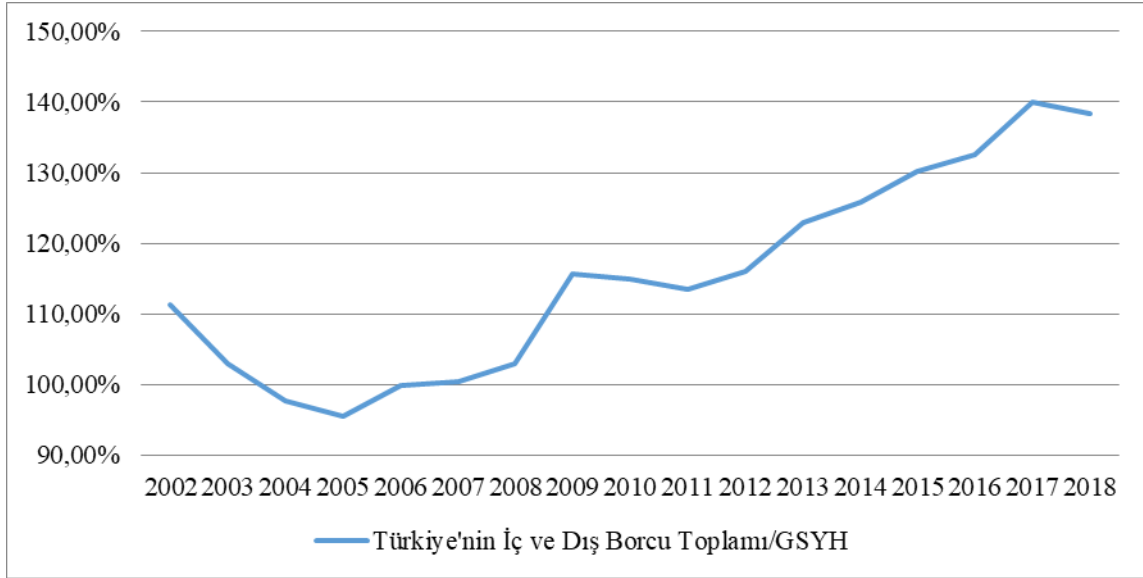
Kaynak; Kamu brüt iç borç stoku için SBB verileri²⁸; Bankacılık sektörünün Kullandığı krediler için BDDK verileri²⁹ kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

2002 sonrasında özel sektör borçları önemli ölçüde artarken, bu artış büyük ölçüde finansal kuruluşların borçlarından kaynaklanmıştır. Diğer taraftan izlenen mali disiplin politikaları ile kamu borç stoku düşürülmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede borçlanma gereğinde gerçekleşen azalış ile birlikte 1990'lar boyunca finans sermayesinin yeniden değerlendirme alanı olan kamu iç borçlanması kısıtlanmıştır. Bu durum Grafik 3.10'daki kamu brüt iç borç stokundaki azalmadan gözlemlenebilmektedir. Grafiğe göre 1990'lar boyunca kamunun finans sermayesine yaptığı kaynak transferinin 2000'li yıllarda son bulduğu söylenebilir. 2003 sonrası sürekli düşüş eğiliminde olan iç borç stokunun GSYH'ye oranı 2008-2009 krizinin etkisi ile artışa geçmiştir. 2009 sonrasında ise düşüş trendi devam etmiş ve bu oran 2018'de %18'e kadar gerilemiştir. Bu durum finans sermayesi açısından yeni kâr alanlarına yönelmenin gerekliliği anlamına gelmektedir. Bankacılık sektörü tarafından yurt içinde kullanılan kredilerin GSYH'ye oranına bakıldığı zaman kamu iç borcu ile ters yönlü bir

²⁸ <http://www.sbb.gov.tr/turkiye-ekonomisinde-haftalik-gelistmeler/> (erişim tarihi:05/03/2020)

²⁹ <https://www.bddk.org.tr/> (erişim tarihi 25/03/2020)

ilişki söz konusudur. Bankacılık sektörünün kullandığı krediler dönem içerisinde sürekli olarak artmıştır. Bankacılık sektörünün kullandığı toplam kredilerin GSYH'ne oranı 2002 yılında %13 iken 2017 yılında GSYH'nin %67'sine yükselmiştir. 2018 yılında ise krizin etkisiyle dönem boyunca ilk defa gerileyerek %64 olmuştur. Bu çerçevede kamu iç borçlanmasındaki azalışın, finansal sermayesinin yeniden değerlendirme alanı olarak özel sektör ve hane halkları üzerine yönelmesine katkı sunduğu söylenilebilir.

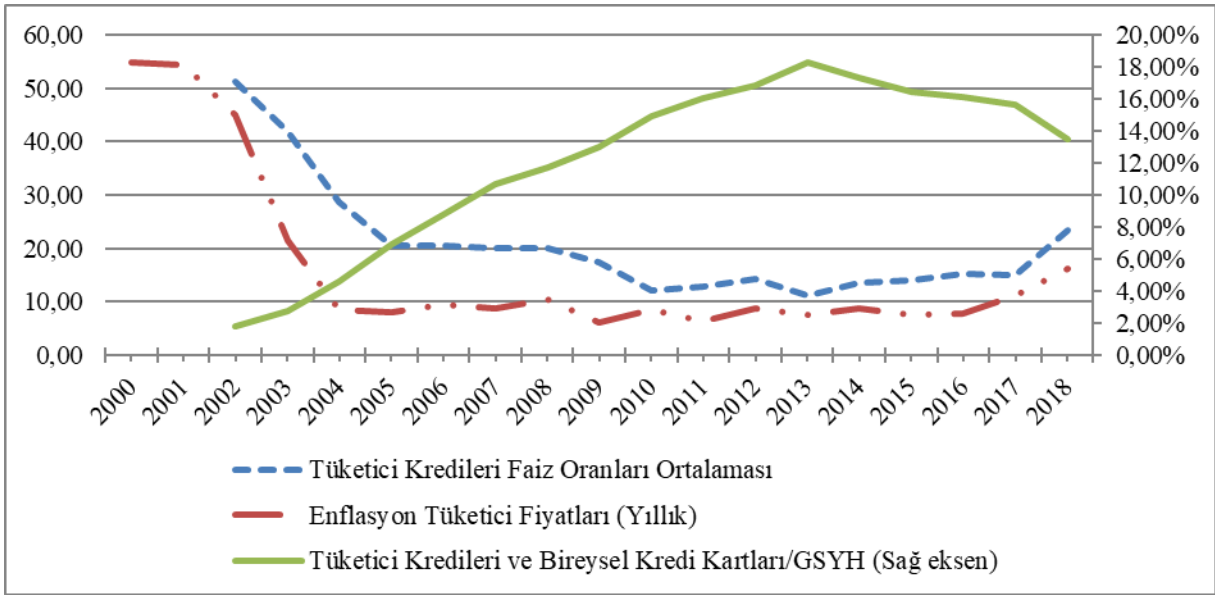
Grafik 3.11 Türkiye'nin Toplam Borçlarının Milli Gelire Oranı

Kaynak: SBB³⁰ ve BDDK³¹ verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Yukarıda ifade edildiği gibi 2002 sonrasında uygulanan sıkı maliye politikaları ile kamu borç stoku önemli ölçüde azaltılmıştır. Bu azalışın toplam borç stoku üzerinde de olumlu bir etkisi olmuştur. Ancak artan özel sektör ve hanehalkı borçlanması ile 2005 sonrasında Türkiye'nin toplam borç stokunu ciddi miktarda arttırmaya başlamıştır. Grafik 3.11'den de izlenebileceği gibi, 2002 yılında toplam borçların GSYH'ya oranı %111,32 iken bu oran 2005 yılında %95,56'ya kadar gerilemiştir. Buna karşın 2006'da bu süreç tersine dönmüş, 2009 yılında toplam borçların milli gelire oranı %115'e, 2015'te %130'a ve 2017'de ise 140'a kadar yükselmiştir.

³⁰ <http://www.sbb.gov.tr/turkiye-ekonomisinde-haftalik-gelismeler/> (erişim tarihi:05/03/2020).

³¹ <https://www.bddk.org.tr/> (erişim tarihi 25/03/2020).

Grafik 3.12 Hanehalkı Borçlanmasının Tüketici Faiz Oranları Ortalaması ve Enflasyon ile İlişkisi

Kaynak: Tüketici kredileri faiz oranları için MB EVDS³²; Enflasyon oranları için DB Databank³³; Tüketici kredileri ve bireysel kredi kartları/GSYH için SBB³⁴ ve BDK³⁵ verileri kullanılmıştır.

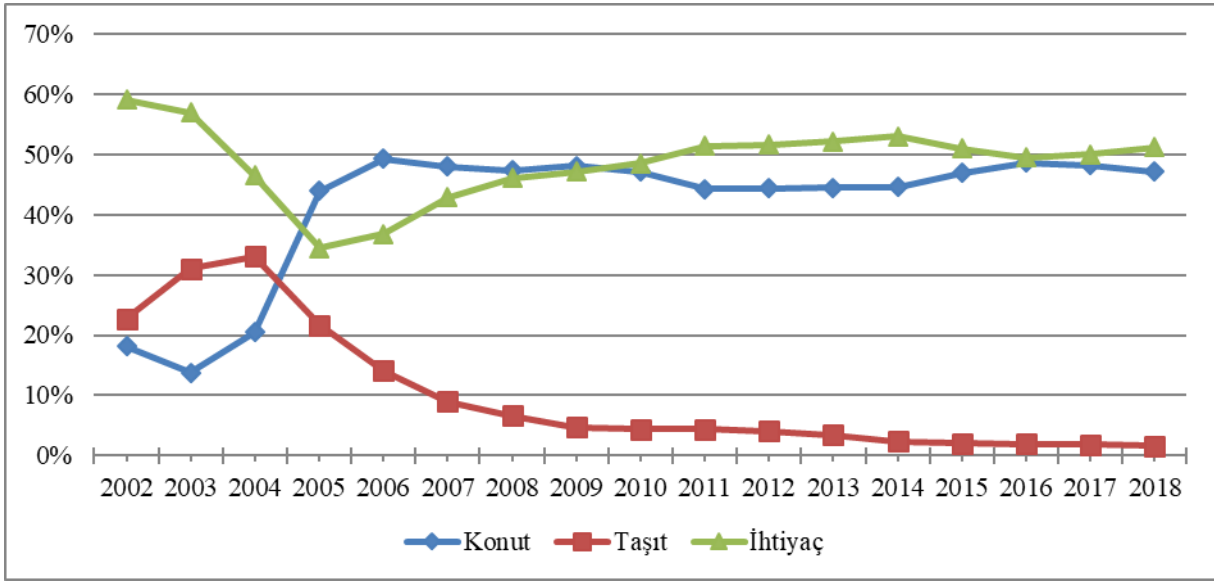
Diğer taraftan hanehalkı borçlanmasındaki artışın en önemli etkenleri olan faiz ve enflasyon oranlarının, hanehalkı borçlanmasına olan etkisi Grafik 3.12 üzerinden okunabilir. Grafikte görüldüğü üzere 2002 sonrası enflasyon ve faiz oranlarında önemli bir azalma gerçekleşmiştir. 2000 yılında %54,9 seviyesinde olan enflasyon hızlı bir düşüşle 2004 yılında %8,5'e gerilemiştir. 2002 yılında %51,2 seviyesindeki tüketici kredileri faiz oranları ortalaması %20,4'e düşmüştür. 2008-2009 krizinde de düşüşe devam eden enflasyon ve faiz oranları, 2013 sonrasında artmaya başlamıştır. Bu gelişmelere karşıt olarak tüketici kredileri ve bireysel kredi kartlarının GSYH'ye oranı 2013 yılına kadar sürekli artarak %18,2 oranına kadar ulaşmıştır. 2013 yılından sonra ise düşüşe geçerek %13,4'e gerilemiştir. 2016 sonrası enflasyon, 2017 sonrası ise faizler hızlı bir şekilde artarak 2018 yılında sırasıyla %16,3 ve %23,3 oranlarına ulaşmıştır. Bu durum geniş halk kesimlerinin enflasyon hedeflemesi ile mümkün olduğunca düşük seviyede tutulan ücretlerin yarattığı yaşam sıkıntısını düşük faiz oranlarını sayesinde borçlanma yoluna giderek çözmeye çalıştıklarını göstermektedir.

³² <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket> (erişim tarihi: 18/03/2020).

³³ <https://databank.worldbank.org/> (erişim tarihi: 18/03/2020).

³⁴ <http://www.sbb.gov.tr/turkiye-ekonomisinde-haftalik-gelistmeler/> (erişim tarihi: 05/03/2020).

³⁵ <https://www.bddk.org.tr/> (erişim tarihi: 25/03/2020).

Grafik 3.13 Tüketici Kredisi Türleri

Kaynak: SBB verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır³⁶.

Grafik 3.13 tüketici kredisi türlerini göstermektedir. Hanehalkı borçları incelendiğinde toplam krediler içindeki en büyük payın ihtiyaç ve konut kredileri olduğu görülmektedir. Kredilerin seyrine bakılacak olursa ihtiyaç kredilerinin toplam krediler içindeki payı 2002’de %60’lardan 2005’te %35’lere düşmüş daha sonra artışa geçmiş, 2010 sonrasında %50 düzeyinde seyretilmiştir. Tüketici kredileri içerisinde önemli bir paya sahip olan konut kredileri 2000’lerin başında %20 altında iken 2004 sonrasında keskin bir artışla %50 düzeyine sıçramıştır. Bu tarihten sonra konut kredilerinin toplam tüketici kredileri içindeki payı %45-50 düzeyinde seyretilmiştir. Taşıt kredileri ise 2002 yılında %23 seviyesindeyken 2004 yılına kadar yükselmiş ve %33 seviyesine ulaşmıştır. İzleyen yıllarda sürekli olarak düşen taşıt kredilerinin payı 2018 yılında %2 seviyesine kadar inmiştir. Bu veriler toplam tüketici kredilerinin çok büyük bir bölümünün ihtiyaç ve konut kredilerinden oluştuğunu göstermektedir.

Neoliberalizmle birlikte sermayenin küresel çapta dolaşımının tarihin gördüğü en yüksek seviyeye hızla çıkması finansal kırılganlıkları da beraberinde getirmiştir. Güngen’in (2015) de işaret ettiği üzere neoliberalizm açısından finansallaşma, yaygınlaştığı toplum içerisinde piyasalaşmayı pekiştirmesi açısından işlevsel bir rol üstlenirken, finansallaşma açısından neoliberalizm toplumun en alt tabakalarına kadar inebileceği bir zemin oluşturmaktadır. Bu durum neoliberalizmin emekçi kesimler üzerinde oluşturduğu ekonomik baskı sayesinde mümkün olmaktadır. Ekonomik şartları kötüleşen emekçi kesimler, gerek çeşitli ihtiyaçlarını karşılayabilmek için gerekse ev sahibi olmak gibi sahici hayallerini

³⁶ <http://www.sbb.gov.tr/turkiye-ekonomisinde-haftalik-gelistmeler/> (erişim tarihi:05/03/2020).

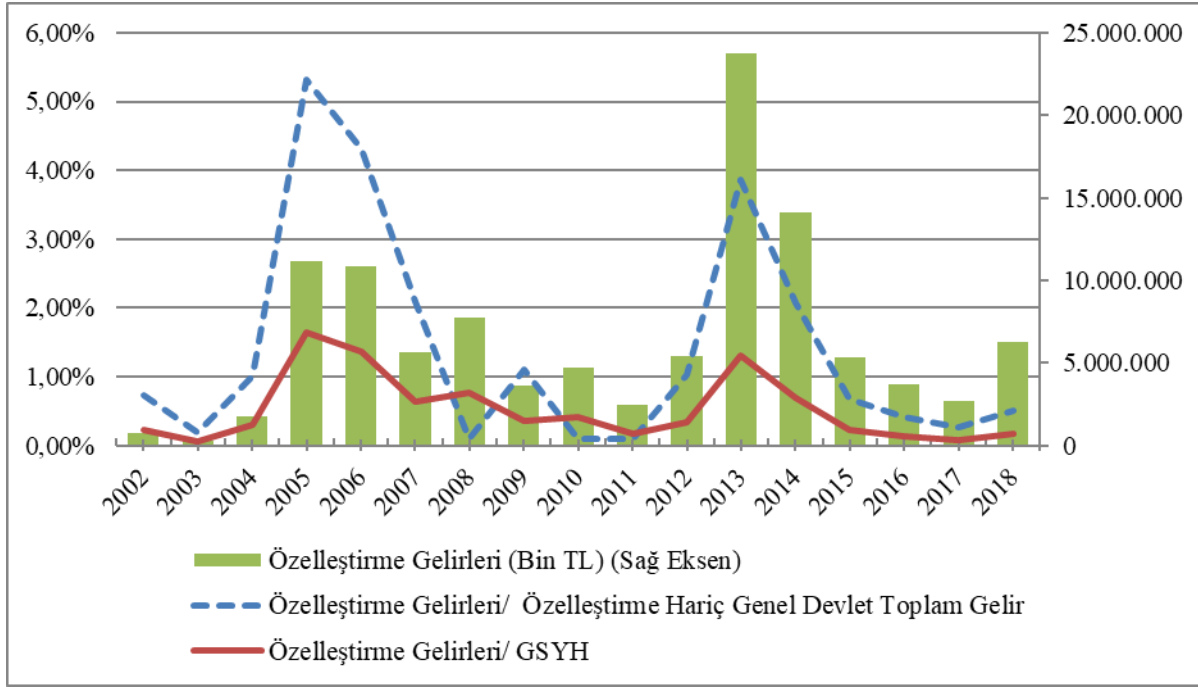
gerçekleştirebilmek amacıyla görece düşük faiz oranları ile ulaşımı kolaylaşan kredi ilişkilerine yönelmişlerdir.

Türkiye ekonomisinin büyüme dinamiğinin yabancı sermaye girişlerine bağlı oluşunun neden olduğu şiddetli finansal krizler özellikle 1998 sonrası çeşitli reformlarla aşılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede BDDK'nın kurulması ile bankacılık sektörüne yönelik olarak gerçekleştirilen düzenlemeler ve MB'nin yeni bir anlayış ve politika araçlarıyla hareket etmeye başlaması Türkiye'nin finansallaşmasını daha ileri bir boyuta taşımıştır. Öyle ki, 2002 sonrası kamu borçlanma gereksiniminin giderek azalması ve MB'nin enflasyon hedeflemesine giderek enflasyon karşıtı para politikası izlemesi Türkiye'de finansallaşmanın tabana yayılışını hızlandıran iki önemli etken olmuştur. Dönemde bir taraftan kamunun borçlanma gereksiniminde azalış söz konusu iken, bir taraftan da kamu iç borç stokunda önemli bir düşüş söz konusu olmuştur. Bu durumda yerli finans sermayesi, devletin iç borçlanma yolu ile sağladığı kaynak transferine alternatif olarak hanehalkı ve özel sektör borçlanmasını yeniden değerlendirme alanı olarak görmüştür. Ayrıca BDDK'nın kurulması ile bankacılık sektörü kurumsallaştırılmış ve daha sıkı denetlenir hale gelmiştir. Diğer taraftan MB'nin enflasyon hedeflemesi doğrultusunda özellikle ücret ve kira artışları enflasyona endekslenmiştir. Bu sayede toplu pazarlık sürecinde işverenin eli rahatlatılmış, emek kesiminin ücret artış talebi açıklanan enflasyon hedefiyle sınırlandırılmıştır. Uygulamanın kanıksanmasında kamunun da bu ücretlendirme politikasını benimsemesi etkili olmuştur. Diğer taraftan kira artışlarında ise arz kısıdı gibi etkenlerden dolayı enflasyon hedeflemesine endeksli artış özellikle büyük kentlerde fazla etkili olmamıştır. Ücretli çalışanların maaş artışlarının bu şekilde sınırlandırılmasıyla reel ücretlerde anlamlı artışlar yaşanmamıştır. Bu çerçevede faizlerde gerçekleşen düşüş ile beraber emek kesimleri yaşam giderlerini karşılayabilmek için borçlanmaya yönelmiştir (Güngen, 2017: 29; Akçay, 2017: 67-69).

3.2.1.3. Devletin Ekonomik Alandan Çekilişi: Özelleştirme ve Kamu Özel İşbirliği Projeleri

Türkiye'de özelleştirme uygulamalarının geçmişi hem siyasal hem de pratik olarak 1980'li yıllara kadar gitmektedir. Ancak bu konudaki önemli gelişmeler 2000'li yıllarda yaşanmıştır. 1998 sonrası IMF gözetiminde ve denetiminde uygulanan neoliberal politikalarla tekrar gündeme gelen özelleştirmeler, 2002 sonrasında büyük bir hızla uygulanmaya başlamıştır. Özelleştirmeler neoliberalizmin, kamusal mal ve hizmetleri piyasalaştırılarak ve metalaştırılarak sermaye birikimi için yeni birikim alanları açma stratejilerinin bir parçasıdır. Bu çerçevede dönemde yüksek kamu borçlarının varlığı ve KİT'lerin kamu bütçesine yük

oluşturması gerekçe gösterilerek, hiç olamadığı kadar hızlı ve büyük miktarlarda özelleştirmeler yapılmıştır.

Grafik 3.14 Özelleştirme Gelirlerinin GSYH ve Özelleştirme Gelirleri Hariç Genel Devlet Gelirleri İçerisindeki Payı³⁷

Kaynak: Özelleştirme Gelirleri ve GSYH için MB EVDS³⁸; Genel Devlet Gelirleri için SBB³⁹ verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 3.14'de görüldüğü üzere 2003 sonrasında özelleştirme gelirlerinde ciddi bir artış söz konusudur. Öyle ki 2003 yılında özelleştirme gelirleri tutar olarak 266.621 bin TL, özelleştirme gelirleri hariç genel devlet gelirlerine oranı %0,19, GSYH'ye oranı %0,06 iken 2005 yılında bu değerler sırasıyla 11.138.988 bin TL, %5,31 ve %1,65'e yükselmiştir. 2005 sonrasında düşüşe geçen özelleştirme gelirleri özellikle 2008 krizinin etkilerini gösterdiği dönem boyunca düşük seyretmiştir. 2011 yılında sırasıyla 2.248.436 bin TL, %0,10 ve %0,18'e düşmüştür. 2013 yılında tekrar yükselen özelleştirme gelirleri 23.722.273.000 TL'yi bulurken özelleştirme gelirlerinin özelleştirme gelirleri hariç genel devlet gelirlerine oranı %3,87'ye GSYH'ye oranı ise %1,31'e ulaşmıştır. 2017 yılında özelleştirme gelirleri sırasıyla 2.703.573.000 TL, %0,26 ve %0,09'a gerilemiştir. 2018 yılında az da olsa tekrar yükselen özelleştirme gelirleri 6.298.170.000 TL'ye, özelleştirme hariç genel devlet gelirlerine oranı %0,52'ye ve GSYH'ye oranı %0,17'ye yükselmiştir.

Görüldüğü üzere özelleştirmeler iki dalga halinde yükselmiştir. Belirtmek gerekir ki yükseliş dönemlerinde blok hisse satışları yüksek oranlara sahiptir. İlk dalga yükselişin

³⁷ 2018 Özelleştirme Hariç Genel Devlet Gelirleri geçici

³⁸ <https://evds2.tcmb.gov.tr/> (erişim tarihi 22/04/2020)

³⁹ <http://www.sbb.gov.tr/> (erişim tarihi 22/04/2020)

olduğu 2005 ve 2006 yıllarında blok hisse satışların payı %86,83 ve %87,80'dir. Özelleştirmelerin yükseldiği ikinci dalga olan 2013 yılında ise blok hisse satışları %69,44, işletme/tesis satışları ise %27,09 oranında gerçekleşmiştir. Ayrıca 2013 ve sonrasında işletme/tesis satışlarının payındaki önemli ölçüde yükseliştir. İşletme/tesis satışları 2014-2018 yılları arasında ortalama %77,15'lik paya sahiptir⁴⁰. Özelleştirme gelirlerinin yükselişte olduğu yıllarda blok hisse satışlarının öne çıkması kamu mülkiyetindeki büyük ölçekli KİT'lerin özel sektör mülkiyetine aktarılırken ölçek büyüklüğünün korunmaya çalışıldığının bir göstergesidir.

Özelleştirmelerin ilk yükseliş dalgasına⁴¹ ilişkin önemle vurgulanması gereken bir nokta da özelleştirmelerin sıkı maliye politikasına verdiği destektir. Sıkı maliye politikası uygulaması ile bir taraftan kamu harcamaları azaltılırken diğer taraftan da özelleştirmelerle kamuya yüksek miktarlarda gelir akışı sağlanmıştır. Böylelikle Türkiye'nin 2002 öncesi dış borçlarının geri ödemesi güvence altına alınmak istenmiştir. Diğer taraftan ikinci yükselişi ise 2008 küresel krizinin etkilerinin halen devam ettiği, uluslararası para otoriteleri tarafından likidite genişlemesine gidildiği bir dönemde gerçekleşmesi dikkat çekicidir.

Neoliberalizmle birlikte kamusal mal ve hizmetlerin metalaştırılması ve piyasalaştırılması sürecinde özelleştirme çok önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Diğer yandan özelleştirmenin yanı sıra dolaylı özelleştirme olarak adlandırılabilen devlet hizmet sunmak yerine hizmetin finansmanını üstlenerek hizmeti özel sektöre sundurması, mal ve hizmetin özel sektörden tedarik edilmesi ve Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) gibi yöntemler kamusal mal ve hizmetlerin metalaştırılması ve piyasalaştırılmasında önemli araçlar olarak kullanılmıştır (Göker, 2016: 1740)

Geleneksel özelleştirmenin ekonomik ve politik bir takım sınırlılıkları bulunmaktadır. Bu sınırlılıkların başında mülkiyet miktarı ve toplumsal meşruiyet gelmektedir. Diğer taraftan KÖİ için bu sınırlılıklar kısmen aşılabilmektedir. KÖİ de tıpkı geleneksel özelleştirmeler gibi sermayeye yeniden değerlendirme alanı açmaktadır. Ancak geleneksel özelleştirmelerden en önemli farkı sürecin bir sözleşme ile çok uzun bir zaman dilimine yayılabilmesi ve daha tesis ortada yokken bu sürecin başlamasıdır. Başka bir deyişle, KÖİ ile metalaştırma ve piyasalaştırma işlemi sözleşme ile başlamakta, tesis yatırımı ve kamuya devredileceği zamana

⁴⁰ https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_20/5969/DataGroup/turkish/bie_kbozgel/ (erişim tarihi: 22/04/2020).

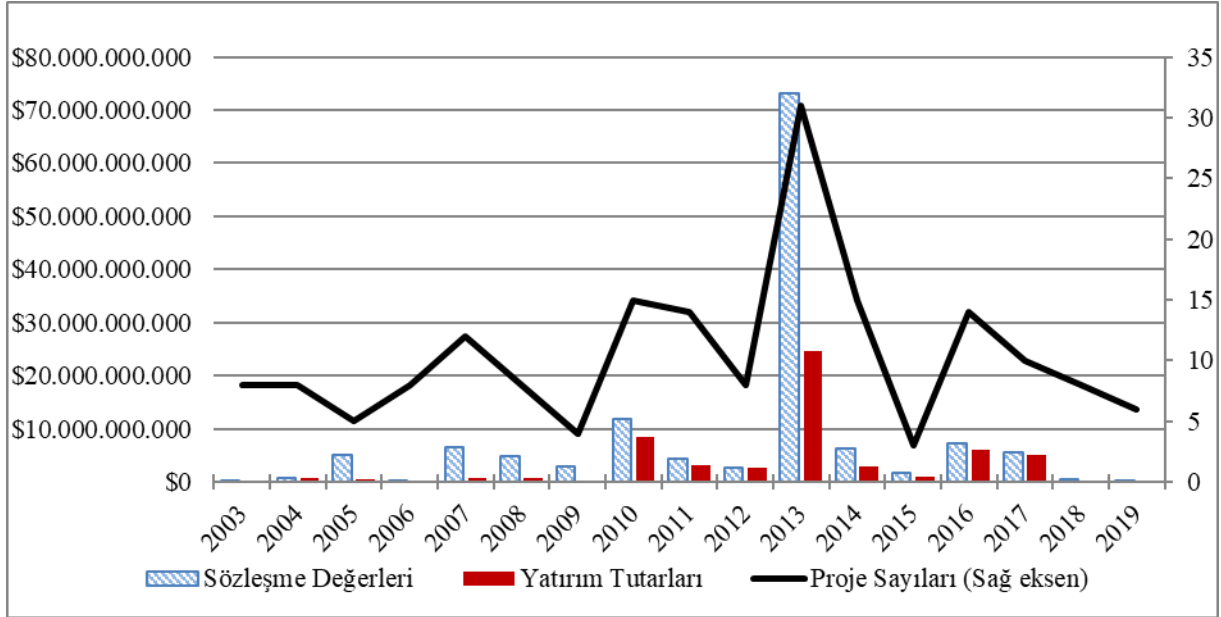
⁴¹ İktidara geldiği ilk yıllarda sermaye çevrelerine siyasi rüştünü ispatlama çabası içerisinde olan AKP'nin büyük ölçekli özelleştirmeler gerçekleştirme çabası IMF'ye verilen niyet mektuplarında da görülmektedir. PETKİM, TÜPRAŞ, Türk Telekom ve ERDEMİR gibi büyük ölçekli işletmeleri bu mektuplarda dile getirilmiştir. Ayrıca dönemde bu tip büyük ölçekli özelleştirmelere katılmaları için hükümet tarafından yabancı sermayeye özenle seslenilmesi de doğrudan yabancı sermaye çekme amacının da bir göstergesi olarak ifade edilebilir (Angın ve Bedirhanoglu, 2013: 85-88).

kadar ki 20-50 yıl arası uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. KÖİ her ne kadar “devletin kasasından tek kuruş çıkmadan” “mega projelerin” gerçekleştirildiği sihirli bir değnek olarak meşrulaştırılmaya çalışılsa da, gerçekte büyük maliyet sorunları olduğu öne sürülmektedir. Bu maliyet sorunlarının başında borçlanma ve risk maliyetleri gelmektedir. Küresel çapta bakıldığında zaman kamunun borçlanma maliyeti ve risk maliyeti daha düşüktür. Diğer taraftan oluşacak riskin paylaşılmasını da içeren KÖİ yöntemi ile özel sektör devletten ihtiyat fonu talep etmekte ve bu da ayrı bir maliyet arttırıcı unsur olmaktadır. Ek olarak finansman sürecindeki işlem maliyetleri, ihale sürecinin maliyetleri, sözleşme maliyetleri, ölçek getirisinden yararlanamama, bakım onarım maliyetleri, çeşitli vergisel muafiyetlerle kamu getirilenin azalması gibi maliyetleri bulunmaktadır. Maliyet unsurunun yanısıra KÖİ projeleri için önemle vurgulanması gereken noktalardan bir diğeri ise kamu garantileridir. Özellikle 2008 krizi sonrası riski en alt düzeye indirmek isteyen özel sektörün kamu garantisi talebi önemli ölçüde artmıştır. Bu çerçevede verilen garanti türlerini, devletin ihaleyi alan şirketin aldığı kredilerin geri ödenmesine garantör olduğu borç geri ödeme garantisi; yapılan tesisin kullanımın garanti altına alındığı talep garantisi; sözleşmenin sona erdiği sürede yıpranmamış varlıkların karşılığı için yüklenici firmamaya ödeme garantisi verilmesi gibi garantiler verilmektedir. Böylelikle özel sektörün üstünde kalması gereken riski kamu sektörü üstlenmekte, özel sektörün kârlılığı garanti altına alınmaktadır. Kamu için bu derece maliyetli olan KÖİ projelerinin kullanılmasının gerisinde teorik olarak özel sektörün verimliliği arttıracağına yönelik varsayım yer almaktadır. Ancak liberal teoriye göre bu varsayımı tam rekabet koşullarında ve firmanın batarak piyasadan elenmesinin söz konusu olabileceği durumlarda geçerli olabilir. KÖİ projelerinde ise devletin son derece önemli ve büyük projeleri üstlenen bir şirketin batmasına izin veremeyecek olması bu varsayımı geçersiz kılmaktadır (Karahanoğulları, 2012b: 99-100; 103-104;106;109-112).

KÖİ projelerinin Türkiye’de uygulama biçimine bakıldığında 4 farklı modelin kullanıldığı görülmektedir. Bunlar yap-işlet, yap-işlet-devret, yap-kirala-devret ve işletme hakkı devri modelleridir⁴². 1986 sonrasında KÖİ modelleri ile toplam 249 proje gerçekleştirilmiştir. Bu projelerin 115’i yap-işlet-devret modeli, 109’u işletme hakkı devri

⁴² Yap-işlet modeline genellikle elektrik üretiminde kullanılmaktadır. Elektrik enerjisi üretimi için kullanılacak olan santralin yapılacağı mülk, yapım ve üretim maliyetleri firmaya ait olmakla birlikte devlet sadece elektrik alıcısı olarak projede yer almaktadır. Yap-işlet-devret modeli ise havalimanı, otoyol, köprü gibi projelerde kullanılmaktadır. Bu modele göre mülkiyeti kamuya ait bir arazi üzerinde firma tarafından tesis inşa edilmekte ve sözleşmece belirlenen süre zarfında bakım onarım maliyetleri kendisine ait olarak işletmektedir. Süre bitiminde ise tesis kamuya devredilmektedir. Yap-kirala-devret modeli ise genellikle hastane projelerinde kullanılmaktadır. Tesisin kurulduğu arazi kamu mülkiyetine ait olmakla birlikte tesisin kurulumu ve fiziki donanımlarını sağlamakla yükümlüdür. Kamu kiracı pozisyonunda yer aldığı modelde sözleşmede belirlenen alanların işletilmesi özel sektöre aittir. Son olarak işletme hakkı devri modeli ise kamuya ait olan bir tesisin işletme hakkının belirli bir süreliğine özel sektöre devredilmesi şeklinde gerçekleşmektedir (Sektörler ve Kamu Yatırımları Genel Müdürlüğü, 2019:24-25).

modeli, 20'si yap-kirala-devret modeli, 5 tanesi ise yap-işlet modeli ile gerçekleştirilmiştir. Bu toplam 246 projenin 177 tanesi ise 2002 sonrası gerçekleştirilmiştir. Oran olarak bu sayı 1986'dan beri gerçekleştirilen toplam KÖİ projelerinin %71'ine denk düşmektedir. KÖİ projelerinde yatırım tutarları olarak en fazla yatırım 49 milyar dolarla yap-işlet-devret modeli ile gerçekleşmiştir. Diğer taraftan işletme hakkı devri modeli en çok kullanılan ikinci model olmasına rağmen modelin doğası gereği yatırım tutarı 9,8 milyar dolar, yap-kirala-devret modeli 11,5 milyar dolar, yap-işlet modeli ise 6,9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir⁴³.

Grafik 3.15 Kamu Özel İşbirliği Projelerinin Sözleşme Değerleri, Yatırım Tutarları ve Sayıları (2003-2019)

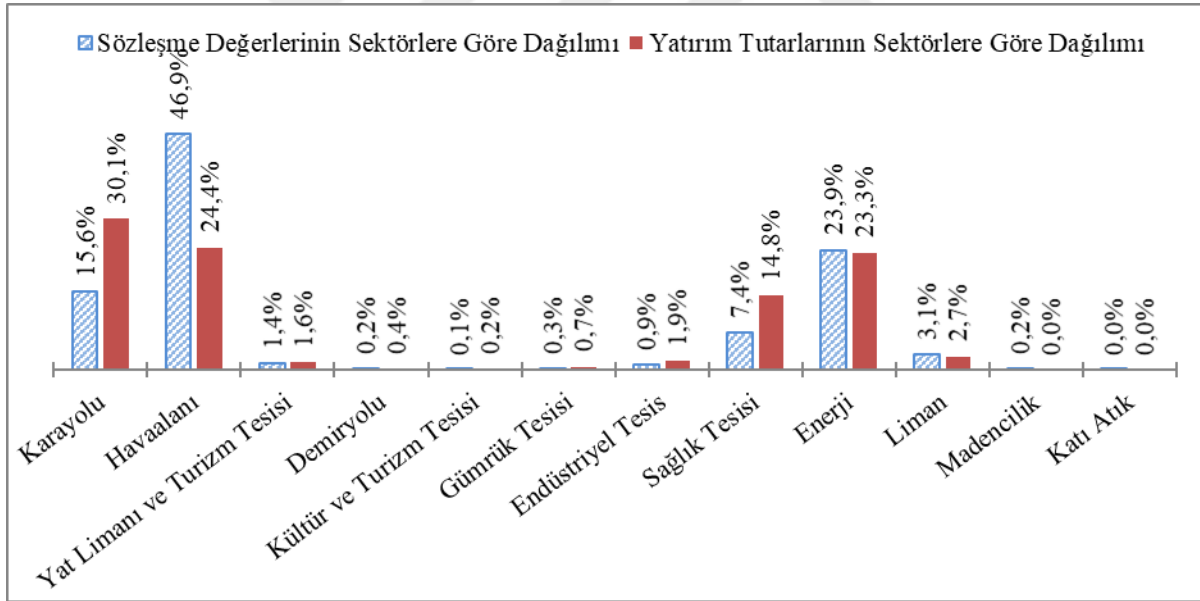
Kaynak: SBB verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur⁴⁴.

Grafik 3.15'te sözleşme değerlerinin, yatırım tutarlarının ve proje sayılarının yıllar itibari ile dağılımı gösterilmektedir. KÖİ projelerinde sözleşme değeri, gerçekleştirilen projenin yatırım tutarını ve işletme hakkı devri bedellerini yani kamuya ödenecek miktarı göstermektedir. Bu noktada işletme hakkı devri bedeli ile işletme hakkının devri modelini karıştırmamak gerekmektedir. İşletme hakkı devri bedeli ile projede kullanılan kamuya ait varlıkların kullanımı karşılığında yüklenici firmanın ödemekle yükümlü olduğu tutar ifade edilmektedir. Bu durum işletme hakkı devri modelinde ve yap-işlet-devret modelinde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, işletme hakkının devri bedelinin doğası gereği işletme hakkının devri bedelinde daha yüksek tutarda çıkması beklenirken, 1986-2019 arasında gerçekleştirilen projelerden doğan toplam işletme hakkı bedelinin modeller bazında dağılımında yap-işlet-devret modelinden kaynaklanan bedel daha yüksek çıkmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığının verilerine göre 1986-2019 yılları arasında

⁴³ <https://koi.sbb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 10/09/2020).

⁴⁴ <https://koi.sbb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 10/09/2020).

gerçekleştirilen KÖİ projelerinden doğan işletme hakkı devri bedelinin 42 milyar doları yap-işlet devret modelinden, 35 milyar doları ise işletme hakkının devri modelinden kaynaklanmaktadır. Grafik 3.15'te görüldüğü üzere 2003 yılında ihale edilen 8 KÖİ projesinde 247 milyon dolarlık yatırım için, 340 milyon dolar değerinde sözleşme imzalanmıştır. KÖİ projelerinin gerek proje sayısı gerekse yatırım tutarı ve sözleşme değeri açısından ön plana çıkışı 2010 yılı sonrasında olmuştur. 2010 yılında ihale edilen 15 KÖİ projesinde, 8,3 milyar dolarlık yatırım için 11,8 milyar dolar değerinde sözleşme imzalanmıştır. KÖİ projelerinde toplam sözleşme değeri, yatırım tutarının ve sözleşme sayısı olarak yaşanan en önemli artış ise 2013 yılında gerçekleşmiştir. Proje adedi olarak 2013 yılı 31 KÖİ projesi ile en fazla proje gerçekleştirilen yıl olmuştur. Ayrıca sözleşme değeri ile yatırım tutarı arasındaki farkın yani işletme hakkı devri bedelinin yüksekliği de dikkat çekmektedir. 2013 yılında 73,1 milyar dolarlık KÖİ sözleşmesi imzalanırken bu tutarın 24,6 milyar doları yatırım tutarı, 48,4 milyar doları ise işletme hakkı devri bedelidir. 2013 yılında proje sayısının yüksek olmasının yanı sıra sözleşme değerleri ve yatırım tutarlarının önemli bir bölümü İstanbul Yeni Havalimanı Projesi'nden kaynaklanmaktadır⁴⁵.

Grafik 3.16 Toplam Sözleşme Değerinin ve Yatırım Tutarlarının Sektörlere Göre Dağılımı (1986-2019)

Kaynak: SBB verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur⁴⁶.

Grafik 3.16'da KÖİ projelerinin sektörel dağılımı sergilenmektedir. KÖİ projeleri birçok farklı sektörde kullanılmakla birlikte özellikle havaalanları, enerji, karayolları ve sağlık tesisleri ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede özellikle KÖİ'lerin toplam sözleşme değerleri

⁴⁵ 2015 fiyatları ile 49,5 milyar dolar olan İstanbul Yeni Havalimanı Projesi sözleşme bedelinin 35,5 milyar doları işletme hakkı devri bedeli (yüklenici firmaların kamuya ödeyeceği 25 yıllık kira bedeli), 14 milyar doları ise yatırım tutarıdır (Yatırım Programlama İzleme ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü, 2016; 32).

⁴⁶ <https://koi.sbb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 10/09/2020).

içerisinde havaalanı projelerinin payının yüksekliği dikkat çekmektedir. Bu durum havaalanı projelerinde sözleşmenin doğası gereği kamunun değil özel sektörün kamuya kira ödemesi yapmasından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan 97 proje ile en fazla proje gerçekleştirilen sektör olan enerji sektörü sözleşme değeri bakımından ikinci, yatırım tutarı açısından ise üçüncü sırada yer almaktadır. Bu durumun enerji sektörüne yönelik yatırımların hidro elektrik santralleri gibi görece düşük ölçekli üretim tesislerine yönelik projelerin gerçekleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Burada vurgulanması gereken nokta reel üretime yönelik altyapı yatırımları yerine havaalanları ve karayolları gibi altyapı yatırımlarına önem verilmesidir. Bu ise yatırım kararlarının rasyonelitesinin sorgulanmasını gündeme getirmektedir. Buna göre yatırımların ekonomik ve siyasal olmak üzere iki farklı işlevinden söz edilebilir. Ekonomik açıdan siyasi iktidarın inşaat sektörü üzerinden kurduğu rant aktarım mekanizması akla gelmektedir⁴⁷. Siyasal açıdan ise siyasi iktidarın bu tip görece atıl altyapı yatırımlarını seçimlerde büyük başarılar/hizmetler olarak sunabilmesidir.⁴⁸

KÖİ projeleri matığı gereği ortalama 20 yıl gibi uzun süreleri kapsamaktadır. Bu durumda da KÖİ projeleri geleceğe yönelik bir özelleştirme işlevi görmektedir. Uzun yılları kapsayan bu projeler için kamunun üstlendiği, gerek dolar bazlı talep garantileri (ABD enflasyonuna göre her yıl düzenlenecek) gerekse projenin finansmanı için gantör olunması gibi yükümlülükler kamu bütçesi üzerinde ciddi bir risk oluşturmaktadır. Üstelik KÖİ projeleri gerek uluslararası alanda gerekse ülkemizde hesap verilebilirliği ve şeffaflığı oldukça tartışmalı projelerdir.

KÖİ projelerinde kamuya yüklenen yükümlülükler açısından büyük bir bilgi kısıtı bulunmaktadır. Elde edilen kısıtlı bilgilerle yapılan çalışmalara göre KÖİ projeleri kamu bütçesi üzerinde uzun bir dönemi kapsayan ciddi riskler oluşturmaktadır. Örneğin 20 şehir hastahanesi, İstanbul Havalimanı, Gebze-İzmir Otoyolu Yavuz Sultan Selim Köprüsü ve Avrasya Tüneli projelerine toplam 47,5 milyar Euro yatırım için 79,5 milyar euro talep garantisi verilmiştir. Ayrıca Avrasya Tüneli, Yavuz Sultan Selim Köprüsü ve Gebze-İzmir Otoyolu için 8,7 milyar dolar borç üstlenim taahhüdünde bulunulmuştur⁴⁹. Ayrıca şehir hastahaneleri için revize edilen verilerle yapılan hesaplama göre, Sağlık Bakanlığı'nın Şehir Hastahanesi Programı kapsamında toplam 42.103 yatak kapasiteli 31 şehir hastahanesi

⁴⁷ Bu mekanizma özellikle Limak-Kolin-Cengiz-Mapa-Kalyon ortak girişiminin kazandığı İstanbul Yeni Havalimanı Projesi gibi büyük ölçekli KÖİ projelerini üzerinden daha net gözlemlenmektedir.

⁴⁸ 24 Haziran 2018 Genel Seçimi öncesinde Mersin mitinginde "600 yataklı Tarsus Devlet Hastesi'nin temelini attık. TOKİ kanalıyla 3719 konutu bitirdik. Mersin'de yatırım bedeli 8 katrilyon 315 trilyon lira olan 19 yol projesinin yapımı devam ediyor. Maliyeti 1,5 katrilyon lirayı aşan Silifke-Mut yolunun yapım çalışması sürüyor. Bay Muharrem yap-işlet-devret nedir bilmiyor ama seçimden sonra öğrenecek." İfadelerini kullanmıştır. <https://www.haberler.com/cumhurbaskani-ve-ak-parti-genel-baskani-erdogan-10924672-haberi/> (erişim tarihi: 15/01/2021).

⁴⁹ <http://uemek.blogspot.com/2016/10/kamu-ozel-isbirligi-koi-sozlesmelerinde.html> (erişim tarihi: 16/09/2020).

(fizibilite, onay, ve ihale süreci devam edenler ve 2021’de faaliyete geçmesi planlananlar dahil) için Ocak 2019 fiyatlarıyla yıllık ödenmesi gereken kullanım ve hizmet bedeli toplamı 31 milyar TL’dir. Bu bedel Sağlık Bakanlığı’nın 2019 bütçesinin %64’üne denk düşmektedir. Ayrıca söz konusu 31 şehir hastanesinin toplam bedeli Sağlık Bakanlığı yatırım bütçesinin 8 katına denk düşmektedir⁵⁰.

Emek’e göre KÖİ projeleri ile ilgili bilgi kısıtının yanı sıra ilgili kurumlarca hazırlanan raporlarda maddi ve teknik hatalar da bulunmaktadır. Sağlık Bakanlığı’nın Bilkent Şehir Hastanesi üzerine yaptığı çalışmaya göre KÖİ yöntemi kamunun %24 tasarruf etmesini sağlamıştır. Ancak çalışmada maddi ve teknik hatalar bulunmaktadır. Bu hatalar giderildiği zaman Bilkent Şehir Hastanesi’nin KÖİ yöntemi ile yapılması kamuya %61 daha pahalıya mal olduğu ortaya çıkmaktadır⁵¹.

Altyapı yatırımlarının KÖİ yöntemi ile gerçekleştirilmesinin gerek kamu bütçesi üzerinde gerekse GSYH üzerine ilüzyon etkisi yarattığı ifade edilebilir. KÖİ projeleri bir taraftan ekonomik büyümeye kısa vadede önemli bir katkı sunarken diğer taraftan da kamu altyapı yatırımları dolayısıyla oluşacak kamu borçları gizlenmektedir. Öyle ki, 2003-2016 yılları arasında KÖİ projeleri, GSYH büyümesini yıllık ortalama %0,8 arttırmıştır. Strateji ve Bütçe Başkanlığı verilerinde yer almayan 2 tane Nükleer Güç Santrali Projesi’de dahil KÖİ yatırımlarının dış kaynak kullanımı ile beraber yıllık ekonomik büyüme oranı üzerinde %40’lık bir etkisi bulunmaktadır (Alagöz ve Yokuş: 2017:120). Ayrıca KÖİ projelerinden kaynaklanan yükümlülüklerin muhasebeleştirilmemesi sebebiyle GSYH’nin %13,1’i oranında kamu borcu bütçeye yansıtılmamıştır⁵².

Bu çerçevede özelleştirmeler ve KÖİ’ler gibi uygulamalarla temel kamusal mal ve hizmetlerin özel sektör tarafından sunumu yaygınlaştırılmıştır. Böylelikle bir taraftan sermaye için yeni birikim kanalları oluşturulurken, diğer taraftan da özellikle KÖİ’lerle büyümenin maliyeti dolaylı yoldan kamuya aktarılarak toplumsallaştırılmıştır.

3.2.2. Hegemonik Proje Olarak Neoliberal Popülizm: Hayırsever Devlet ve Finansallaşmanın Tabana Yayılması

Bu bölümünde birikim stratejisine işlerlik kazandıran hegemonik proje ele alınacaktır. Neoliberal popülizmin iki koldan ilerlediği iddia edilmektedir. İlk olarak birikim stratejisinin işlerliğinden sorumlu aktör olan devletin işlevi hayırsever devlet kavramsallaştırması üzerinden incelenecektir. İkinci olarak ise birikim sürecinin kendi dinamikleri içerisinde

⁵⁰ <http://uemek.blogspot.com/2019/02/sehir-hastanelerindeki-tehlikenin.html> (erişim tarihi: 17/09/2020).

⁵¹ <http://uemek.blogspot.com/2017/01/bilkent-sehir-hastanesinin-gercek.html> (erişim tarihi: 17/09/2020).

⁵² <http://uemek.blogspot.com/2016/11/devlet-borclarn-gizlemenin-bir-arac.html> (erişim tarihi: 17/09/2020).

gelişen ve hem bir birikim kanalı olan hem de birikim sürecini meşrulaştırma işlevi gören finansallaşmanın tabana yayılması stratejisi bağlamında ele alınacaktır.

Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinden sonra mevcut siyasi partiler hem geniş halk kesimleri için bir alternatif oluşturamamış hem de sermaye kesimlerine güven verememiştir. Diğer taraftan AKP hem geniş halk kesimlerine seslendiği muhafazakâr söylemleriyle hem de uluslararası ve yerli sermaye kesimlerine verdiği güvenle iki tarafın da rızasını kazanmıştır. Ancak “ironik” bir biçimde iktidara geldikten sonra krizin faturasını geniş halk kesimlerinin üzerine yükleyen IMF politikalarının sadık bir uygulayıcısı olmuştur. Dönem boyunca gelir dağılımı, yoksul halk kesimleri aleyhine bozulsa da AKP yoksul halk kesimleri üzerinde meşruiyetini korumaya devam etmiştir. Bunu da büyük ölçüde izlediği neoliberal popülist politikalarla başarmıştır.

Söz konusu neoliberal popülist politikalar sadece siyasi iktidarının tek başına ürettiği ve halka sunduğu politikalar olarak anlaşılmamalıdır. Her ne kadar bu politikaların önünün açılması ve uygulamaya sokulması açısından siyasi iktidar olarak önemli bir rol oynasa da, neoliberal popülist politikalar temelde neoliberal birikim rejiminin bir ürünüdür. Örneğin finansallaşmaya dayalı birikim stratejinin getirdiği, sermaye için kullanışlı bir araç olan borçlanma, hem neoliberalizmin hem de siyasi iktidarın meşruiyetinin devamlılığı açısından son derece önemlidir. Şöyle ki, bir hegemonik projenin geniş halk kesimlerinin sahici özlemlerine seslenme gerekliliği göz önüne alındığında, Türkiye de geniş halk kesimleri için bu sahici özlem ev sahibi olmaktır. Finansallaşmanın derinleşmesi ve genişlemesi ile düşük faizli bireysel tüketici kredisi kullanımının artması geniş halk kesimlerini geleceklerini ipotek altına alarak dahi olsa, görünürde sahici özlemlerine yakınlaştırmıştır. Finansallaşmanın getirdiği bu imkânın yanı sıra Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) üzerinden yürütülen politikalar da geniş halk kesimlerini ev sahibi olma özleminin gerçekleşmesine katkı sunmuştur. Ancak gerek bireysel tüketici kredisi üzerindeki gelişmeler gerekse TOKİ ile yapılanlar salt emek kesimlerinin lehine işleyen bir mekanizma olarak değerlendirilemez. Bu mekanizmalar her ne kadar emek kesimlerinin refah seviyelerini gelecekte elde edecekleri refahlarını riske atmak pahasına dönemsel olarak iyileştirmiş olsa da, esasen birikim stratejisinin gerekliliklerine hizmet etmektedir. Bu çerçevede bireysel borçlanma, ücretlerin düşük seviyede tutulabilmesi ve emekçilerin sermayeye bağımlı kalmasını pekiştirirken, TOKİ özellikle 2010 sonrası kentsel dönüşüm projeleri ile Türkiye burjuvazisi için yeni bir değerlenme alanı olmuştur.

2000’li yılların başı Türkiye ekonomisi ve siyaseti açısından yapısal bir kriz dönemini ifade etmektedir. Kriz sonrasında hayata geçirilen istikrar kararlarının iktisadi maliyetleri

yoksul halk kesimlere yüklenmiştir. Bu durum geniş halk kesimlerinin geleneksel siyasi partilerle olan ideolojik bağlarının ve sermaye kesimlerinin merkez sağ partilere olan desteğinin kopmasına neden olmuştur (Halifeoğlu, 2019:129). Öyle ki, geleneksel siyasi partilerle ideolojik bağları kopan ve ekonomik kriz karşısında çaresiz kalan geniş halk kesimleri, mevcut siyasi alan içerisinde büyük bir alternatifsizlik içerisine hapsolmuştur.

Geniş halk kesimlerinin siyasal alan içerisinde alternatifsizliğe hapsolması esasen neoliberalizmin siyasal alanda getirdiği otoriterleşme eğiliminden kaynaklanmaktadır. 12 Eylül ile başlayan süreçte siyasal alanın otoriterleşmesi siyasi yelpazenin dar bir çerçeve içerisine hapsolmasına ve “burjuva demokrasisi” içerisindeki bütün partilerin aynı neoliberal politikaları benimsemesine neden olmuştur. Diğer taraftan emekçi kesimlerin örgütsüzleştirilmesi dolaylı da olsa siyasi karar alma sürecinde temsil edilmelerini engellemiştir. Emekçi kesimlerin “demokratik” yollarla siyasetten uzaklaştırılmasını yani apolitizasyonu ve siyasi partilerin ortaklaşması, popülist politikalara yönelme eğilimi ile ön plana çıkan lider temelli siyaseti de beraberinde getirmiştir. Ayrıca ekonomi ve ekonomi yönetimi siyasal süreçten ayrıştırılarak teknokratik bir yapıya büründürülmüştür. Teknokratik yönetim anlayışı ile beraber ekonomi ve siyaset ayrıştırılmış, ekonominin işleyişi teknik bir süreç ve neoliberal politikalar alternatifsiz mutlak doğrular haline getirilmiştir. Böylelikle emekçi kesimlerin üretim kararlarında temsilinin önü kesilmiş ve siyasetin dışına atılmıştır. Diğer taraftan geniş halk kesimlerinin bunu meşru kabul edebilmesi ise popülizmi gerekli kılmıştır. Böylelikle halk kesimleri sınıfsızlaştırılmış bir siyasetin içerisinde kutuplaştırılmaktadır. Bu çerçevede “bürokratik elitler” ve “halk” gibi bir takım kutuplaşmalarla “hayali” düşmanlar ve bu düşmanlarla sürekli bir mücadele hali yaratılmıştır (Yıldırım, 2009: 82-85). AKP’nin kuruluşu ve iktidara taşıyan süreç bu olgularla şekillenmekle birlikte, 2002-2018 süreci içerisinde de bu olgular kendisini göstermektedir.

1998’de uygulanmaya başlayan 2002 sonrası yaşananların alt yapısını hazırlayan yapısal reformlar bütün siyasi partilerin neoliberalizm çatısı altında birleştiği bir siyasal atmosferde uygulanmaya başlamıştır. Görünüşte “çeşitli” ideolojilere sahip partilerin meclis içerisinde yer aldığı ve koalisyon hükümetleriyle şekillenen 1990’lardan sonra, 2002 seçimleri ile 1990’lı yıllarda sekteye uğrayan neoliberalizmin hegemonik projesinin restore edilebileceği bir siyasal ortam oluşmuştur. 2002 seçimleri sonrası oluşan meclis yapısı, neoliberalizme uygun bir hegemonik projenin hayata geçirilebilmesi için gerekli siyasi zeminin oluşması olarak da yorumlanabilir.

Ancak, AKP’nin sahip olduğu siyasi gelenek her ne kadar TÜSİAD’ın temsil ettiği sermaye kesimi içerisinde kısmi bir tedirginlik oluşturmuş olsa da, AKP’nin neoliberalizme

olan bağıllığı ve sermaye çıkarlarına yönelik politikaları bu tedirginliği ortadan kaldırmıştır. Sermaye kesimleri tarafından AKP iktidarına verilen desteğin yanı sıra AKP'nin 1990'larda hegemonik krizin yaşanmasının önemli sebeplerinden bir tanesi olan maddi tavizlerin ve sembolik ödüllerin verildiği kesimin darlığı sorununu çözme kabiliyeti de, hem birikim süreci hem de AKP iktidarının istikrarı açısından önemli bir olgudur. Bu çerçevede AKP, orta ölçekli sermaye kesimleri ile küçük burjuvazinin çıkarlarını ortaklaştırarak; muhafazakâr seçmenler ile liberal aydınların taleplerini “muhafazakâr demokrasi” söylemi ile ortaklaştırarak; yoksul ve muhtaç kesimleri de izlediği sosyal politikalar yoluyla kapsayarak aynı hegemonik proje etrafında toplayabilmiştir. Ancak temelde bakılacak olursa sermaye kesimlerinin ortak bir dille istediği IMF'nin neoliberal politikaları olan GEGP bütün hızıyla uygulanma devam etmiştir. Böylelikle geniş halk kesimlerinin ekonomik ve sosyal hakları büyük ölçüde sınırlandırılmaya devam edilmiştir (Halifeoğlu, 2019: 130-131).

3.2.2.1. Hayırsever Devlet ve Sosyal Politika Anlayışı

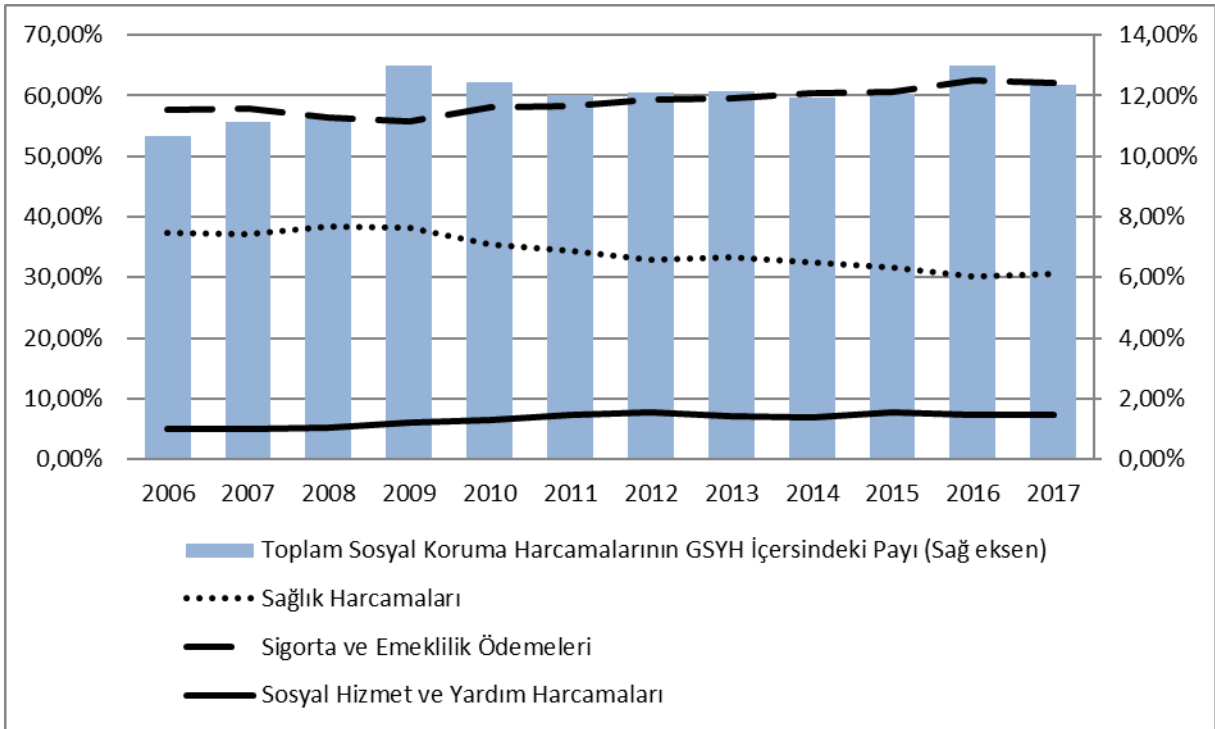
2002 sonrası oluşturulan neoliberal popülist hegemonik proje maddi taviz ve sembolik ödüllerin verildiği kesimin kısmen genişletildiği bir hegemonik proje olarak değerlendirilebilir. Ancak her ne kadar maddi tavizler ve sembolik ödüllerin verildiği kesimin kapsamı kısmen genişletilmiş olsa da temelde birikim sürecinin maliyetleri geniş emek kesimleri üzerine yüklenilmeye devam edilmiştir. Bu durum karşısında emek kesimlerinin siyasi iktidara olan desteğinin azalması beklenen bir durum iken tam tersi olmuş ve emek kesimlerinin siyasi iktidara verdiği destek artan biçimde devam etmiştir.

Emek kesimlerinin siyasi iktidara verdiği destek bir anlamda mevcut hegemonik projeye olan destek anlamına da gelmektedir. Bu, siyasi iktidarın hegemonik projeye olan ideolojik uyumluluğunu ve hegemonik projenin devamlılığını sağlamadaki başarısının bir göstergesi konumundadır. Bu anlamda hegemonik projenin, “neoliberalizmin ve muhafazakârlığın uyumlu ittifakını” içeren karakteri siyasi iktidarın uyguladığı sosyal politikalar demetinde kendisini net bir biçimde göstermektedir. Bu çerçevede sosyal politika demetinin odak noktasını neoliberalizmin serbest piyasa mantığını “kutsayarak” gerçekleştirilen sosyal politikalar oluşturmaktadır. Ekonomi içerisindeki devletin rolünü daraltmayı amaçlayan ve serbest piyasayı “kutsayan” siyasi iktidar, sosyal politikayı muhafazakâr ideoloji perspektifinden ele almaktadır. Böylelikle yeni sosyal politika anlayışı, devletin “hayırsever” karakterine büründüğü bir politika anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır.

AKP ile beraber sosyal politika alanında birtakım gelişmelerin yaşandığı söylenilebilir. Ancak bu durumdan AKP'nin serbest piyasa mantığı ile çeliştiği ya da bu kimliğinden uzaklaştığı anlamına gelmemektedir. Kapitalist bir ekonomi her dönem birikim rejimlerinin yarattığı tahribatı onarıcı sosyal politikalara ihtiyaç duymuştur. 2002 sonrasında sosyal politika alanında yaşanan gelişmeler de bunun bir örneği olarak değerlendirilebilir. Muhafazakâr nüvelerle donatılmış hayırsever devletin sosyal politika anlayışı neoliberal birikim süreci ile bir çelişki olarak değil aksine bir bütünsellik olarak ele alınmalıdır (Çelik, 2010: 65).

Sosyal politika alanı hem AKP'nin iddialı olduğu ve bunun her mecrada sık sık dile getirildiği hem de AKP iktidarının istikrarını açıklamak için çeşitli kesimlerce sık sık kullanılan bir alan olmuştur. Gerçekten de sosyal politika alanında AKP iktidarı ile birlikte bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşümün genel olarak sosyal koruma harcamaları özel olarak da sosyal yardım harcamaları üzerindeki yansımalarının incelenmesi çalışma açısından önem kazanmaktadır. Bu çerçevede öncelikle sosyal koruma harcamalarının GSYH'ye oranla seyri ve sosyal koruma harcamalarının bileşimleri incelenmekte, devamında sosyal koruma harcamalarının bir bileşimi olan sosyal yardım harcamaları ele alınmaktadır.

Genel olarak bakıldığında 2002-2018 yılları arasında sosyal politika alanında görece bir gelişmeden söz etmek mümkündür. Grafik 1.17'den de izlenebileceği gibi, 2006-2017 yılları arasında toplam sosyal koruma harcamalarının GSYH'ye oranı %10-13 arasında dalgalanmaktadır. Bu haliyle önemli bir gelişmeden söz etmek pek fazla mümkün değildir. Ancak sosyal koruma harcamaları eski seri GSYH'ye oranlandığı zaman 2006 yılında %11 düzeyinde iken, 2017 yılında %17 düzeyine ulaştığı görülmektedir. Tutar olarak ise 2006 yılında (2003 baz yılı sabit fiyatları ile) 62.692.911.000 TL olan sosyal koruma harcamaları 2017 yılında 117.598.400.000 TL'ye yükselmiştir. Bu da %88'lik bir artışa denk gelmektedir (Yentürk, 2018: 41-44).

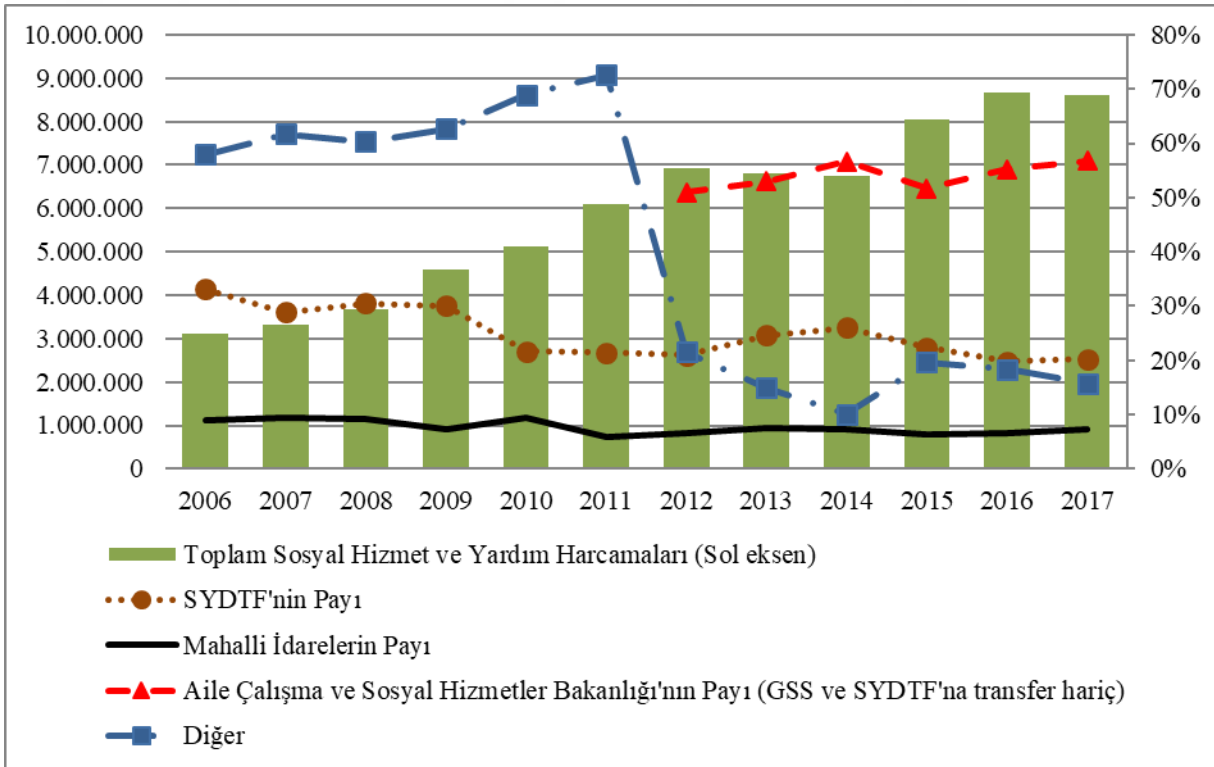
Grafik 3.17 Sosyal Koruma Harcamalarının GSYH İçerisindeki Payı ve Kendi İçerisindeki Dağılımı

Kaynak: Yentürk (2018:36-44)'ün Avrupa Bütünleştirilmiş Sosyal Koruma İstatistikleri (ESSPORS) sisteminin yöntemini kullanarak yaptığı hesaplamalardan kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Görüleceği üzere sosyal koruma harcamaları içerisinde en yüksek payı sigorta ve emeklilik ödemeleri oluşturmaktadır. 2006 yılında %57,70 olan sigorta ve emeklilik ödemelerinin sosyal koruma harcamaları içerisindeki payı 2009 yılında 2006-2017 dönemindeki en düşük düzeyi olan %55,70'e gerilemiştir. 2016 yılında ise bu pay en yüksek seviye olan %62,50'ye ulaşmıştır. 2017'de ise %62,10 oranında gerçekleşmiştir. Sigorta ve emeklilik ödemelerinde 2006-2017 arasında net bir yükselişten söz edilebilirken, sağlık harcamalarının payında net bir düşüş gözlemlenmektedir. 2006 yılında sağlık harcamaları %37,30'lık bir paya sahipken, 2008 yılında 2006-2017 yılları arasındaki en yüksek pay olan %38,40'a ulaşmıştır. Takip eden yıllarda azalmaya devam eden sağlık harcamalarının payı 2017 yılında %30,60'a kadar gerilemiştir. Diğer taraftan en çok fayda sağlaması gereken kesimin yoksullar olduğu sosyal koruma harcamalarının içerisinde doğrudan yoksulları hedefleyen sosyal hizmet ve yardımların payı ise en düşük olanıdır. 2006 yılında %5 olan sosyal hizmet ve yardım harcamalarının payı 2017 yılında %7,30'a yükselmiştir. Yentürk (2018:42)'e göre bu rakamlara ödeme gücü olmayanlara yönelik genel sağlık sigortası rakamları da eklendiğinde 2007 yılı için maksimum %9,3'e yakın bir orana ulaşılmaktadır. Burada vurgulanması gereken nokta sosyal koruma harcamalarının asıl yararlanıcısı olması gereken kesimlere yönelik yardımların 12 yıl boyunca hiç bir zaman toplam sosyal koruma harcamalarının %10'una dahi ulaşmamış olmasıdır. Bu verilerden hareketle yapılan sosyal yardım harcamalarının yoksulluğu azaltmaya yönelik değil yoksulluğun sürdürülebilirliğini

sağlamaya yönelik olduğu söylenebilir. Yentürk (2018: 46)'ün belirttiği gibi, OECD 2016 yılı verilerine göre Türkiye sosyal koruma harcamalarının GSYH'ye oranı açısından sondan dördüncü sırada yer almaktadır.

Sosyal koruma harcamalarının içerisindeki doğrudan yoksullara hitap eden harcama kalemi olan sosyal hizmet ve yardım harcamalarına daha yakından bakmak hem bu harcamaların büyüklüğü hem de sunuş biçimi açısından önemlidir. Grafik 3.18'den de izlenebileceği gibi, toplam sosyal yardım harcamalarında görece artış yaşanmıştır. Ancak bir önceki grafikte bu artışın toplam koruma harcamaları içerisindeki oranının çok düşük kaldığı görülmektedir. Diğer taraftan sosyal yardım harcamaları içerisinde Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teşvik Fonu'nun (SYDTF), mahalli idarelerin ve Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın (AÇSHB) paylarının da dikkate alınması gerekir.

Grafik 3.18 Toplam Sosyal Hizmet ve Yardım Harcamalarının Miktarı ve SYDTF, Mahalli İdareler ve ASPB'nin Sosyal Hizmet ve Yardım Harcamaları İçerisindeki Payları (Bin TL, sabit fiyat, TÜFE 2003=100)

Kaynak: Yentürk (2018: 61-63)'ün ESSPORS sisteminin yöntemini kullanarak yaptığı hesaplamalar kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik'te de görüldüğü üzere SYDTF 2006 yılında sosyal hizmet ve yardım harcamaları içerisinde %33 gibi önemli bir paya sahipken bu pay 2017 yılında %20'ye kadar gerilemiştir. Ancak harcama tutarı bazında bakıldığında zaman zaman SYDTF giderlerinde 2006-2017 yılları arasında %69'luk bir artış söz konusudur. Mahalli idarelerin gerçekleştirdiği sosyal hizmet ve yardım giderleri incelendiğinde dönem boyunca %10'un altında bir paya sahip

olduğu anlaşılmaktadır. Ancak tutar olarak 2006 ile 2017 arasında %127 artış söz konusudur. Bu alandaki önemli bir noktada 2012 yılında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın kurulmasıyla daha önce parçalı ve düzensiz bir yapıda ilerleyen sosyal hizmet ve yardımlar daha kurumsal bir yapıya kavuşmasıdır. Böylelikle 2011 yılında çeşitli kurumlar tarafından yapılan ve %70'in üzerine çıkan sosyal yardımlar büyük oranda Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmeye başlanmıştır. 2018 yılında adı Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na dönüştürülen bakanlık 2012 yılında toplam sosyal yardım harcamalarının %50'lik bir kısmını gerçekleştirmiş, bu oran 2017 yılında %56'ya çıkmıştır. 2012 yılında kurulan Bakanlığın sosyal hizmet ve yardım harcamaları GSS ve SYDTF transferleri hariç 2017 yılına gelindiğinde %38 artmıştır.

Bu verilerden hareketle toplam sosyal hizmet ve yardım harcamalarında seçim yıllarında bir değişimden söz etmek mümkündür. 2007 genel seçimi, 2009 yerel seçimi, 2010 Anayasa referandumu, 2011 genel seçimi, 2014 cumhurbaşkanlığı ve yerel seçimleri, özellikle de 2015 yılında yapılan tek başına hükümet kurmanın mümkün olmadığı, bu nedenle ikinci bir seçime gidildiği 2015 yılı ile 2017 yılındaki Anayasa değişikliği referandumu kapsamında sosyal hizmet ve yardım harcamalarında ya da bileşenlerinde dalgalanmalar görülmektedir. 2007 yılı, 2009-2011 dönemi ve 2015 yılında sosyal hizmet ve yardım harcamaları artmış, bu yıllar içinde en fazla artış ise 2015 yılında gerçekleşmiştir. 2014 ve 2017 yıllarında ise sosyal hizmet ve yardım harcaması artışından söz edilemese de bileşimlerinde değişiklik görülmektedir. Ayrıca 2017 yılı öncesinde 2015'ten başlayarak önemli bir artış söz konusudur. Bu çerçevede sosyal hizmet harcamalarına seçim yılları bazında bakıldığında arka arkaya seçimlerin yaşandığı 2009-2011 döneminde önemli bir artışın gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum sosyal hizmet harcamaları ile AKP'nin seçim başarıları arasındaki ilişki açısından oldukça önemlidir. Diğer taraftan 2015'in sosyal hizmet ve yardım harcamalarının bir önceki yıla oranla en fazla arttığı yıl olması, 7 Haziran 2015 genel seçimlerinde hükümet kurulamayarak 1 Kasım 2015'te tekrar seçime gidildiği yıl olması bakımından dikkat çekicidir.

2002 sonrası sosyal hizmet ve yardım stratejisinde sosyal hizmet ve yardımların sunumunda geliştirilen klientalist ilişkilerin yanı sıra daha geniş bir tabana yayılması da önemli bir unsurdur. Bu çerçevede 2002 öncesi dönemde sosyal hizmet ve sosyal yardımlar formel alanda çalışanları kapsarken 2002 sonrasında sosyal yardım ve hizmetlerin kapsamının enformel alana doğru genişletildiği söylenebilir. Bu anlamda 1990'lı yıllarda başlayan Yeşil Kart uygulamasından yararlanan kişi sayısı 1997 yılında 1,7 milyon (Akçay, 2019: 58) iken bu sayı 2010 yılında 9,3 milyona çıkmıştır. 2012 yılında Genel Sağlık Sigortası (GSS)

sistemine geçilmesi ile birlikte Yeşil Kart uygulaması gelir testi sonucu ihtiyaç sahibi kişilerin GSS primi kamu tarafından ödenmeye başlanmıştır. Gelir testi sonucu 2012 yılında 7,5 milyon kişinin GSS primi kamu tarafından ödenirken, bu sayı 2018 yılında 10,2 milyon kişiye ulaşmıştır⁵³. Diğer taraftan düzenli gelir desteği kapsamında sayılabilecek sosyal yardımlarda da önemli bir artış yaşanmıştır. Bu çerçevede 2006 yılında sosyal hizmet ve yardım harcamaları içerisinde %35’lik bir paya sahip olan düzenli gelir desteği kapsamında sayılabilecek yardımların oranı 2017 yılında %44’lük bir paya ulaşmıştır. 2017 yılında 2 milyon ihtiyaç sahibine toplam 12,2 milyar TL düzenli gelir desteği sayılabilecek ödeme yapılmıştır. Bu çerçevede 2006-2017 yılları arasında 2003 sabit fiyatıyla düzenli gelir desteği sayılabilecek yardımlar %176 artış göstermiştir (Yentürk, 2018: 67).

Sosyal hizmet ve yardımların kapsayıcılığı açısından her ne kadar görece bir gelişmeden söz edilebilir olsa da sosyal hizmet ve yardımların bireyin yoksulluktan çıkabilmesine sunduğu katkının yeterlilik düzeyi oldukça tartışmalıdır. Ayrıca sosyal yardımların aile temelli bir anlayışla gerçekleştirilmesi insan hakları açısından da çeşitli sorunlar oluşturmaktadır. Örneğin engelli bireylere yönelik olarak yapılan evde bakım aylığı ve muhtaçlık maaşının üçte birinin bireyin kendisine yapılması, bireyin kendi kaderini tayin hakkına engel oluşturmaktadır (Yentürk, 2018: 69). Yine benzer şekilde eşi vefat etmiş kadınlara yönelik yapılan sosyal yardımlarda yardım kriterinin boşanma durumunu kapsamaması aile temelli sosyal hizmet ve yardım anlayışının politika düzeyindeki yansıması olarak ortaya çıkmaktadır (Kutlu, 2016b: 228). Genel olarak sosyal politika özel olarak ise sosyal hizmet ve yardımlar alanında ortaya çıkan bu durum, neoliberalizmin yoksullukla mücadele stratejilerinin yoksulluğun ortadan kaldırılmasına değil sürdürülebilir hale getirilmesine odaklanmasının ve muhafazakâr ideolojiye sahip sosyal politika anlayışının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Neoliberalizmin getirdiği “hayırsever” sosyal politika anlayışını Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB) politikalarında ve yoksulluk yönetimi stratejilerinde de kendisini göstermektedir. 2011 yılında kurulan ASPB politikaları ve uygulamaları neoliberal popülist hegemonik proje ile uyumlu bir şekilde işlemektedir. Bu çerçevede ASPB emek piyasalarına ilişkin bir denetleme, düzenleme ve iyileştirme amaçlamamakta; sosyal politikaları sosyal yardım ve sosyal hizmetler düzeyinde ele almaktadır. Ayrıca Bakanlık mevzuatında ve uygulamalarında neoliberal popülist hegemonik projenin muhafazakârlık yönü aile ve kadının toplum içerisinde yerleştirildiği konumda kendisini daha net

⁵³ SGK 2010 İstatistikleri, http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari (erişim: 21/10/2020); SGK 2018 İstatistikleri, http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari (erişim: 21/10/2020).

göstermektedir. Ailenin bütünlüğüne ve kutsallığına yapılan vurgu ve bu anlayışla ele alınan politikalar ASPB'nin politika üretiminin alt metnini vermektedir. Emekçilerin emek piyasasına dahil olduğu müddetçe liberal bireyselliğe olan vurgu, emeğin süreç dışı kaldığı konumlarda bireyi aile ile bütünleştirmekte ve ailenin bireye kol kanat germesi gerektiği ön plana çıkartılmaktadır. Kadın da aile ile bir bütün olarak ele alınmakta, sosyal yardım ve hizmet alması gereken gruplar arasında görülmekte ve üretim sürecinin dışında tanımlanmaktadır. Bu durumda da kadın, aile kurumunun birliğinden ve ev içi hizmetten sorumlu olarak ele alınmaktadır. Böylelikle hem kadın toplumdan uzaklaştırılmakta hem de emeğin yeniden üretimi için gerekli ev hizmetlerinden sorumlu olarak sermayenin tahakkümü altına alınmaktadır (BSB, 2015: 77-79).

Yoksulluk yönetim stratejileri de ASPB'de olduğu gibi neoliberal popülist hegemonik proje ile karakterize olmaktadır. Bu çerçevede ASPB gibi ataerkil ve hayırsever devlet anlayışı ile şekillenen stratejiler neoliberal ve muhafazakâr olgularla şekillenmektedir. Yoksullukla mücadelede muhafazakâr sivil toplum kuruluşları ve cemaat yapılanmaları önemli birer aktör olarak kabul edilmekte ve desteklenmektedir. Bu çerçevede gerek merkezi yönetimin gerekse yerel yönetimlerin STK'larla geliştirdiği ilişkiler, gerçekleşen transferler, bu STK'ların ideolojik yapılanması ve sonuç itibarıyla gerçekleşen klientalist sosyal yardımlaşma mekanizması dikkate değerdir (BSB, 2015:182-183).

Türkiye'de sosyal politika anlayışındaki, muhafazakâr öğelerle donatılmış bu kurumsallaşmış yaklaşım, merkezden yerele doğru dikey biçimde kurulmakta ve sürekli olarak yeniden üretilmektedir. Öyle ki merkezin sosyal politika anlayışındaki aile kurumuna verdiği önem kendisini yerel düzeyde belediyelerde de göstermektedir. Bu anlayış uygulama alanında sosyal yardım yararlanıcısının, ihtiyaç sahibi olma kriterine sahip olmasının yanı sıra "aile olma" kriterine de sahip olmasının aranabildiği durumlar oluşturmaktadır. Aynı şekilde aile olma durumunun yanı sıra çocuk sahibi olma ve hatta daha fazla çocuk sahibi olmak sosyal yardımlardan yararlanabilmeyi kolaylaştırıcı etken haline gelmektedir. Bu durumda muhafazakâr ideolojinin sosyal yardımlar aracılığıyla yoksul kesimlere benimsetilmeye çalışıldığı ifade edilmektedir (Kutlu, 2016b: 227-228).

Sosyal yardımlar ve özellikle de sunuş biçimi 2002 sonrası gelişen sosyal politika anlayışının asli unsurudur. Sosyal yardımların sunumunda yerel ağlar dikkat çekici bir biçimde öne çıkmaktadır. Bu durum neoliberalizmin yerelleşme ve devletin küçültülme anlayışı ile de uyumlu görünmektedir. Bu çerçeve de neoliberalizmin serbest piyasa mantığına müdahale etmeyecek bir biçimde düzenlenen sosyal yardımların sunumu ise belediyeler, merkeze bağlı ancak yerel çapta bir örgütlenme düzeyine sahip olan SYDV'ler (Sosyal

Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı) ve dini değerlerle ön plana çıkan STK, vakıf ve cemaat gibi özel ancak çeşitli yollarla siyasi iktidar tarafından kamu desteği sunulan kuruluşlar tarafından gerçekleştirilmektedir (Durmaz, 2016).

AKP'nin iktidara gelişinde RP döneminde uygulanan özgün belediyeçilik tecrübesinin katkısı genel kabul görmektedir. AKP iktidara geldiği 2002 sonrasında da özgün belediyeçilik anlayışını işlevsel bir biçimde kullanmaya devam etmiştir. Sosyal yardımlaşma alanında da özgün bir rol üstlenen belediyeler parçalı, dağınık, belirli bir sisteme dayanmayan sosyal yardım uygulamalarında koordinasyon görevi üstlenmiştir. Belediye bütçesinden sağlanan nakdi ve ayni yardımlarının yanı sıra yerel düzeydeki ihtiyaç sahipleri hakkında bilgi toplama ve ulaşılabilirlik kapasitesi nedeniyle ihtiyaç sahipleri ile SYDV, STK, ve “hayırsever” iş insanları tarafından sağlanan sosyal yardımlar arasındaki ilişki ağına da katkı sunmaktadır. Belediyelerin SYDV'ler arasında (iki kurum arasındaki koordinasyonun sağlanabildiği yerelerde) yardım talebinde bulunan kişinin sosyal güvencesi olup olmadığına yönelik bir iş bölümünden söz etmek mümkündür. Sosyal güvencesi olanlara belediye yardım sunarken, sosyal güvencesi olmayanlara SYDV yardım sunmaktadır (Avcuoğlu, 2009:36-38).

2000'li yılların ilk yarısında bir taraftan AB süreci ile yurttaş temelli bir sosyal politika anlayışının gelişmesi için gerekli tarihsel ortam oluşurken, diğer taraftan da istikrar politikalarının toplumsal maliyetini azaltmak isteyen IMF tarafından sosyal güvenlik reformu önerilerinde bulunulmuştur. Ancak her ne kadar görece kapsayıcı bir sosyal güvenlik reformu gerçekleşmiş olsa da, genel olarak sosyal politikalar alanı klientalist ilişkilerle ve muhafazakâr öğelerle donatılmıştır. Böylelikle neoliberalizmin piyasalaştırma ve metalaştırma mantığına karşı bir çelişki oluşturan geleneksel sosyal politika anlayışı yerini piyasalaşmaya ve metalaşmaya engel olmadan sürecin sürdürülebilirliğini amaçlayan hayırsever devlet anlayışına dönüşmüştür. Bu çerçevede neoliberalizmle çelişmeden neoliberalizmin tahribatını onarmanın yolu olarak sosyal yardımlaşma politikaları önem kazanmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, AKP'nin tarihsel ve ideolojik arka planı bu tip sosyal yardımlaşma politikalarının gelişmesinde önemli bir konuma sahiptir. Gerek RP döneminde yerel yönetimler alanında kazanılan tecrübe gerekse sahip olduğu kültürel ve ideolojik kodlar sosyal yardımların sunulmasında gerekli zemini oluşturmuştur. Bu zeminden hareketle sosyal yardımların sunulmasında STK'lar, yerel yönetimler ve devletin bizzat bir STK gibi davranarak kurduğu ve yönettiği SYDV'ler işlevsel olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede özellikle 1986 yılında kurulan ve 2004 yılında kurumsallaştırılan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teşvik Fonu etkinliği arttırılmış ve yoğunlaşmış bir biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Böylelikle bir taraftan neoliberal politikalarla geniş halk kesimleri

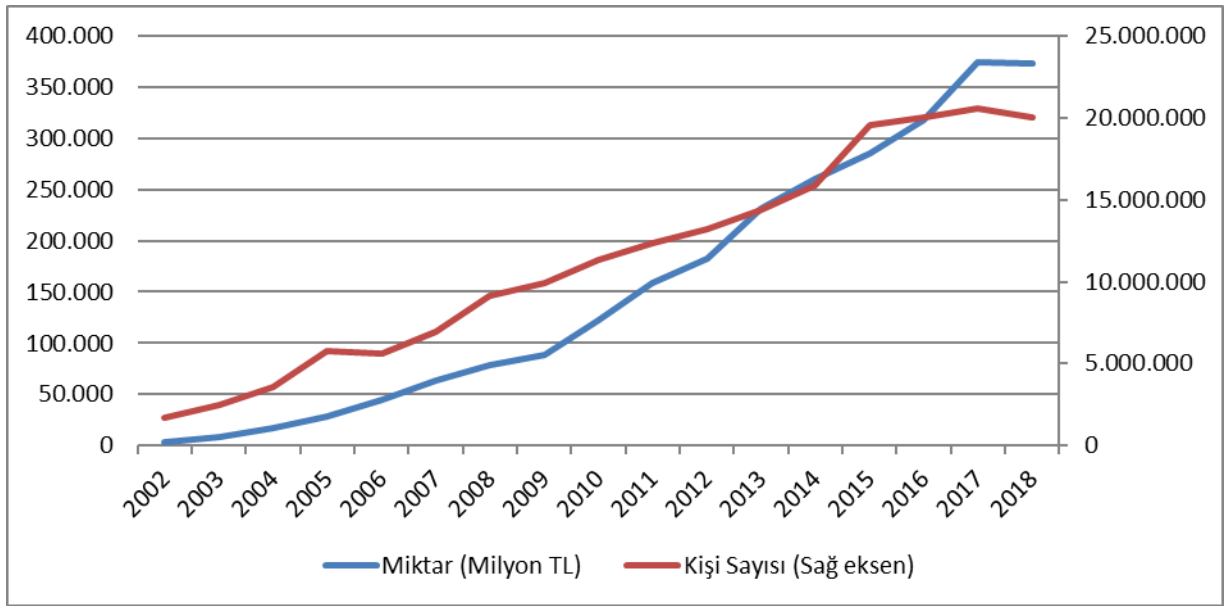
yoksullaştırılırken, diğer taraftan da yerel yönetimler, SYDV'ler ve STK'lar aracılığıyla klientalist ve muhafazakâr ilişki ağlarıyla siyasal iktidara bağlanmaktadır. Bu çerçevede 2002 sonrası sosyal politika anlayışı yoksulluğu ortadan kaldırmayı amaçlayan bir anlayıştan çok yoksulluğu yeniden üreten, sürdürülebilir kılan ve bundan siyasi rant devşiren bir anlayış olarak var olduğu söylenilebilir (Metin, 2011: 194-195). Bu anlayış çerçevesinde geleneksel sosyal politika anlayışındaki hak ve yükümlülük kavramları yerini yardım ve hayırseverlik kavramlarına bırakmıştır (Çelik, 2010).

Hayırsever devlet anlayışı çerçevesinde gelişen bu sosyal politika biçimi içerisinde muhafazakâr-dinsel öğeler ve klientalist ilişkiler ana yapı taşlarını oluşturmaktadır. Muhafazakâr-dinsel öğeler sadece imgesel olarak değil, kurumsal yapı şeklinde de sosyal politika anlayışını biçimlendirmektedir. Yani aile, cemaat, hemşehrilik, dernekler, tarikatlar ve vakıflar gibi yurttaşlık temelli hak kavramı ile örtüşmeyen ilişkiler ve kurumlar sosyal politika sunumunun önemli birer parçası haline gelmiştir. Bu durum ise sosyal devlet anlayışının ortadan kalkmasını yerine hayırsever devlet anlayışının ve klientalist ilişkilerin gelişimini sağlamaktadır. Pekiyen klientalist ilişkiler ise sosyal yardım alan kişiler açısından minnettarlık/bağlılık duygusu oluşturmaktadır (Durmaz, 2016: 161).

3.2.2.2. Toplumsal Meşruiyet Açısından Finansallaşmanın Tabana Yayılması

Birikim stratejisini ve hegemonik projenin meşruiyetinin geniş halk kesimlerince tanınması için devletin üstlendiği rollerin yanı sıra birikim süreci içerisinde gelişen unsurlar da mevcuttur. Bu kapsamda aslen bir birikim kanalı olan finansallaşmanın tabana yayılması stratejisi meşruiyet açısından da büyük önem taşımaktadır. Neoliberalizmle birlikte reel geliri düşen emek kesimlerinin tüketim gücü de azalmaktadır. Birikim sürecinin sürekliliği açısından geniş kitlelerin gerçekleştirdiği tüketim yaşamsal bir olgudur. Mevcut neoliberalizm koşullarında geniş emek kesimlerinin tüketim gücü düşerken tüketimi arttırabilmenin yegane yolu ise emek kesimlerinin borçlandırılmasıdır. Bu anlamda finansallaşmanın kapitalizm açısından üç yönlü bir işlev gördüğü söylenilebilir. İlk olarak bugünün birikim sürecine işlerlik kazandırılmasıdır. İkinci olarak emek kesimlerine henüz sermayeye satmadıkları emek gücü üzerinden tüketim yaptırarak hem emek kesimlerinin gelecekte üretecekleri artı değer bir kısmına bugünden el koymakta, hem de emek kesimlerinin gelecekte de sömürü sürecine dahil olmalarını garanti altına almaktadır. Üçüncü olarak ise emek kesimlerinin reel geliri düşse dahi tüketim yapabilmelerine imkan sağlayarak birikim sürecine olan rızalarını kazanmaktadır.

Finansallaşmanın tabana yayılması stratejisi olarak adlandırılabilir olan bu mekanizma, birikim süreci dinamikleri içerisinde ortaya çıkmakla birlikte devletin politik yönelişi ile de doğrudan ilişkilidir. 1990'lı yıllar boyunca Türkiye'de devlet borçlanma yoluyla finans sermayesine kaynak aktarmıştır. 2000'lerin başında yaşanan kriz ve IMF politikaları sonrası faizdışı fazla ve enflasyon karşıtı para politikası sonucu finans sermayesi yeni bir birikim alanı olarak hanehalkına yönelmiştir. Ayrıca çeşitli kamu kurumları geniş kesimlerin finansal açıdan bilgilendirilmesini ve finansal araçlara ulaşımını kolaylaştırmayı amaçlayan plan ve programlar geliştirmiştir (Güngen, 2017: 29;31-32).

Grafik 3.19 Toplam Bireysel Tüketici Kredisinin Kullandırılan Miktar ve Kişi Sayısı (Bakiye)⁵⁴

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur⁵⁵.

Finansallaşmanın tabana yayılması stratejisi ile geniş halk kesimleri hızla borçlanmaya başlamıştır. Bu durum brüt tüketici kredisinin kullanımını gösteren Grafik 3.19'dan izlenebilir. 2002 sonrası gerek kredi miktarı, gerekse kredi kullanan kişi sayısı hızla artmıştır. 2002 yılında Türkiye'de 8.275.000.000 TL tutarında borcu bulunan 1.655.334 kişi var iken 2018 yılında kullanılan toplam bireysel tüketici kredisinin tutarı %1112 artarak 373.475.000.000 TL'ye, borçlu sayısı ise %13360 artarak 20.061.292 kişiye ulaşmıştır.

Diğer taraftan yıl içerisinde kullanılan bireysel tüketici kredisinin tutarı ve kullanan kişi sayısı Tablo 3.2'de verilmiştir. Tabloya göre 2002 yılı içerisinde toplam 1.274.892 kişi, 3,3 milyar TL değerinde bireysel tüketici kredisini kullanmıştır. Dönem içerisinde yıllık bireysel tüketici kredisinin kullanımı gerek kullanan kişi sayısı olarak gerekse kullanılan tutar olarak hızlı bir biçimde artmıştır. 2017 yılı dönemin en yüksek tutarda tüketici kredisinin kullanıldığı yıl

⁵⁴ İgili dönem sonunda bireysel tüketici kredisinin bakiyesi = Dönem başı değeri + dönem içinde kullandırılan tüketici kredileri - dönem içinde geri ödemesi yapılan.

⁵⁵ <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> (Erişim: 03/12/2020).

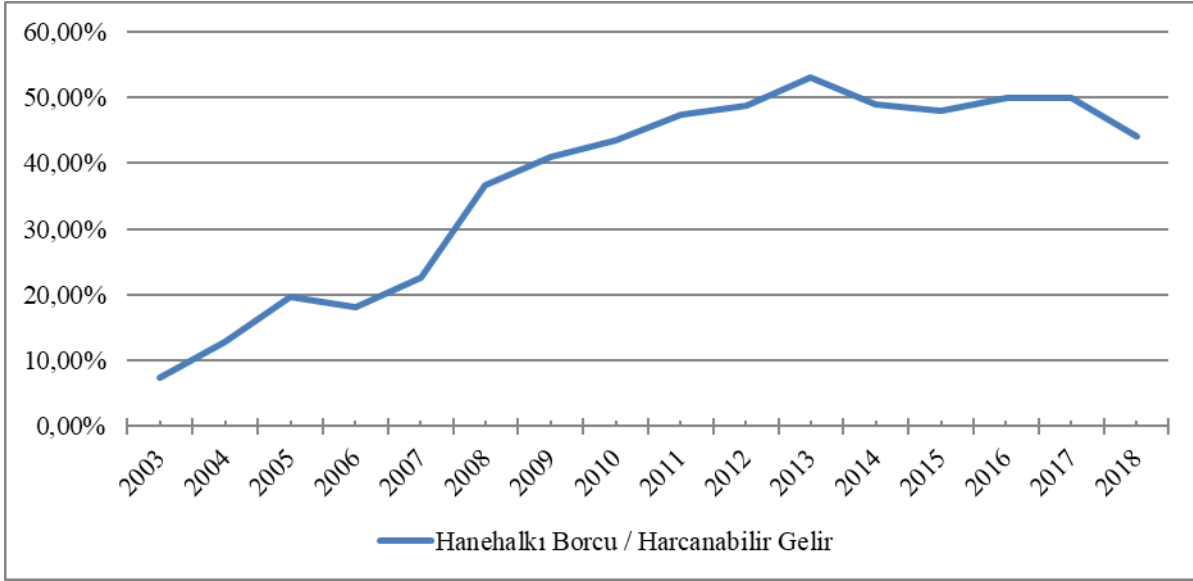
olmuştur. 2017 yılında 10.800.897 kişi, 220,3 milyar TL tutarında bireysel tüketici kredisi kullanmıştır. Tabloya göre taşıt, konut ve diğer bireysel tüketici kredileri en yüksek kullanım miktarı ve kullanan kişi sayısına 2013 yılında ulaşmıştır. 2013 yılında 209.651 kişi 11,1 milyar TL değerinde taşıt kredisi kullanırken, 595.772 kişi 50,4 milyar TL değerinde konut kredisi kullanmıştır. 2002-2018 yılları arasında toplamda 3.279.385 kişi 105,8 milyar TL değerinde taşıt kredisi kullanırken 5.403.418 kişi 472,9 milyar TL değerinde konut kredisi kullanmıştır. Bu durumda Türkiye toplumunda emek kesimlerinin sahici özlemi olarak değerlendirilebilecek olan ev ve araç sahibi olma gibi isteklerinin finansallaşma aracılığıyla önemli oranda karşılandığı söylenebilir. İhtiyaç kredisinde ise en yüksek kullanım 2017 yılında gerçekleşmiştir. 2017 yılı itibari ile 10.176.310 kişi dayanıklı tüketim malları, yarı dayanıklı tüketim malları, evlilik, eğitim ve sağlık için 146,3 milyar TL tutarında bireysel ihtiyaç kredisi kullanmıştır. 2002-2018 yılları arasında ise toplam 103.054.284 kişi, 1 trilyon TL değerinde ihtiyaç kredisi kullanmıştır. Bu durumda bireysel tüketici kredileri içerisinde en yüksek tutarın ve kullanan kişi sayısının ihtiyaç kredisinde gerçekleşmesi geniş halk kesimlerinin temel ihtiyaçlarını dahi borçlanarak sağlayabildiklerine dair bir gösterge olarak ele alınabilir.

Tablo 3.2 Bireysel Tüketici Kredisi Dağılımı (Yıl İçerisinde Kullandırılan Miktar(Milyon TL) ve Kişi Sayısı)

Dönem	Taşıt		Konut		İhtiyaç		Diğer	
	Kredi Tutarı	Kişi Sayısı	Kredi Tutarı	Kişi Sayısı	Kredi Tutarı	Kişi Sayısı	Kredi Tutarı	Kişi Sayısı
2002	1.198	79.140	258	10.915	0	0	1.860	1.184.837
2003	4.689	238.507	805	26.992	0	0	4.989	2.016.503
2004	8.457	401.533	2.713	100.449	0	0	10.175	2.894.163
2005	6.836	354.775	12.967	272.252	15.233	6.519.520	4.348	2.063.277
2006	5.373	268.803	15.604	268.274	19.975	4.075.574	652	366.314
2007	5.178	195.241	15.535	240.799	27.538	4.691.232	1.603	209.975
2008	5.029	168.314	15.360	237.283	31.938	5.026.694	2.919	405.893
2009	4.863	142.691	21.222	337.203	39.921	6.056.603	122	4.239
2010	7.780	225.851	31.821	452.477	60.532	6.975.350	2.885	388.022
2011	8.036	202.441	29.756	414.033	69.404	7.650.366	5.631	699.625
2012	7.376	184.114	28.469	372.802	65.359	7.338.749	10.475	1.089.195
2013	11.135	209.651	50.400	595.772	97.841	8.558.632	22.384	1.802.195
2014	7.699	129.203	36.524	383.432	83.360	8.060.171	23.623	2.136.627
2015	7.025	137.240	46.786	438.167	105.354	9.336.725	5.877	583.586
2016	5.057	126.789	57.096	475.132	121.427	9.346.712	39	4.786
2017	5.561	124.274	68.449	495.563	146.308	10.176.310	43	4.750
2018	4.589	90.818	39.221	281.873	118.472	9.241.646	45	4.302

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur⁵⁶.

Geniş halk kesimlerinin borçluluklarına ilişkin bir diğer gösterge ise toplam hanehalkı borcunun hanehalkı harcanabilir gelire oranıdır. Grafik 3.20’de de görüldüğü gibi 2003 yılında %7,5 olan hanehalkı borcunun harcanabilir gelire oranı 2013 yılına kadar hızla artarak %53 seviyesine ulaşmıştır. 2013 yılı sonrası ise bu yükseliş yavaşta olsa yerini düşüşe bırakmaya başlamıştır. Özellikle faiz oranlarındaki artış, kredi kartı kullanımı ve taksit sınırlandırmaları ile birlikte hanehalkı borcunun harcanabilir gelire oranı düşmeye başlamıştır.

Grafik 3.20 Hanehalkı Borcunun Harcanabilir Gelire Oranı⁵⁷

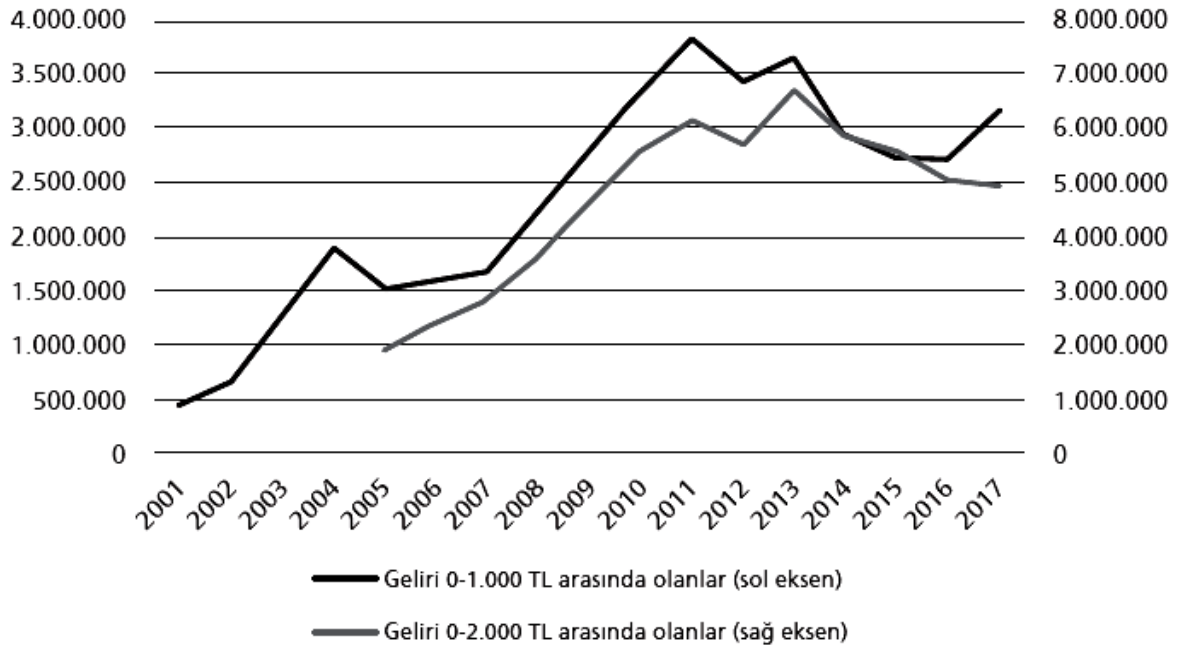
Kaynak: MB Finansal İstikrar Raporları verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır⁵⁸.

Bireysel tüketici kredisi kullanımındaki artış ve hanehalkı borçluluk oranındaki artışın yanı sıra en yoksul kesimlerin borçluluk oranı da finansallaşmanın ne derece tabana yayıldığına bir göstergesidir. Grafik 3.21’de görüleceği üzere 2001 krizi sonrası süreçte, Türkiye’de hız kazanan finansallaşmaya dayalı neoliberal birikim stratejisi borçlu yoksul sayısını arttırmıştır. 2001 yılında geliri 0-1000 TL arasında olan borçlu yoksul sayısı 500.000 civarında iken keskin bir artışla 2011 yılında 3.800.000 kişiye ulaşmıştır. Özellikle 2013 yılından sonra ise bu oran 2016 yılına kadar 2.700.000 kişi civarında gerçekleşmiştir. 2017 yılında ise devlet destekli kredi büyümesi ile bu sayı 3.000.000 kişinin üzerine çıkmıştır. Diğer taraftan geliri 0-2000 TL arasında olan yoksul kesim içerisindeki borçlu sayısı ise benzer bir artış göstermiş, 2005 yılında 2.000.000 kişi civarında olan borçlu sayısı 2013 yılında 6.500.000’i geçmiştir.

⁵⁶ <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> (Erişim: 03/12/2020).

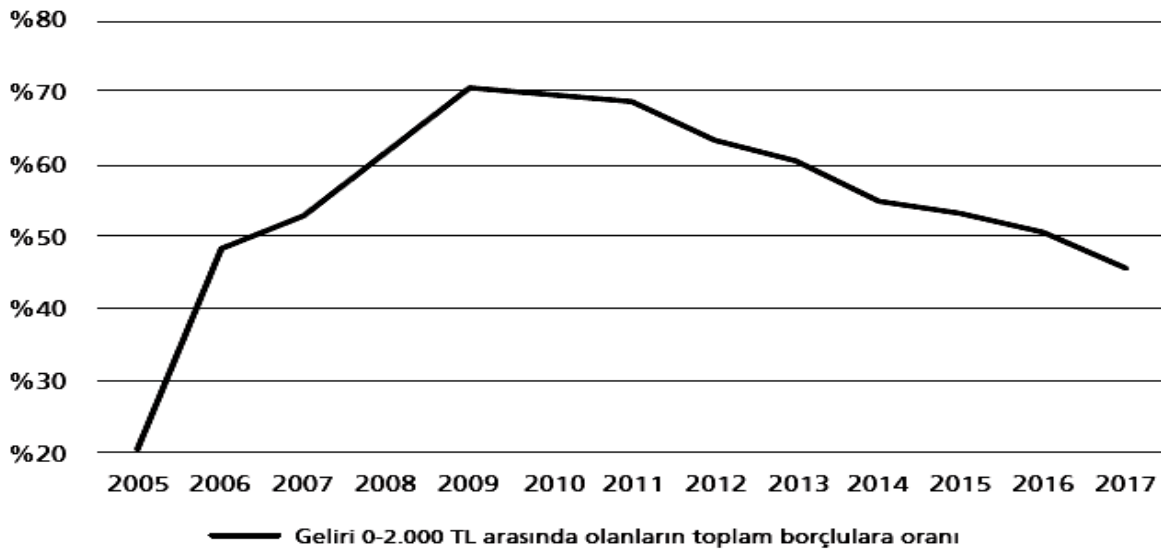
⁵⁷ 2012 yılına kadar Finansal İstikrar Raporları’nda verilen net rakamlar, 2013 sonrası veriler ise Finansal Hesap Raporları’ndan net rakamlar verilmediği için metinlerin içeriğinden elde edilmiştir.

⁵⁸ <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Finansal+Istikrar+Raporu/> (erişim tarihi: 24/07/2020).

Grafik 3.21 Borçlu Yoksul Sayısı

Kaynak: Akçay, 2019: 60'dan alınmıştır

Grafik 3.22 Yoksul Borçluların Toplam Borçlulara Oranı

Kaynak: Akçay, 2019:61'den alınmıştır

Yoksul kesim içerisindeki borçlu sayısındaki artışa paralel olarak yoksul borçluların toplam borçlulara oranı da artmıştır. Grafik 3.22'de görüldüğü üzere 2005 yılında %20 olan bu oran keskin bir hızla artarak 2009 yılında %70'e ulaşmıştır. Takip eden yıllarda düşüş eğilimine geçen yoksul borçluların toplam borçlular içerisindeki payı 2017 yılında %45'ler düzeyine gerilemiştir.

Bu oranlara ek olarak bir önceki bölümde ele alınan tüketicisi kredisi türlerindeki ihtiyaç ve konut kredilerinin %90'lara ulaşan ağırlığını göz önüne alacak olursak neoliberalizm emek kesimleri üzerinde artan baskısı ve kredi kullanımında gerçekleşen

kolaylıklarla yoksul kesimlerin temel ihtiyaçlarını karşılamak için borçlanmak zorunda kaldığı söylenilebilir. Sermayenin ise bunu hem bir birikim stratejisi hem de meşruiyet mekanizması olarak kullandığı söylenilebilir.

3.2.3. Devletin Toplumsal Sınıflar Karşısındaki Konumu

Bu bölümde 2002-2018 arası sermaye birikim sürecine ilişkin devlet ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişki iki başlık altında ele alınacaktır. İlk alt bölümde devletin emek ve işgücü piyasası karşısındaki konumu incelenecektir. Bu çerçevede devletin emek kesimleri ve işgücü piyasasına yönelik tutumunun, sermaye kesimlerinin emek kesimlerine yönelik esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejisi ile nasıl bütünleştiği ve hangi mekanizmalar üzerinden gerçekleştiği üzerinde durulacaktır. İkinci alt bölümde ise devletin, sermaye kesimlerinin üretim sürecindeki maliyetlerini toplumsallaştırarak sermayeye kesimlerine kaynak aktardığı mekanizmalar açıklanacaktır.

3.2.3.1. Devletin Emek Kesimleri ve İşgücü Piyasası Karşısındaki Konumu

Neoliberalizmin emek kesimleri üzerindeki en önemli etkilerinden birisi esnekleştirme ve güvencesizleştirmedir. Esnekleştirme ve güvencesizleştirme neoliberalizmle birlikte üretim ilişkilerinde gerçekleşen değişimin bir parçası olarak emek kesimleri üzerinde baskı ve sömürünün arttırılması için geliştirilen bir strateji olarak ele alınabilir. Bu strateji küresel çapta faaliyet gösteren üretim zincirlerinin maliyetleri düşürme amacıyla oluşturduğu fason üretim ilişkisinde kendisini bulmaktadır. Buna göre üretim zinciri içerisinde maliyetler sürekli olarak bir alt halkaya yüklenmektedir. Sonuç olarak da neoliberalizmin “serbest piyasa” ve “rekabetçilik” ekseninde gelişen yeni üretim ilişkileri koşullarında ise devletler, maliyetlerin en alt zincirde yer alan işletmelerden emek kesimleri üzerine aktarılması için gerekli yasal ve anayasal düzenlemeleri gerçekleştirmektedir. 2002-2018 arası devletin toplumsal sınıflar karşısındaki konumlanışı da tam olarak bu ekseninde gerçekleşmektedir.

Emek piyasaları üzerindeki esnekleştirme temelde üç tür esnekleştirme biçimi üzerinden ele alınabilir. İlk olarak ücret esnekliği ile ücretlerin, emek piyasaları üzerindeki sendikal korumayı ve devlet düzenlemelerini işlevsizleştirerek ya da ortadan kaldırarak rekabet koşullarınca belirlenmesini böylelikle daha düşük düzeylere çekilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. İkinci olarak fonksiyonel esneklik ile görev ve yükümlülükler yeniden tanımlanmaktadır. Üçüncü olarak istihdam esnekliği ile de istihdam yarı zamanlı ve sözleşmeli işlere kayarken aynı zamanda taşeron ilişkilerini yaygınlaştırmaktadır (Göker ve Akyol, 2013: 68-69).

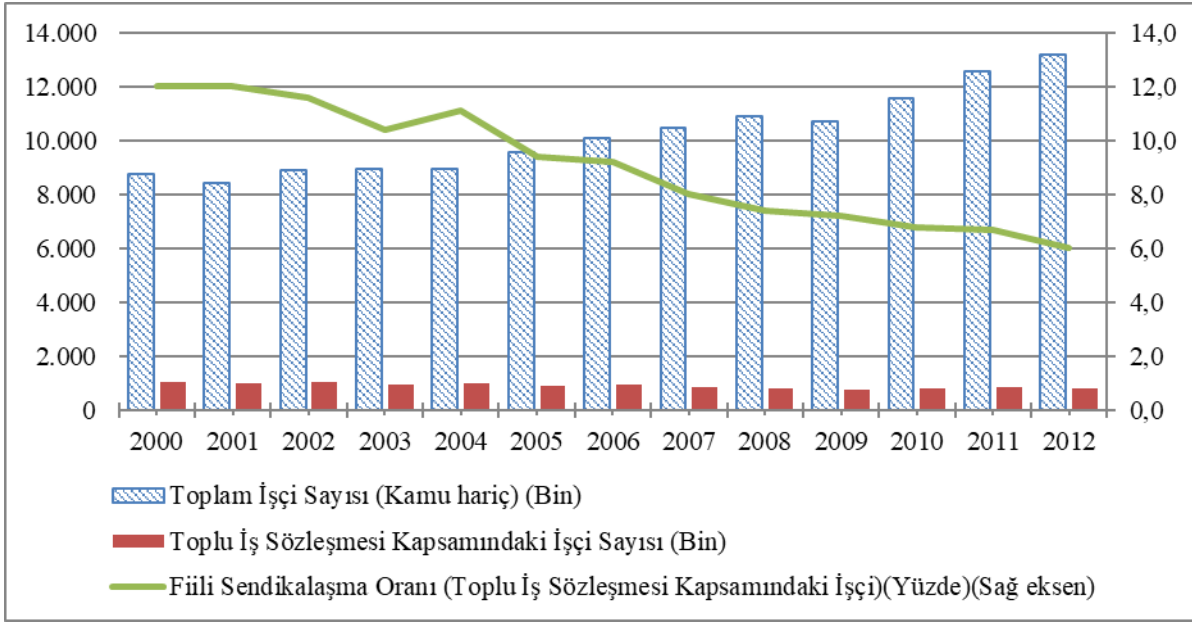
Diğer taraftan esnekleştirme doğrudan güvencesizleştirme ile ilişkili olarak emek kesimlerinin güvencesizleştirilmesini de pekiştirmektedir. Emek piyasalarındaki esnekleştirmenin bir sonucu olarak dört tür güvencezileştirmeden söz edilebilir. İlk olarak emek piyasaları üzerindeki esnekleştirme stratejisi “iş güvencesizliği” yaratmaktadır. Böylelikle emekçi kesimler çalışırken sürekli olarak risk altında ve işsizlik tehditi ile karşı karşıya kalmaktadırlar. İş güvencesizliği aynı zamanda işsizliğin, istihdamın bir anına dönüşmesidir. Sayısı her geçen gün artan yedek işgücü ordusu işçilerin daha kötü çalışma koşullarını kabullenmesine neden olmaktadır. İkinci olarak esnekleşme “istihdam güvencesizliği”ne neden olmaktadır. İstihdam biçiminin esnekleştirilmesi kısmi zamanlı çalışma, taşeron işçilik, sözleşmeli çalışma gibi güvenvesiz istihdam biçimlerini yaygınlaştırmaktadır. Üçüncü olarak esnekleştirme ile işten çıkarmaların kolaylaşması emek kesimleri üzerinde kendisini “gelir güvencesizliği” olarak göstermektedir. Böylelikle emek kesimleri sürekli bir gelir güvencesine sahip olamamakta her an işten çıkarılma ile karşı karşıya gelebilmektedir. Yoksulluk koşullarının üzerinde bir gelir güvencesine sahip olamayan emek kesimleri içerisinde çalışan yoksulluğu her geçen gün artmaktadır. Dördüncü olarak esnekletiriminin bir sonucu olarak kayıt dışı istihdamda yaşanan artış emek kesimlerinin “sosyal güvencesizlik” altında çalışmasına neden olmaktadır (BSB, 2015: 73-76).

Neoliberalizmin emek piyasalarına yönelik esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejisi çalışma hayatına ilişkin birçok hukuksal düzenlemeyi beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede düzenlemelerin gerçekleştirildiği temel yasalar ise İş Kanunu, Sendikalar ve Toplu İş sözleşmesi Kanunu, İşsizlik Sigortası Kanunu ve Türkiye İş Kurumu Kanunu şeklinde sıralanabilir. Bu yasal düzenlemeler sonucu 2002-2018 arası dönemde emek kesimleri büyük çapta güvencesizlikler ile karşı karşıya gelmiştir. Esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejisini ele almadan önce stratejilerin uygulanabilmesi için gerekli bir taktik olarak ele alınabilecek olan emek kesimlerini sendikasılaştırılması üzerinde durulacaktır.

3.2.3.1.1. Sendikalaşmanın ve Sendikal Faliyetlerin Durumu

Türkiye’de 1980 sonrasında genel olarak sendikaların gücünün azaldığı söylenilebilir. Sendikaların gücündeki bu azalma emek kesimlerinin hak ve özgürlüklerinde gerçekleşen aşınmada kendisini göstermektedir. Sermaye kesimleri karşısında emekçi kesimlerin örgütlü bir biçimde elde ettiği kazanımları savunduğu sendikaların gücü doğrudan emek kesimlerinin örgütlülüğünden gelmektedir. Bu çerçevede emek kesimleri arasındaki sendikalaşma oranı emek kesimlerinin sermaye karşısındaki gücünün bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejilerinin uygulanabilirliği de tam olarak emek kesimlerinin bu gücünün kırılabilmesine bağlıdır.

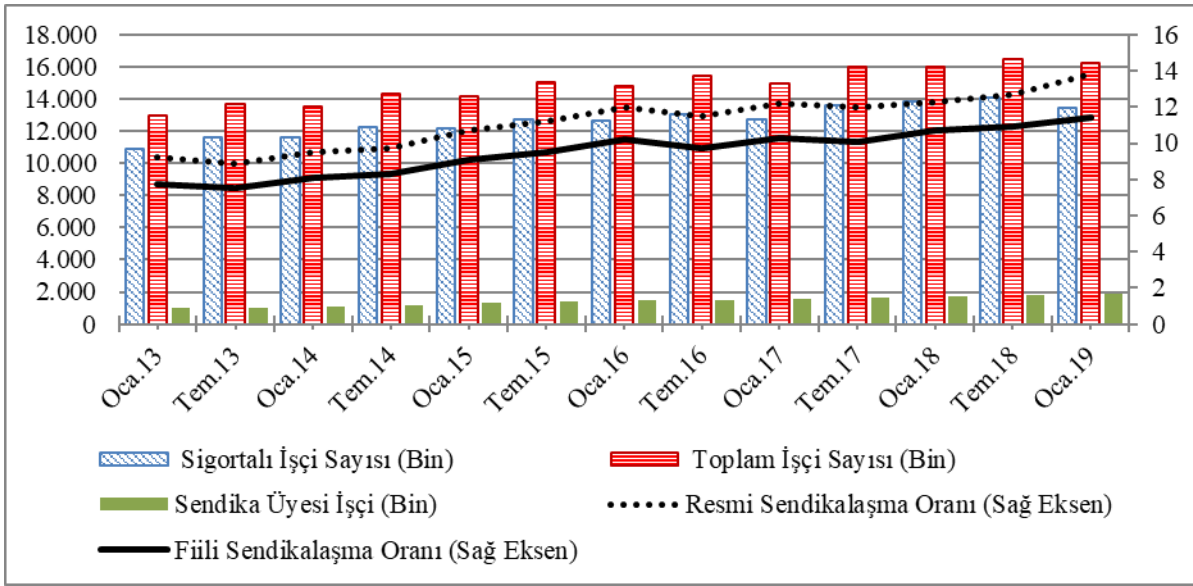
Grafik 3.23 Fiili Sendikalaşma Oranı (2000-2012)⁵⁹

Kaynak: (DİSK-AR, 2019: 7)⁶⁰

Grafik 3.23'de görüleceği üzere, Türkiye'de 2000-2012 yılları arasında işçi sayısında genel bir artış söz konusu iken, toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısında ve sendikalaşma oranında azalış söz konusudur. 2000 yılında 8.765.000 civarında olan toplam işçi sayısı 2001 yılında krizin de etkisiyle 8.435.000'lere gerilemiş, 2008 yılında toplam işçi sayısı 10.901.000 civarına kadar ulaşmıştır. 2008 küresel krizinin de etkisiyle azalarak 2009 yılında 10.703.000'lere kadar gerilemiştir. Kriz sonrasında artan toplam işçi sayısı 2012 yılında 13.205.000 civarına ulaşmıştır. Görüldüğü üzere 2000-2012 yılları arasında toplam işçi sayısı %50 oranında bir artış göstermiştir. Buna karşın toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısı 2000 yılında 1.046.000 civarında iken %25 civarında bir azalışla 2012 yılında 787.000 civarına gerilemiştir. Toplam işçi sayısında gerçekleşen artışa karşı toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısındaki düşüş fiili sendikalaşma oranında %6'lık bir azalışa denk düşmektedir. Yani fiili sendikalaşma oranı 2000 yılında %12 iken 2012 yılında %6'ya gerilemiştir.

⁵⁹ Fiili Sendikalaşma oranı DİSK-AR tarafından toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısından hareketle hesaplanmıştır. Bu sebeple hata payı içerebilir.

⁶⁰ <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2019/02/Sendikalaşma-Arastirmasi.pdf> (erişim: 17/05/2020).

Grafik 3.24 Resmi ve Fiili Sendikalaşma Oranları (2013-2019)⁶¹

Kaynak: (DİSK-AR, 2019: 10)⁶².

Grafik 3.24'te görüleceği üzere 2013 öncesi toplam işçi sayısındaki yükseliş 2013 sonrasında da devam etmektedir. 2013 Ocak itibari ile 12.997.000 civarında olan işçi sayısı 2019 Ocak'ta 16.254.000 civarına ulaşmıştır. Eldeki verilere göre 2013 Ocak- 2019 Ocak döneminde toplam işçi sayısında %25 oranında bir artış söz konusudur. Sigortalı işçi sayısı ise 10.882.000'den 13.412.000'e yükselerek %23,2 oranında artmıştır. Diğer taraftan dikkat çekici bir biçimde Ocak 2013'te 1.002.000 olan sendikalı işçi sayısı Ocak 2019'da 1.859.000'e ulaşmıştır. Bu durum oransal olarak %86'lık bir artışa denk gelmektedir. Resmi sendikalaşma oranı ise Ocak 2013'te %8,9 iken, Ocak 2019'da %13,8 oranına ulaşmıştır. Ancak DİSK-AR tarafından toplam işçi sayısına kayıt dışı çalışan işçilerin eklenmesiyle yapılan hesaplama göre fiili sendikalaşma oranı Ocak 2013'te %7,7 iken, Ocak 2019'da %11,4'e yükselmiştir⁶³.

2002 sonrasında artan proleterleşmenin de bir göstergesi olan bu veriler, Bahçe ve Köse'nin (2017a) hanehalkı bütçe anketlerinden hareketle haneler düzeyinde tespit ettikleri

⁶¹ Resmi sendikalaşma oranı yetkili resmi organ tarafından açıklanan sendikalaşma oranını ifade ederken fiili sendikalaşma oranı DİSK-AR tarafından kayıt dışı istihdamın da dahil edilerek hesaplanan sendikalaşma oranını ifade etmektedir. Ayrıca sendikalaşmaya ilişkin verilerin iki grafik halinde sunulmasının nedeni 2010 yılında 6356 Sayılı yasa ile hesaplama yönteminin değişmesinin yarattığı veri uyumsuzluklarıdır.

⁶² <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2019/02/Sendikalaşma-Arastirmasi.pdf> (erişim: 17/05/2020).

⁶³ DİSK-AR (2019: 10) sendikalaştırma araştırmasında sendikalaşma oranlarının yanıltıcı olabileceğine dikkat çekilmektedir. Ocak 2019'da 13.412.000 olan sigortalı işçi sayısının Temmuz 2017'de 13.582.000 olan sigortalı işçi sayısının altına düşmesine rağmen sendikalı işçi sayısında gerçekleşen artış, sendikalaşma oranları üzerinde şüphe uyandırmaktadır. Ayrıca sendikalaşma oranları tartışmalı olmakla birlikte, 2015-2018 arasında sendikalaşma oranında gerçekleşen artışın nedenleri olarak e-devlet üzerinden üyelikle beraber üyeliğin kolaylaşması, taşeron işçilerin sendikalaşması ve hesaplama yönteminde yapılan değişiklikler sayılabilir (Çelik, 2018: 41).

sınıf oluşumları ile paralellik göstermektedir⁶⁴. Çalışmaya göre 2002-2011 yılları arasında Türkiye’de artan bir proleterleşmeden söz etmek mümkündür. Bahçe ve Köse (2017a) çalışmalarında Türkiye toplumunda 8 ana sınıf ve bu 8 sınıf içerisinde 14 alt sınıf tespitinde bulunmaktadır⁶⁵. Bu çalışmaya göre 2002 yılında toplam hanelerin %49,58’i kentli emekçilerden oluşurken, bu oran 2011 yılında %57,72’ye yükselmiştir. Kentli emekçi kesimler içerisinde ise en fazla artış yaklaşık %9’la proleterya kavramını tam olarak karşılayan mülksüz emekçi kesiminde gerçekleşmiştir. Kentli emekçilerde gerçekleşen bu artışın büyük oranda köyden kente göçten kaynaklandığı söylenilebilir. Söz konusu dönemde köylülük büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Diğer taraftan kentli mülk sahiplerinin oranı ise %12,71’den %11,35’e gerilemiştir. Kentli mülk sahibi sınıfları içerisinde kapitalistlerin toplumun tamamına oranı %6,45’ten %6,01’e, küçük işletme sahiplerinin oranı %5,55’ten 4,67’ye, kentli rantiyelerin oranı %0,45’ten %0,35’e gerilemiştir. Kentli mülk sahipleri içerisinde tek genişleyen sınıf %0,25’ten %0,33’e çıkan kentli profesyoneller olmuştur (Bahçe ve Köse, 2017a: 583). Bu durumda 2002 sonrasında Türkiye’de emek kesimlerinin mülksüzleştirilmesi yoluyla uygulanan ilkel birikim stratejisinin varlığından söz edilebilir. Ayrıca kentli mülk sahibi ve küçük burjuva ailelerin oranındaki azalış da sermayenin merkezileşme eğiminin bir göstergesi olarak ele alınabilir. 2002-2011 arası Türkiye’de sınıf oluşumlarından çıkarılabilecek en net sonuçlardan birisi olan artan proleterleşme olgusu, kuşkusuz devletin toplumsal sınıflar arası güç dengesindeki konumlanışından bağımsız olarak ele alınamaz. Özellikle IMF programı çerçevesinde uygulanan tarımsal desteklemelerin azaltılması ve tarım ürünlerinin dış rekabete açılması gibi politikalar tarım sektöründeki istihdamın hızla azalmasına neden olmuştur (Orhangazi, 2019b: 331). Köylülüğün tasfiyesi ile kırsal nüfusun büyük bir bölümü kentli emekçiler sınıfına dahil olmuştur. Bu durum mülksüz emekçi kesimlerin yanı sıra yedek işgücü ordusunu da hızla büyötmüştür. Böylelikle emek kesimleri üzerine uygulanacak esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejisine geniş emek

⁶⁴ Bilindiği üzere kapitalist üretim tarzının sürekliliği mutlak bir biçimde sermaye birikiminin sürekliliğine bağlıdır. Sermaye birikiminin sürekliliği açısından ise aile kurumu ayrı bir öneme sahiptir. Özel mülkiyetin varlığı ve mülkiyetin nesilden nesle miras yoluyla aktarılabilmesi sermayenin birikimin sürekliliğini sağlayan en önemli etkenlerden birisidir. Diğer taraftan aile kurumu sermaye kesimlerinin sürekliliği kadar emek kesimlerinin sürekliliği açısından da oldukça önemli bir kurumdur. Emeğin gücünün sürekliliği açısından aile kurumu, gerek yeni emekçilerin oluşumunu gerekse var olan emek gücünün yeniden dönüşümü açısından son derece büyük bir öneme sahiptir. Bu nedenle toplumsal sınıf oluşumlarının aile düzeyinde ele alınmasının daha gerçekçi sonuçlar sunduğu ifade edilebilir (Köse ve Bahçe, 2009: 401).

⁶⁵ Bir üretim tarzında geçerli olan üretim ilişkileri yani üretim süreci sonucunda ortaya çıkan değerın bölüşümü üretim tarzının sınıfsal karakterini belirlemektedir. Bu çerçevede üretim araçlarının özel mülkiyetine dayanan kapitalist toplumlarda geniş halk kesimleri üretim araçlarının mülkiyetinden kopartılarak proleterleştirilmektedir. Böylelikle toplumsal yapı, üretim sürecine üretim araçlarının mülkiyeti ile katılan sermaye ve emekleri ile katılan proleterya olmak üzere iki temel sınıfın etkin olduğu bir yapıya dönüşmektedir. Ancak somut gerçeklikte bu iki sınıf homojen bir yapıda değildir. Bu sebeple ki toplumsal yapıda emek ve sermaye sınıflarının farklı türevleri olan ara sınıf oluşumları söz konusu olmaktadır (Bahçe, Günaydın ve Köse, 2011: 362-363).

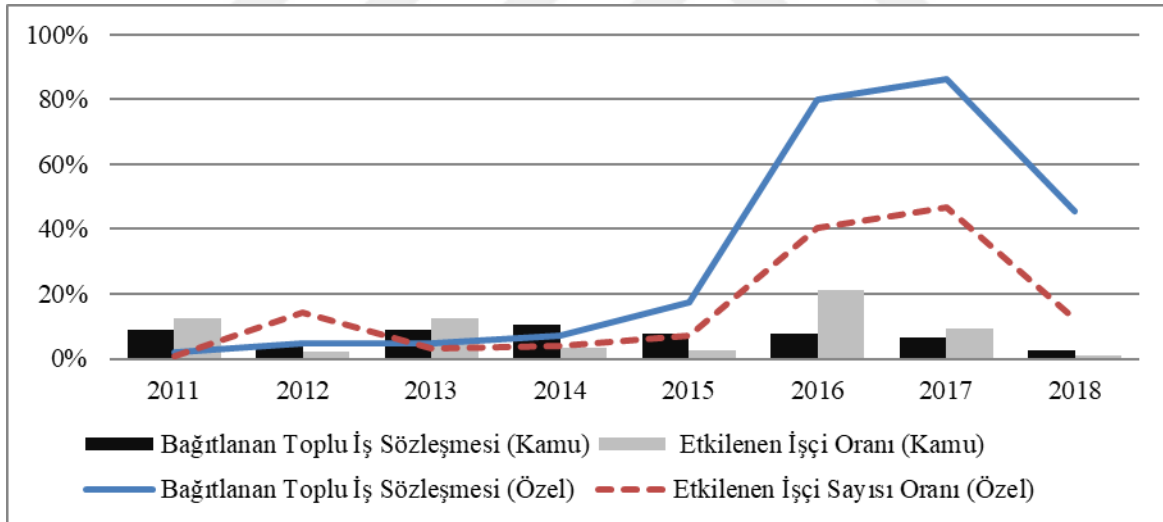
kesimlerinin rıza göstermesini sağlayacak mekanizmanın en önemli kolu oluşturulmuştur (BSB, 2011:100).

Diğer taraftan esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejisine emek kesimlerinin rıza göstermesi için bazı sendikalar ile kurulan sembiyotik/tamamlayıcı ilişkiler dikkat çekicidir (Çelik, 2018). Bu çerçevede sendika üyesi işçilerin, işçi sendikaları konfederasyonlarına dağılımı önemli bilgiler sunmaktadır. 2013 Ocak-2019 Ocak arasında bütün konfederasyonların üye sayısında bir artış gerçekleşmiştir. Ancak en çarpıcı artış Hak-İş'in üye sayısında yaşanmıştır. Ocak 2013'te 166.553 olan Hak-İş'in üye sayısını %311 arttırarak Ocak 2019'da 684.144'e ulaşmıştır. Türk-İş her ne kadar en fazla üyesi olan konfederasyon olma konumunu korusa da üye sayısı artışı Hak-İş ve DİSK'ten düşük olmuştur. Ocak 2013'te 709.162 olan Türk-İş üye sayısı %38 artarak Ocak 2019'da 975.300'a, DİSK'in Ocak 2013'te 100.202 olan üye sayısı ise %71 artarak Ocak 2019'da 171.428'e ulaşmıştır. Diğer sendikaların üye sayısı ise Ocak 2013'te 25.754 iken Ocak 2016'da 55.633'e ulaşmıştır. 15 Temmuz darbe girişimi sonrası Aksiyon İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun kapatılmasıyla bu sayı 27.504'e düşmüştür. Ayrıca Hak-İş'in üye sayısındaki artış önemli oranda genel işler işkolunda ve kamu işçileri ile kamu taşeron işçilerden kaynaklanması, siyasi iktidarla olan ideolojik ve siyasi bağları göz önüne alınırsa oldukça dikkat çekicidir (DİSK-AR, 2019:12; Çelik, 2018: 52).

2013 Ocak ile 2019 Ocak arasında hem fiili hem de resmi anlamda sendikalaşma oranı artmıştır. Gerçekleşen bu artıştan en büyük payı ise siyasi iktidar ile yakın ilişkiler içerisinde bulunan Hak-İş almıştır. Diğer taraftan sendikalaşma oranı önemli olmakla birlikte 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanununca toplu iş sözleşmesinde bir sendikanın söz sahibi olabilmesi için %1 iş kolu barajını aşması gerekmektedir. 2013 Ocak'ta 92 olan toplam sendika sayısı 2019 Ocak'ta %42'lik bir artışla 172'ye çıkmıştır. Ancak işkolu barajını aşan sendika sayısı aynı oranda artmamıştır. 2013 Ocak'ta 44 olan işkolu barajını aşan sendika sayısı 2019 Ocak'ta 55 olmuştur. Bu durumda 2013 Ocak'ta sendikalar içerisindeki barajı aşan sendika oranı %48 iken %32'ye gerilemiştir (DİSK-AR, 2019:11).

Sendikalaşmada yaşanan bu artış asimetric olmakla birlikte büyük oranda siyasal iktidarın belirli sendikalara sağladığı avantajlar sayesinde gerçekleşmiştir. Bu durumun özellikle belirli sendikaların siyasi iktidarla geliştirdiği karşılıklı ve bağımlılık içeren sembiyotik/tamamlayıcı ilişkiler üzerinden gerçekleşmiş görünmektedir. Siyasal iktidar kendisine ideolojik açıdan yakın olan sendikalara çeşitli örgütlenme kolaylıkları ve üyelerine maddi ödüller sunarken, söz konusu sendikalar ise iktidara ve politikalarına olan rıza üretimine destek sağlamaktadır (Çelik, 2018: 66).

Sendikalaşmada gerçekleşen artış işçilerin sendika tarafından temsil edilerek toplu iş sözleşmelerinde emekçi kesimlerin elinin güçlenmesini sağlamamakta sadece görünürde sendikal üyelik olarak kalmaktadır. Öyle ki, 2018 yılında toplam işçiler içerisinde toplu iş sözleşmesi kapsamında olan işçilerin oranı %8,4'tür. Buna kayıt dışı işçiler de eklendiğinde toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi oranı %7'ye kadar düşmektedir. Bu durumda 15 milyondan fazla işçi toplu iş sözleşmesi kapsamı dışında kalmaktadır. Diğer taraftan sendikalı olmasına rağmen toplu iş sözleşmesi dışında kalan işçi oranı da oldukça yüksektir. 2012 yılında toplu iş sözleşmesi dışında kalan sendikalı işçi oranı %31,1 iken bu oran 2018 yılında %39,1'e yükselmiştir. Sendikalaşma oranında gerçekleşen düzenli artışın aksine sendikalı olup da toplu iş sözleşmesi dışında kalan işçi sayısı oldukça dalgalı bir seyir izlemiştir. Ancak her ne kadar sendikalaşma oranında görünürde görece bir iyileşme söz konusu olsa da aynı oranda bir iyileşme sendikalı olup da toplu iş sözleşmesi dışında kalan işçilerin oranına yansımamıştır. Bu oranın iyileşmemesi işçilerinden sendika üyesi olsa dahi temsil edilemediğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Böyle bir tablonun oluşma nedenin ise mevcut sistemin işkolu, işletme ve işyeri barajları olduğu söylenebilir (DİSK-AR, 2019: 25-26).

Grafik 3.25 Toplu İş Sözleşmeleri İçindeki Yüksek Hakem Kurulu Tarafından Bağitlanan Toplu İş Sözleşmelerinin ve Etkilenen İşçi Sayısının Oranı

Kaynak: T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Çalışma Genel Müdürlüğü verileri Kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır⁶⁶

İşkolu, işletme ve işyeri barajlarının emek kesimlerinin temsil edilmesi önünde büyük bir engel oluşturmasının yanı sıra toplu iş sözleşmelerinin Yüksek Hakem Kurulu kararı ile bağitlanması mevcut temsil sorununu daha da pekiştirmektedir. Grafik 3.25'te görüldüğü üzere 2011 yılında Yüksek Hakem Kurulu tarafından bağitlanan toplu iş sözleşmelerinin oranı

⁶⁶ <https://ailevecalisma.gov.tr/cgm/istatistikler/calisma-hayati-istatistikleri-kitabi/> (erişim: 23/09/2010)

kamu sektöründe %9, özel sektörde ise %3'tür. Bu sözleşmelerden etkilenen işçilerin toplam toplu iş sözleşmeleri kapsamındaki işçilere oranı ise kamu sektöründe %13 özel sektörde %1'dir. Olağanüstü Hal kapsamında (OHAL) geçen 2016 ve 2017 yıllarında ise bu oranlar özellikle özel sektör için aşırı derecede yükselmiştir. 2017 yılında özel sektör için bağitlanan toplu iş sözleşmesi oranı %86'ya, etkilenen işçi oranı ise %47'ye yükselmiştir.

Bağitlanan toplu iş sözleşmelerindeki olağan dışı artış büyük ölçüde taşeron işçilerin sendikalaşma sürecinden kaynaklandığı söylenilebilir. Taşeron işçilerin sendikalı olarak toplu pazarlık sürecine dahil olmalarıyla beraber, kamu işveren sendikası Kamu-İş kamu taşeron işçilerinin toplu iş sözleşmesi pazarlıklarından kaçınmıştır. Bu durum karşısında sendikaların grev oylamasına gitmesi ile toplu iş sözleşmesi pazarlığı Yüksek Hakem Kurulu tarafından bağitlanmıştır. 2015 sonrası Yüksek Hakem Kurulu tarafından bağitlanan toplu iş sözleşmelerindeki artışın yanı sıra grev ertelemeleri ve yasaklamalarında gerçekleşen artışta göz önüne alınacak olunursa otoriter korporatist bir emek rejimine olan eğilimden söz etmek mümkündür (DİSK-AR 2019: 29; Çelik, 2018: 58)

Tablo 3.3 Ertelenen ve Yasaklanan Grevler

	Gerçekleştirilen Grevler		Yasaklanan Grevler	
	Grev Sayısı	Greve Katılan İşçi Sayısı	Grev Sayısı	Greve Katılan İşçi Sayısı
2002	27	4.618		
2003	23	1.535	2	5.350
2004	30	3.557	2	10.000
2005	34	3.529	1	400
2006	26	2.061		
2007	15	25.920		
2008	15	5.040		
2009	13	3.101		
2010	11	808		
2011	9	557		
2012	8	768		
2013	19	16.632		
2014	13	6.603	2	7.300
2015	27	7.940	1	15.000
2016	21	2.518		
2017	26	3.733	5	23.800
2018	12	979	2	130.890
Toplam	329	89.899	15	192.740

Kaynak: Gerçekleştirilen görevler için T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Çalışma Genel Müdürlüğü⁶⁷ verileri; ertelenen ve yasaklanan grevler için (DİSK-AR, 2019:33) verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

2002-2018 yılları arasında gerçekleştirilen grevlerin ve yasaklanan grevlerin karşılaştırılması da emek rejimindeki otoriter korporatist eğilimin önemli bir göstergesidir. Mevcut %1’lik baraj sisteminden kaynaklanan temsil sorunu ve Yüksek Hakem Kurulu tarafından bağitlanan toplu iş sözleşmelerinden kaynaklanan antidemokratik uygulamanın yanısıra 2002-2018 yılları arasında 15 grev ertelenmiştir. 2015 yılından sonra hem Yüksek Hakem Kurulu tarafından bağitlanan toplu iş sözleşme sayısı hem de grev ertelemeleri ve yasaklamaları artmıştır. 5’i 2017 yılında 2’si 2018 yılında olmak üzere toplam 7 grev OHAL döneminde ertelenmiş ve yasaklanmıştır. OHAL döneminde ertelenen ve yasaklanan bu 7 grev ile de toplam 154.690 işçinin grev hakkı elinden alınmıştır. 2002-2018 yılları arasında toplam 89.899 işçi grev hakkını kullanabilirken, 192.740 işçinin grev hakkı elinden alınmıştır. Yani grev hakkını kullanabilen işçilerin iki katından fazla işçi grev hakkını kullanamamıştır.

Görüldüğü üzere görünürde her ne kadar sendikalaşma oranında görece bir iyileşme söz konusu olsa da sendikalaşmanın siyasi iktidarla ilişki içerisindeki sendikaya doğru “yöneldiği/yönlendirildiği”, baraj sistemi, özellikle son yıllarda Yüksek Hakem Kurulu tarafından bağitlanan toplu iş sözleşmelerinde ve grev ertelemelerinde gerçekleşen artış emek kesimlerinin sermaye karşısında en önemli mücadele kanallarından birisi olan sendikal hakların işlerliğinin önünü tıkamaktadır. Böylelikle emek kesimlerinin sendikal haklarını kullanımının çeşitli yönetimlerle zayıflatılması, emek piyasalarına yönelik sermaye kesimleri tarafından amaçlanan esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejilerinin işlerliğini kolaylaştırmaktadır.

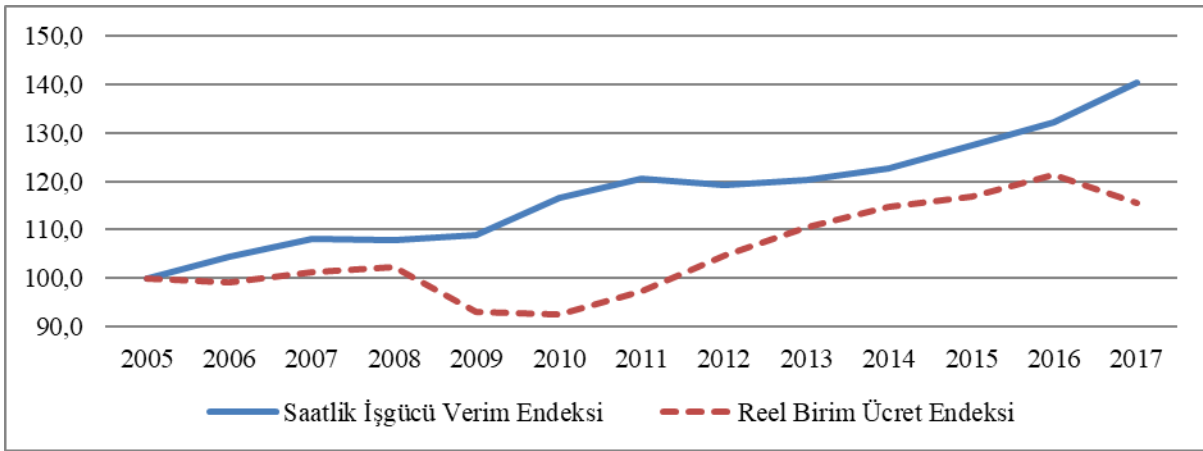
3.2.3.1.2. Esnekleştirme ve Güvencesizleştirme Stratejileri

Sermaye kesimlerinin ve devletin, emek kesimlerine yönelik uyguladığı esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejisinin nihai amacı işgücü maliyetlerinin azaltılmasıdır. Bu amacın gerçekleştirilmesi emek kesimleri üzerindeki yasal ve sendikal korumanın kaldırılması ile büyük ölçüde kolaylaşmıştır. Esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejileri emek kesimleri üzerinde çeşitli yönlerden baskı oluşturmaktadır. Bu stratejilerin emek kesimleri üzerinde yarattığı iş, istihdam, gelir ve sosyal güvencesizlik gibi güvencesizlik biçimlerinin tamamı doğrudan ve dolaylı olarak sermaye kesimlerinin işgücü maliyetlerini azaltma amacına hizmet etmektedir. Bu durumun emek kesimleri üzerindeki etkisinin en önemli göstergesi ise gelir güvencesizliğidir. Emek kesimleri iş ve istihdam güvencesizlikleri

⁶⁷ <https://ailevecalisma.gov.tr/cgm/istatistikler/calisma-hayati-istatistikleri-kitabi/> (erişim: 23/09/2010).

sebebiyle daha zorlu çalışma koşulları altında çalışarak verimlilik artışına etkide bulunurken yine bu güvencesizlik biçimleri nedeniyle verimlilik artışından hak ettikleri payı almaları engelenmektedir.

Grafik 3.26’de görüldüğü üzere reel ücretler işgücü verimliliğinin altında kalmıştır. İş gücü verimliliği endeksi 2005 yılına göre 2017 yılında %40 artarken, reel ücretler %15 artmıştır. 2010 sonrasında her ne kadar reel birim ücret endeksi hızlı bir artış trendi yakalamış olsa da verimlilik artış oranını yakalayamamış, 2016’da ki 115 seviyesinden sonra azalmaya başlamıştır. Bu durum göstermektedir ki, emek kesimlerinin elde ettikleri reel ücret verimlilik artışlarının altında seyretmiş ve böylece emek kesimlerinin göreceli durumları kötüleşmiştir.

Grafik 3.26 Emek Verimliliği ve Reel Ücret (2005=100)⁶⁸

Kaynak: TÜİK Merkezi Dağıtım Sistemi; Sanayi İşgücü Girdi Endeksleri, Sanayi Üretim Endeksi ve Tüketici Fiyat Endeksi verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır⁶⁹.

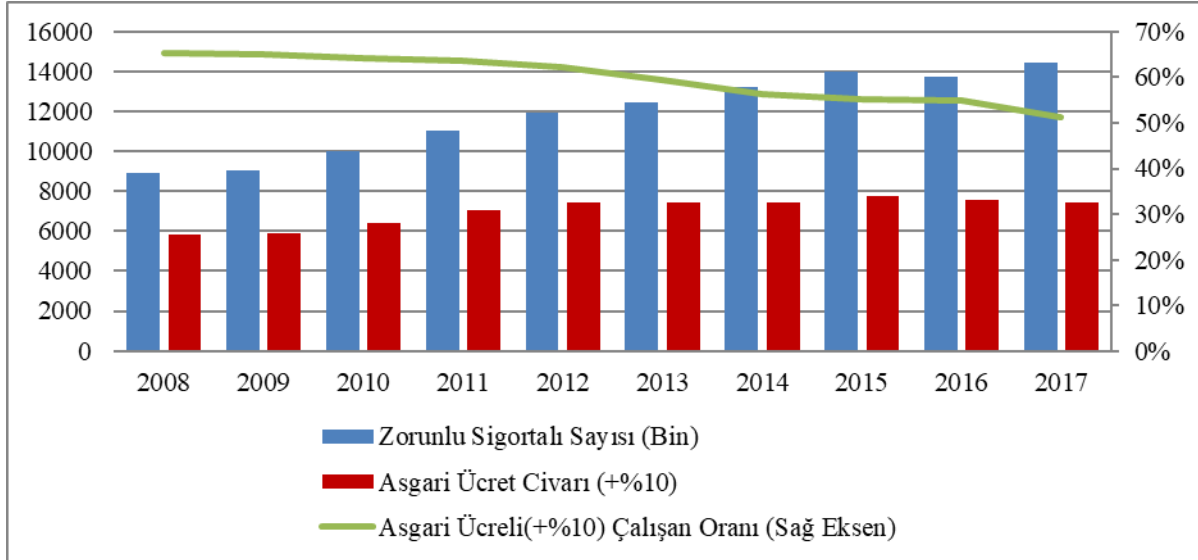
Görüldüğü üzere saatlik işgücü verimliliği ile reel ücretler aynı oranda artış göstermemiştir. Bu durum üretim süreci sonrasında sermaye kesimlerinin kârının, emek kesimlerinin reel ücretinden daha fazla arttığını göstermektedir. Öyle ki, bu durum Bahçe ve Köse’nin (2017b) 2003-2011 yılları arasında toplumsal gelir dağılımı analizi ile de paralellik göstermektedir. Bahçe ve Köse’nin çalışmasının diğer bir önemli noktası ise anaakım iktisadi analizlerin görmezden geldiği sermaye kesimlerinin sahip oldukları şirketlerin dağıtılmayan kârlarını da analizin içerisine dahil etmeleridir. Böylelikle toplumsal gelir dağılımını sınıfsal ve gerçeğe daha yakın bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre, dağıtılmayan şirket kârları da dikkate alınarak yapılan geniş anlamda gelir tanımına göre 2003 yılında kentli mülk sahipleri toplumsal gelirin %42,2’sini alırken bu oran 2011 yılında %43,6’ya çıkmıştır. Aynı

⁶⁸Saatlik işgücü verim endeksi, sanayi üretim endeksinin (Nace Rev.2) çalışılan saat endeksinde bölünmesiyle bulunmuştur. Reel birim ücret endeksi ise brüt ücret-maaş endeksinin saatli işgücü verim endeksinde bölünmesi ile bulunan nominal birim ücret endeksinden enflasyonun arındırılması ile TÜİK’in yöntemine göre hesaplanmıştır. Enflasyon arındırması için kullanılan tüketici fiyat endeksi ise 2003 baz yılından 2005 baz yılına çekilmiştir.

⁶⁹<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=144&locale=tr> (erişim:02/09/2020).

dönemde bu oranlar küçük burjuva sınıflar için %8,5'ten %6,6'ya, kırsal mülk sahipleri için %8,3'ten %7,9'a, emekliler için %7,5'ten %6,9'a gerilemiştir. Diğer taraftan topraklı geçimlik köylülerin, kentli emekçilerin ve kırsal emekçilerin toplumsal gelirden aldığı payda bir artış söz konusudur (Bahçe ve Köse, 2017b: 335). Ayrıca daha önce ele alınan Bahçe ve Köse'nin (2017a) çalışmasındaki toplumsal sınıf oluşumlarının 2003'ten 2011'e yaşadığı değişimler dikkate alındığında kentli emekçi ve kırsal emekçi kesimlere dahil olan hanelerin oranı artarken diğer kesimlerin oranı azalmıştır. Bu durum göz önüne alındığı zaman toplumsal gelir dağılımında kentli ve kırsal emekçi kesimlerin paylarındaki artışın bu sınıflara dahil olan hane sayısındaki artıştan kaynaklandığı çıkarımında bulunulabilir. Diğer taraftan kentli mülk sahiplerin oranı azalmasına rağmen toplumsal gelirden aldığı pay artmıştır.

Dağıtılmayan şirket kârlarında göz önüne alarak yapılan bir analizde gelir dağılımı görmezden gelinemeyecek bir hal almaktadır. Bu veriler üzerinden gelir dağılımı analizlerinin geleneksel yöntemi olan Gini katsayısı hesaplandığında gelir dağılımındaki bozulma daha da aşık olmaktadır. Bahçe ve Köse'nin (2017b:336) hesaplamalarına göre 2003 yılında 0,62 civarında olan geniş tanımlı gelirden oluşturulan Gini katsayısı 2011 yılında 0,68 civarına yükselmiştir. Aynı dönem için TÜİK hesaplamalarında Gini katsayısı 0,42 civarından 0,40 civarına düşmüştür. Görüldüğü üzere TÜİK hesaplamaları ile Bahçe ve Köse'nin hesaplamaları arasında ciddi bir farklılık olmasının yanı sıra TÜİK verileri gelir dağılımında iyileşme yaşandığını öne süren Bahçe ve Köse'nin hesaplamaları tam tersini ortaya koymaktadır.

Grafik 3.27 Asgari Ücretli Çalışan Sayısı⁷⁰

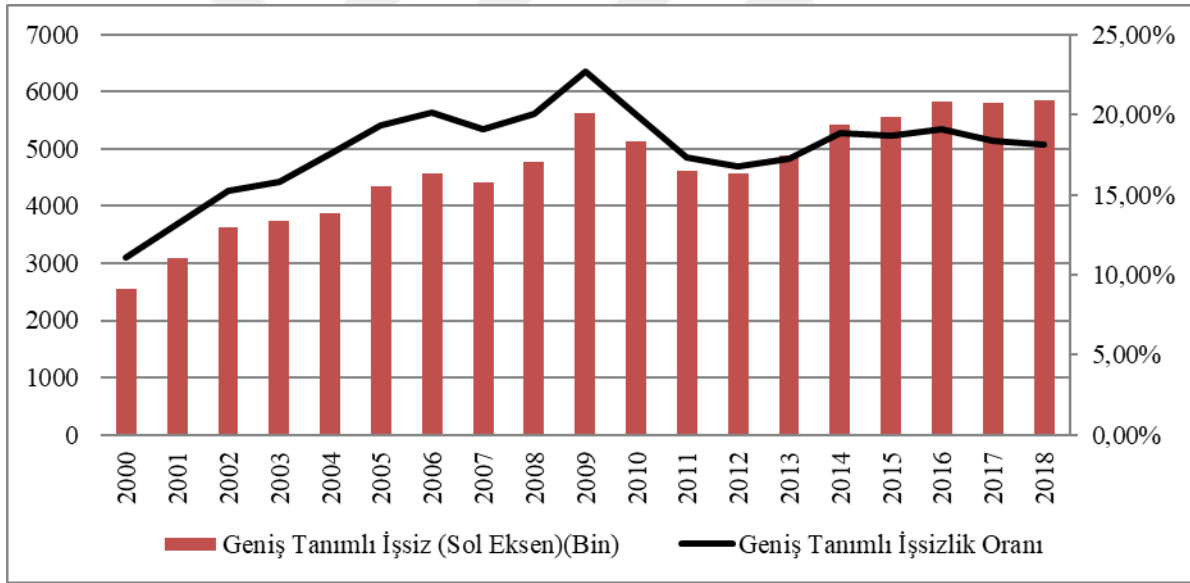
Kaynak: DİSK-AR, 2018:17⁷¹, den alınmıştır

⁷⁰ “İşçi sayısı SGK yıllıklarında 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası (SSGSS) Kanunu 4-1-a maddesine göre hizmet akdi ile bir veya birden fazla işveren tarafından çalıştırılanları kapsamaktadır.” (DİSK-AR, 2018:17)

⁷¹ <http://disk.org.tr/> (erişim: 25/08/2020).

Grafik 3.27 Türkiye toplumunda işçi sayısının arttığını göstermektedir. Bu verilere göre asgari ücret civarı ücretle çalışan işçilerin toplam işçilere oranı %50'nin üzerinde seyretmektedir. 2008 yılında %65 olan oran 2017 yılında %51'e kadar gerilemiştir. Ancak asgari ücret civarı çalışan sayısı 2008 yılında 5.823.000 iken %21 artarak 2017 yılında 7.414.000'e yükselmiştir. Bu durum göstermektedir ki, asgari ücretli oranındaki azalış asgari ücretle çalışan kişi sayısında bir azalışın olduğu anlamına gelmemektedir. Bu haliyle 2017 yılında 7.414.00 kişi asgari ücret civarı ücretle çalışmakta ve bu sayı toplam sigortalı çalışanların %51'ine denk düşmektedir. Böyle bir oran, asgari ücret gibi istisnai bir ücret türü için aşırı yüksektir.

Emek kesimleri üzerinde yaratılan güvencesizliğin bir diğer biçimi ise iş güvencesizliğidir. Çalışma hayatını düzenleyen yasaların sermaye kesimlerinin emek piyasalarını esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejisine uygun bir biçimde düzenlenmesi ile istihdam biçimlerinin esnekleştirilmesi ve işten çıkarmanın kolaylaştırılmasıyla emek kesimleri üzerinde iş güvencesizliği yaygınlaştırılmaktadır.

Grafik 3.28 : İşsizliğin Boyutu⁷²

Kaynak: TÜİK Merkezi Dağıtım Sistemi, İşgücü İstatistikleri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır⁷³.

Öncelikle emek kesimlerinin düşük ücrete çalışmaya razı olmasındaki en önemli baskı unsuru olan ve iş güvencesizliği yaratan işsizlik baskısının boyutuna bakacak olursak, Grafik 3.28'de geniş tanımlı işsizliğin net bir yükselişte olduğu görülmektedir. Öncelikle vurgulanması gereken nokta TÜİK tarafından açıklanan standart işsizlik oranlarının belirli kısıtlamalardan kaynaklı olarak işsizlik sorununun gerçek boyutunu yansıtmamasıdır Grafik 3.28 TÜİK tarafından açıklanan dar tanımlı (standart) işsizlik oranları; iş bulma ümidi

⁷² 2009 yılına kadar NACE Rev.1, 2009 yılından itibaren ise NACE Rev.2 kullanılmıştır.

⁷³ <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> (erişim tarihi: 19/06/2020).

olmayanlar, iş aramayıp çalışmaya hazır olanlar ve mevsimlik çalışanlar ekleyerek genişletilmiştir. Grafikte görüldüğü üzere geniş tanımlı işsizlik oranı 2000 yılında %11,08 iken 2009 yılında %22,70'e ulaşmıştır. Bu oran 2000 yılındaki 2.558.000 işsiz sayısının 2009 yılında 5.619.000'e yükselmesine denk düşmektedir. 2018 yılında bu oran %18,16 olarak gerçekleşmiştir. Ancak sayısal olarak bakıldığında 2018 yılında işsiz sayısı 5.862.000'e ulaşmıştır.

Yüksek işsizlik oranları Türkiye ekonomisi açısından en önemli problemlerden birisidir. Bu durum TÜSİAD ve TİSK gibi sermaye örgütlerince de vurgulanmakta olup, 2002 sonrasında gerçekleşen büyümeye rağmen yaşanan işsizlik probleminin çözümünün emek piyasalarına yönelik esnekleştirmeden geçtiği iddia edilmektedir. Yani sermaye kesimleri tarafından neoliberalizmin arttırdığı işsizlik probleminin daha fazla neoliberal uygulamalarla çözüleceği iddia edilmektedir. Bu durum neoliberalizmin hegemonik konumunu net bir biçimde göstermektedir. Öyle ki, neoliberalizmin sorgulanmasını gerektiren maddi gerçeklikler karşısında emek piyasalarının esnekleştirilmesi gibi daha fazla neoliberal politika önerilerinde bulunmaktadır. Nitekim emek piyasalarına yönelik esnekleştirme halen devam eden bir süreç olarak sermaye kesimlerinin ekonomik krizlerin maliyetini emek kesimlerine yüklemenin bir yöntemi olarak kendisini göstermektedir (Bakır, 2018: 1469-1470).

Grafik 3.29 Büyüme ve İstihdam Artış Hızı

Kaynak: Dünya Bankası⁷⁴ ve TÜİK Merkezi Dağıtım Sistemi İşgücü İstatistikleri⁷⁵ kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye ekonomisindeki büyüme istihdam artış hızı ile örtüşmemektedir. Yani Türkiye ekonomisinin yaşadığı büyümeye oranla istihdam artışı oldukça sınırlı kalmaktadır. Grafik

⁷⁴ <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=TUR> (erişim tarihi 28/08/2020).

⁷⁵ <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> (erişim tarihi: 19/06/2020).

3.29'dan da görüldüğü üzere özellikle Türkiye ekonomisinin sıcak para girişleri ile hızla büyüdüğü 2004 yılında istihdam açısından -%7,7'lik bir küçülme söz konusu olmuştur. Diğer taraftan sadece 2009 yılında küresel finansal krizin etkisiyle büyümedeki ani düşüş istihdam artışı hızının büyümeden fazla olmasını sağlamıştır. 2010-11 yıllarında ise resesyondan çıkışın etkisiyle büyümede, emek piyasalarına yönelik düzenlemelerle de istihdam artış hızında bir artış söz konusu olmuştur. Ancak yine de istihdam artış hızı büyümenin altında kalmıştır. 2011 sonrasında da istihdam artış hızında ve büyüme oranlarında aşamalı bir düşüş söz konusu olmuştur. Büyümenin istihdam artış hızından daha hızlı düşmesi 2018 yılında büyüme ve istihdam artış hızını hemen hemen eşitlemiştir. Bu durumda Türkiye ekonomisinde gerçekleşen büyümenin istihdam üzerindeki etkisinin oldukça sınırlı olduğunu göstermektedir. Öyle ki, büyüme ve istihdam artış hızı genellikle bir krizle ya da kriz eğilimiyle karşı karşıya kalındığı zaman birbirine yakınlaşmıştır.

Özellikle ekonomik küçülme dönemlerinde kendisini daha net gösteren istihdam krizi 2000 sonrası görece yüksek büyüme oranlarını sağlayan birikim stratejisinin bir sonucu olarak kendisini göstermektedir. Bu durumun en önemli nedenlerinden birisi izlenen değerli kur politikası ile TL'nin aşırı değerlenmesidir. TL'nin aşırı değerlenmesi ithal malları daha ucuz hale getirmiştir. Böylece sanayi sektöründe yerli üretimin ve işgücünün ikamesi olarak ithal ara malına ve yatırım mallarına yönelmiştir. Bu durumda sanayi sermayesi sermaye yoğun ve düşük teknolojiye üretime yönelmiş, küresel piyasada rekabet düzeyini arttırmak amacıyla emek yoğunluğu azaltılarak daha fazla verimlilik elde edilmeye çalışılmasıyla sanayi sektöründe istihdam önemli ölçüde baskılanmıştır. Öyle ki, 2005 yılında sanayi sektörünün tarım dışı istihdama oranı %30 düzeylerinde iken bu oran 2017 yılında %23 düzeyine kadar gerilemiştir. Sanayi sektöründe baskılanan istihdama ek olarak tarım sektöründeki istihdam azalışı ve çalışma çağına gelen nüfusta yaşanan artış, dönemin hızlı büyüyen sektörü olan hizmetler sektörünün yarattığı istihdamla yeterli düzeyde karşılanamamıştır (Yeldan ve Yıldırım, 2015: 82-83; Yeldan, 2019: 195-196; BSB, 2011: 45-46; 2015: 46-47).

Diğer taraftan 2010 yılı sonrası emek piyasalarına yönelik esnekleştirme ve güvencesizleştirme düzenlemelerinin etkisi geçici ve yarı zamanlı istihdamda gerçekleşen artışta da kendisini göstermektedir. Toplam istihdam içerisindeki geçici çalışma ve yarı zamanlı çalışma gibi esnek istihdam biçimlerinin oranı oldukça yüksektir. 2006 yılında geçici çalışanların oranı %12,40 iken yarı zamanlı çalışma %7,20 oranındadır. 2009 yılında geçici çalışma bir miktar azalarak %10,70'e gerilerken, aynı yıl yarı zamanlı çalışma %10,60'a yükselmiştir. 2009 krizi sonrası hem geçici istihdam hem de yarı zamanlı istihdam artarak 2013 yılında %11,90'a çıkmıştır. 2018 yılına gelindiğinde ise toplam istihdam içerisinde

geçici çalışan oranı %12,5, yarı zamanlı çalışan oranı ise %10,40 düzeyinde olmuştur. Bu veriler göstermektedir ki, emek kesimleri yüksek işsizlik oranlarının yanı sıra güvencesiz istihdam biçimleri ile de yoğun bir biçimde karşı karşıya kalmaktadır⁷⁶.

Emek piyasalarının yönelik esnekleştirme ve güvencesizleştirmenin sonucu olarak ortaya çıkan bir diğer önemli istihdam biçimi ise alt işveren tarafından istihdam edilme yani taşeronlaşmadır⁷⁷. Sosyo-ekonomik birçok güvencesizlik biçimini içerisinde barındıran taşeron işçilik ciddi boyutlara ulaşmıştır. Taşeron işçiliğin ulaştığı boyutun değerlendirilmesi açısından güvenilir verinin ulaşılabildiği en son tarih 2014 yılıdır. Verilere göre, 2002 yılında 387.118 olan taşeron işçi sayısı %74 artarak 2014 yılında 1.482.690'a ulaşmıştır⁷⁸.

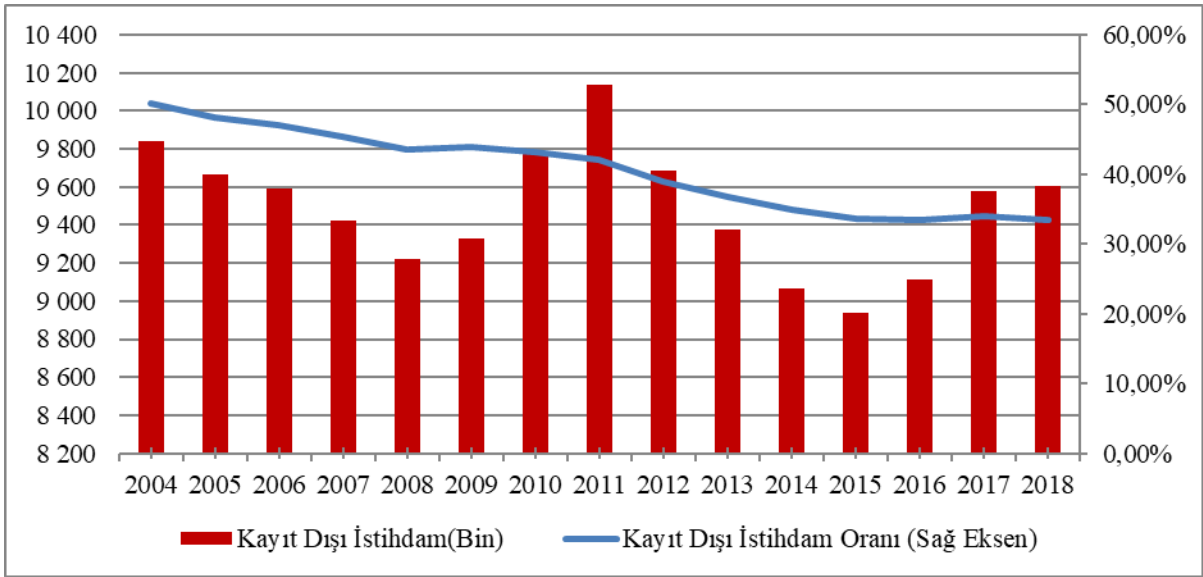
Diğer taraftan bütün güvencesizlik biçimlerini içerisinde barındırması açısından kayıt dışı istihdam, güvencesizliğin en önemli boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Grafik 3.31'deki kayıt dışı istihdam oranlarında her ne kadar düşüş söz konusu olsa da halen yüksek oranlarda seyretmesi emek kesimlerinin içinde bulunduğu zor şartların bir göstergesidir. Kayıt dışı istihdam emek piyasalarına yönelik esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejilerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Emek piyasaları üzerindeki sendikal ve yasal korumaların kaldırılması ile işten çıkarmanın kolaylaştırılması ve yüksek işsizlik oranları gibi etkenler sonucunda emek kesimleri kayıt dışı istihdamla yaşamlarını sürdürmeye çalışmaktadır.

⁷⁶ <https://ec.europa.eu/eurostat> (erişim tarihi: 16/06/2020).

⁷⁷ Taşeronlaşma ile küresel üretim zincirlerinin zirvesindeki çok uluslu firmalar, üretim sürecinde alt işveren kullanarak daha fazla artık değere el koymakta ve hâkimiyetini küresel ölçekte genişletmektedir. Ayrıca alt işverenler yoluyla üretim sürecinin parçalanması aşırı birikim krizini çevre ülkelere aktarma ve krizi erteleme gibi olanaklar da sunmaktadır. Diğer taraftan üretim sürecinde doğan maliyetler açısından bakılacak olursa da, alt işveren kullanımı ile üretim sürecinin parçalara ayrılması maliyetleri, büyük ölçekli üretim kapasitesi kullanılarak gerçekleştirilen üretimden daha fazla düşürmektedir. Öyle ki, küçük ve orta boy işletmelerden oluşan alt işveren konumundaki işletmelerde sendikalaşmanın az olması ücretlerin oldukça düşük kalmasına neden olmaktadır. Ayrıca bu tür işletmelerde kayıt dışı, sigortasız ve uzun çalışma saatleri altında istihdamın yaygınlığı üretim sürecinin parçalanmasını ölçek getirisine göre daha avantajlı kılmaktadır (Kurtulmuş ve Tanyılmaz, 2017: 198-199).

Uluslararası sermayenin üretim maliyetlerini bir alt halkaya aktararak en alt düzeye çekmeyi amaçladığı maliyet riskleri ILO tarafından "esneklik yükü" olarak adlandırılmaktadır. Bu mekanizmanın işleyişi ise bir piramide benzetilerek esneklik yükünün katlanarak en alt katmanda yer alan firmalara aktarıldığına işaret edilmektedir. Bu durum ise alt işveren ilişkisinin yaygınlaştığı çevre ülkelerde esnek ve güvencesiz çalışma biçimlerini bir zorunluluk haline getirmektedir. Bu çerçevede taşeronlaşmanın, sermayenin daha fazla artık değere el koyma amacına uygun bir stratejiyi yansıttığı söylenilebilir. Taşeronlaşma ile sınıfsal mücadelelerden görece yalıtılmış bir alan oluşturularak uluslararası sermayenin maliyetleri minimum düzeye çekilmekte ki, bunun üretimde robotlaşmadan bile daha avantajlı olduğu ifade edilebilir. Sermaye kesimlerinin maliyetleri en alt düzeye çekmek amacıyla gerçekleştirdiği bu stratejinin vurgulanması gereken en önemli noktası ise emek kesimleri üzerinde yarattığı yoksulluktur. Bu durum göstermektedir ki, kapitalizmin geldiği aşamada ücretli istihdam şartları içerisinde dahi emeğin yeniden üretiminin bir garantisi kalmamıştır (Özügür, 2009: 124-125).

⁷⁸ 2002 verisi İstanbul Milletvekili Mahmut Tanal'ın 7/9123 esas numaralı yazılı soru önermesine Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı cevabından (<https://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-9123c.pdf> (erişim tarihi: 22/06/2020)), 2014 verisi ise Malatya Milletvekili Veli Ağababa'nın 7/43275 esas numaralı yazılı soru önermesine Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı cevabından alınmıştır (<https://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-43275sgc.pdf> (erişim tarihi: 22/06/2020)).

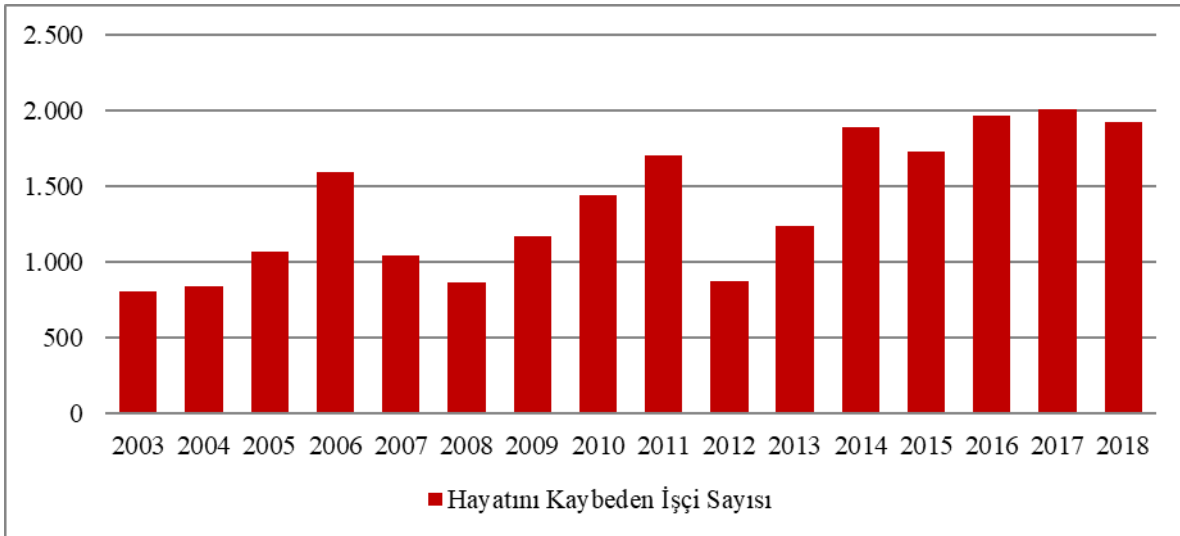
Grafik 3.30 Kayıt Dışı İstihdam

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır⁷⁹.

Grafik 3.30’da görüldüğü üzere 2004 yılında 9.843.000 işçi kayıt dışı çalışmakta ve sosyal güvenceden yoksun kalmaktadır. 2004 yılı için kayıt dışı çalışan işçilerin toplam istihdama oranı ise %50,14’tür. Görüldüğü üzere toplam istihdamın yarısı kadar işçi sosyal güvenceye sahip değildir. İlerleyen yıllarda oran sürekli olarak düşerken kayıt dışı çalışan sayısında önemli dalgalanmalar görülmektedir. 2008 yılında 9.220.000’e düşen kayıt dışı işçi sayısı 2008 krizinden sonra hızla artarak 2011 yılında 2004 yılını da geçerek 10.139.000’e ulaşmıştır. Ancak istihdamda gerçekleşen artış nedeniyle kayıt dışı istihdam oranı %42,05’e gerilemiştir. İlerleyen yıllarda hızla azalan kayıt dışı çalışmak zorunda olan işçi sayısı 2015 yılında 8.937.000’e gerileyerek 2004-2018 yılları arasındaki en düşük sayıya ulaşmıştır. 2015 yılından sonra artan ekonomik istikrarsızlıklar ile birlikte kayıt dışı çalışan işçi sayısı 2018 yılında 9.604.000’e yükselmiştir. Oransal olarak ise 2018 yılında kayıt dışı çalışmak zorunda olan işçilerin toplam istihdama oranı %33,42 seviyesine kadar gerilemiştir. Her ne kadar oransal olarak görece bir iyileşme söz konusu olsa da 2018 itibari ile toplam istihdamın %33,42’si oranında kayıt dışı çalışanın bulunması emek kesimlerinin önemli bir kesiminin sosyo ekonomik açıdan tamamiyle güvenceden yoksun bir biçimde yaşamlarını sürdürmek zorunda kaldığının göstergesidir.

Emek piyasaları üzerindeki esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejileri sonucu emek kesimleri üzerindeki gelir, iş, istihdam ve sosyal güvencesizlik biçimlerinin yaygınlaşmasına paralel olarak çalışma hayatı da giderek zorlaşmaktadır. Öyle ki, uzayan çalışma saatlerinin yanı sıra iş kazalarının sayısı da oldukça yüksek sayılara ulaşmıştır.

⁷⁹ http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 (Erişim: 06.06.2020)

Grafik 3.31 İş Kazaları

Kaynak: 2011 yılına kadar SGK İstatistik Yıllıkları⁸⁰; 2012 ve sonrası İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi⁸¹ verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

İş kazalarına ilişkin mevcut verilerin gerçekliği ne oranda yansıttığı tartışmalı bir konudur. Öyle ki, SGK tarafından yayınlanan veriler sadece sigortalı işçileri kapsamakta ve işveren tarafından yapılacak olan bildirimle dayanmaktadır. Diğer taraftan alternatif veri kaynaklarının verilere ulaşımı genel itibarı ile yerel ve ulusal medya kanalıyla gerçekleştiği için oldukça sınırlı kalmaktadır (Dertli, 2018: 4-5). Bu kısıtlara rağmen Grafik 3.31’de görüldüğü üzere iş kazalarında hayatını kaybeden işçi sayısında önemli bir artış söz konusudur. Grafiğe göre 2012 öncesi dönemde daha az sayıda işçi iş kazalarında hayatını kaybederken, 2012 sonrası dönemde daha fazla işçi hayatını kaybetmiştir. Bu durum iş kazalarının, yüksek ve hızlı büyüme oranlarının yakalandığı 2012 öncesi dönemde daha az, büyümenin yavaşladığı ve kriz belirtilerinin yoğunlaştığı 2012 sonrası dönemde ise daha fazla olması açısından dikkat çekicidir. Bu durumun nedeni olarak 2012 öncesi dönemde büyümenin finansal kaynaklar üzerinden gerçekleşmesi ve sanayi sektöründe istihdam artışının olmaması işçi ölümlerinin de daha az gerçekleşmiş olabileceğini, 2012 sonrasında ise finansal kaynakların tıkanması ile üretim sürecinde emek kesimlerine yönelik baskının artması gösterilebilir. Emek piyasalarına yönelik esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejilerinin bir sonucu olarak iş kazaları emek kesimlerinin karşı karşıya olduğu yaşam mücadelesinin en acı ve görünür yüzüdür. İş kazalarında gerçekleşen ölümlerin yanı sıra iş hastalıkları, yaralanmalar gibi birçok sağlık problemi ile karşı karşıya kalmaktadır.

⁸⁰ http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari (Son Erişim:22/06/2020).

⁸¹ <http://isigmeclisi.org/is-cinayetleri-raporlari?sayfa=6> (Son Erişim:22/06/2020).

3.2.3.2. Devletin Sermaye Kesimleri Karşısındaki Konumu

Devletin toplumsal sınıflar karşısındaki konumunu, emek kesimleri ve işgücü piyasası karşısındaki konumlanışının yanı sıra sermaye kesimlerine sağladığı kaynak aktarımı da göstermektedir. Bu çerçevede bu bölümde devletin sermaye kesimlerine sağladığı kaynak aktarımı ele alınacaktır.

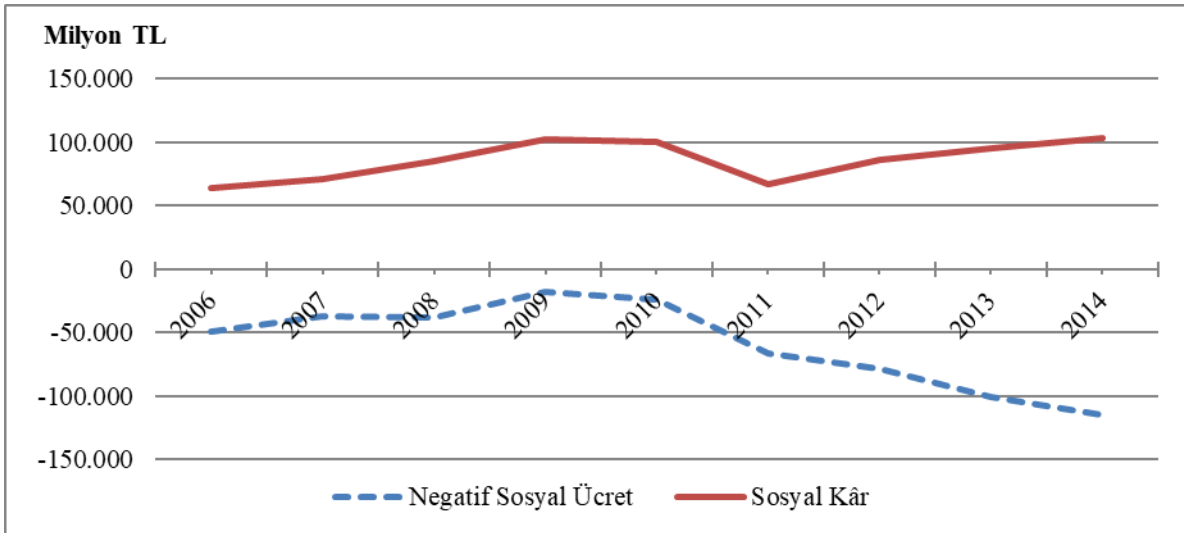
Devletin toplumsal sınıflar karşısındaki konumunun önemli göstergelerinden birisi de kamu harcama ve gelirler politikasıdır. Kamu harcamaları ve gelirleri devletin ekonomik alana yönelik müdahalesinin temel göstergelerinden birisidir. Bu çerçevede devlete yüklenen sermayenin maliyetlerini düşürme amacı kendisini kamu harcamaları ve gelirleri üzerinde de göstermektedir. Nacar ve Karabacak (2016) 2006-2014 döneminde devlet bütçesinin sınıfsal karakterini ortaya koyarak, sermaye kesimlerinin sosyal kâr elde ederken emek kesimlerinin negatif sosyal ücretle karşı karşıya kaldığını tespit etmişlerdir.

Tablo 3.4 Toplumsal Sınıfların Bütçe İçerisindeki Payı

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
İşçi Sınıfının Kamu Harcamaları Payı(%)	44,85	46,74	47,57	50,23	52,11	55,76	56,21	57,83	58,86
Sermaye Sınıfının Kamu Harcamaları Payı (%)	55,15	53,6	52,43	49,77	47,89	44,24	43,76	42,14	41,14
İşçi Sınıfının Kamu Gelir Payı (%)	67,65	66,73	68,63	69,97	70,28	71,17	73,24	74,82	75,87
Sermaye Sınıfının Kamu Gelir Payı (%)	32,35	33,27	33,37	30,03	29,72	28,83	26,76	25,18	24,13

Kaynak: Nacar ve Karabacak, 2016: 94;99

Tablo 3.4'te görüldüğü üzere 2006 yılında emek kesimlerinin kamu harcamalarından aldığı pay %44,58 iken bu oran 2014 yılında %58,86'ya çıkmıştır. Sermaye kesimlerinin aldığı pay ise %55,15'ten, %41,14'e düşmüştür. Sadece kamu harcamaları bakımında ele alındığı zaman emek kesimleri lehine bir iyileşmeden söz edilebilir. Ancak kamu gelirleri analize dahil edildiği zaman emek kesimleri lehine olan durum sert bir biçimde tersine dönmektedir. 2006 yılında emek kesimleri kamu gelirlerinin %67,65'ini karşılarken 2014'te bu oran %75,87'ye yükselmiştir. Diğer taraftan sermaye kesimleri için ise bu oran %32,35'ten %24,13'e kadar gerilemiştir. 2006-2014 yılları arasında her ne kadar emek kesimlerinin kamu harcamalarından aldığı pay artmış olsa da emek kesimlerinin kamu gelirlerine katkısı daha da artmıştır.

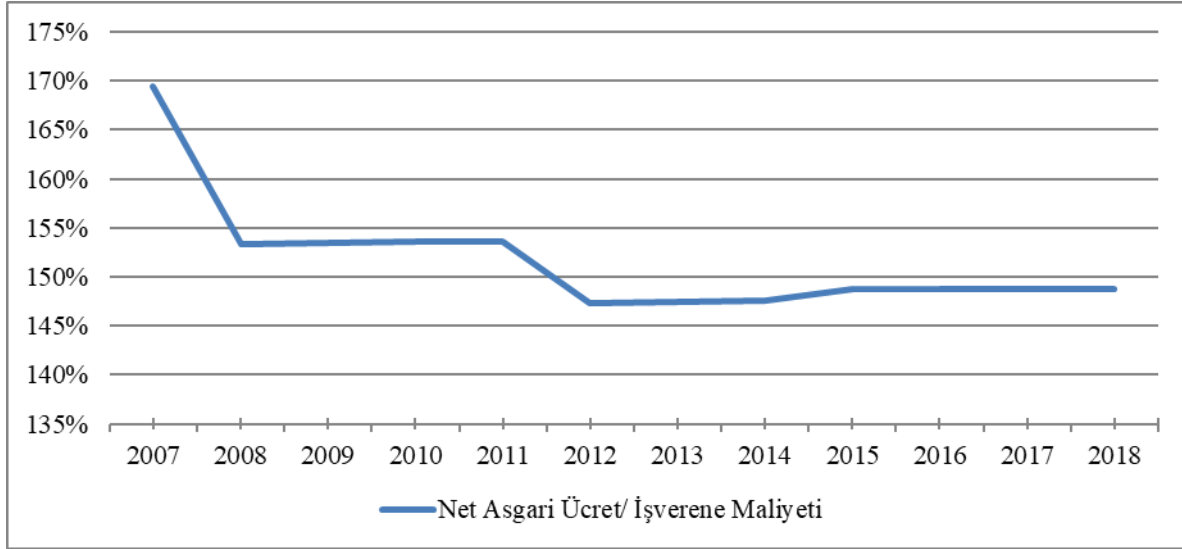
Grafik 3.32 Sosyal Ücret ve Sosyal Kâr

Kaynak: Nacar ve Karabacak, 2016: 100;102.

Grafik 3.32’de de görüldüğü üzere sosyal ücret ve sosyal kâr arasındaki makas özellikle 2011 sonrasında hızla açılmaya başlamıştır. 2006 yılında sosyal ücret ve sosyal kâr arasındaki fark 112.233.000.000 TL iken 2014 yılında bu fark 217.767.000.000’a ulaşmıştır. Bu durum göstermektedir ki, emek kesimleri kamu gelirlerini üzerlerine düşen yükümlülükten daha az kamu harcamalarından yararlanmaktadır. Bu durumda negatif sosyal ücret ortaya çıkmaktadır. Yani emek kesimleri 2006 yılında yararlandıkları kamu harcamalarından 48.699.000.000 TL daha fazla kamuya gelir sağlamıştır. Bu rakam 2014 yılında 114.883.000.000 TL’ye ulaşmıştır. Diğer taraftan sermaye kesimleri ise kamuya sağladıkları gelirden 63.534.000.000 TL daha fazla kamu harcamalarından yararlanmıştır. Bu rakam ise 2014 yılında 102.884.000.000 TL’ye ulaşmıştır. Nacar ve Karabacak’ın (2016) çalışması, devletin sınıfsal karakterinin kamu bütçesi üzerindeki yansımaları göstermektedir. Her ne kadar emek kesimlerine yönelik kamusal harcamalar dönem boyunca artmış olsa da, emek kesimleri yararlandıklarından daha fazlasını geri ödemiştir. Sermaye kesimleri ise ödediklerinden daha fazlasından yararlanmıştır. Yani kamu harcamaları ve gelirleri üzerinden bakıldığı zaman gerçekte, neoliberal iktisat teorisinin iddia ettiğinin tersine bir sonuç ortaya çıkmıştır. Devlet, sermaye kesimlerinden emek kesimlerine değil, emek kesimlerinden sermaye kesimlerine doğru net kaynak aktarıcısı konumundadır. Ayrıca devletin bu kaynak aktarıcısı konumunun kamu harcamalarından yararlanma oranında emeğe doğru olan kayışla meşrulaştırılmaya çalışıldığı da söylenilebilir.

Devletin sermayeye yönelik kaynak aktarımı mekanizmalarından bir tanesi de işgücü maliyetlerini azaltmasıdır. Grafik 3.33 net asgari ücretin işverene maliyetini göstermektedir. Buna göre 2007 yılında net asgari ücretin işverene maliyetine oranı %169 iken, 2008 yılında %153’e düşmüştür. İzleyen dönemde de kademeli olarak azalmıştır. 2018 yılında ise bu

rakam %149'a kadar gerilemiştir. 2008 yılında asgari ücretin işverene maliyetinde gerçekleşen ani düşüş nedenleri Hazine'den ve İşsizlik Sigortası Fonundan sağlanan teşvikler, asgari geçim indiriminin asgari ücrete dâhil edilmesi ve işverene sağlanan %5'lik SGK prim desteğidir. 2008 yılına kadar ücretliler için fatura ve fiş üzerinden gerçekleştirilen vergi iadesi biçiminin, asgari geçim indirimine dönüştürülerek vergi iadeleri görünürde ücretin bir parçası haline getirilmesi ile net asgari ücret olduğundan fazla gösterilmiştir. Bu durumun da maliyet düşürücü bir unsur olduğu söylenilebilir (DİSK-AR, 2018: 28).

Grafik 3.33 Net Asgari Ücretin İşverene Maliyeti

Kaynak: DİSK-AR, 2018: 28

Sermaye kesimlerinin emek piyasalarına yönelik esnekleştirme talebi 2008 ve sonrasında İşsizlik Sigortası Fonu'nda gerçekleştirilen düzenlemelerde de kendisini göstermektedir. Teorik olarak pasif istihdam politikası aracı olan İşsizlik Sigortası Fonu, 2008 yılında başlayan düzenlemelerle aktif istihdam politikası aracı haline dönüştürülmüştür. Öyle ki, sermaye çevrelerinin isteklerine uygun bir biçimde piyasanın ihtiyaçlarına uygun işgücü yetiştirme, sermaye kesimlerine yönelik ücret ve istihdam sübvansiyonları sağlama gibi görevler yüklenen Türkiye İş Kurumu bu faaliyetlerine ilişkin maliyetlerini İşsizlik Sigortası Fonu'ndan karşılamaktadır (Gün, 2016: 1306-1308).

Tablo 3.5 İşsizlik Sigortası Fonu Gelir ve Giderleri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Toplam Gelirler (Milyon TL)	8.991	10.178	11.600	12.734	15.308	18.273	22.273	26.862	34.628
İşçi ve İşveren Primi	39,2%	38,2%	39,9%	45,6%	43,9%	44,6%	44,6%	43,4%	40,1%
Devlet Katkısı	13,1%	12,7%	13,3%	15,2%	14,6%	14,9%	14,9%	14,5%	13,4%
Diğer Gelirler	1,7%	0,6%	1,3%	1,5%	1,3%	2,7%	4,5%	4,7%	2,9%
Faiz Gelirleri	45,9%	48,4%	45,5%	3,8%	40,2%	37,8%	36,0%	37,4%	43,6%
Toplam Gider (Milyon TL)	5.147	2.603	3.951	3.545	4.267	6.592	12.145	13.344	23.705

İşsizlik Ödeneği	15,7%	30,5%	24,5%	36,0%	39,0%	33,4%	37,3%	36,7%	24,7%
Kısa Çalışma Ödeneği	0,8%	0,2%	0,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Yarım Çalışma Ödeneği							0,0%	0,2%	0,1%
Aktif İşgücü Programları	7,3%	13,3%	27,7%	32,2%	31,8%	45,9%	40,4%	28,3%	20,7%
Ekonomik Kalkınma ve Sosyal Gelişme Gideri	71,2%	38,2%	33,8%	2,1%					
Ücret Garanti Fonu ödemesi	0,4%	0,4%	0,2%	0,4%	0,5%	0,2%	0,1%	0,2%	0,3%
İşbaşı Eğitim Programları							12,8%	14,2%	7,8%
Teşvik ve Destek Ödemeleri							7,5%	18,8%	45,2%
Diğer Giderler	4,5%	17,4%	13,6%	29,2%	28,7%	20,5%	2,0%	1,7%	1,1%
Toplam Fon Varlığı (Milyon TL)	45.939	53.514	61.162	70.352	81.393	93.074	103.202	116.721	127.644

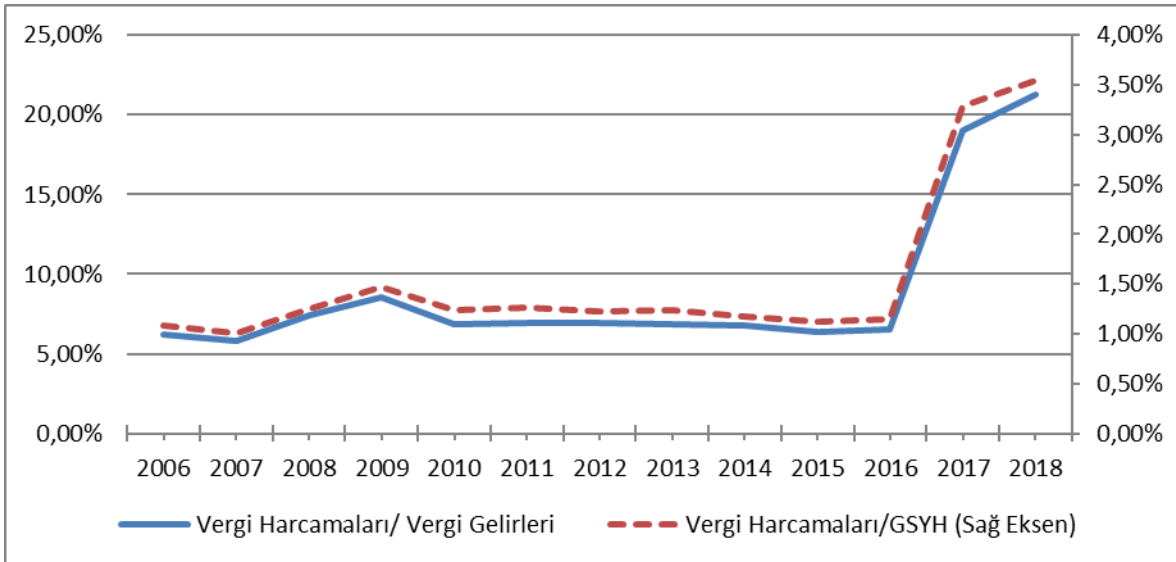
Kaynak: Türkiye İş Kurumu, İşsizlik Sigortası Fonu Bülteni verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır⁸².

İşsizlik Sigortası Fonu'nun esnekleştirme stratejisine uygun bir şekilde yeniden düzenlenmesinin sonuçlarını Tablo 3.5'ten izlemek mümkündür. Tabloda aktif işgücü programları olarak ifade edilen meslek eğitim kurslarının yanı sıra aktif işgücü politikası çerçevesinde değerlendirilebilecek işbaşı eğitim programları, teşvik ve destek ödemeleri, yarım ve kısa çalışma ödeneği gibi gider kalemlerinin toplam giderler içerisindeki payı özellikle 2015 ve sonrasında işsizlik ödeneği kalemini geçmektedir. Özellikle Türkiye ekonomisinin ekonomik krizle karşı karşıya kaldığı 2018 yılında toplam giderlerin %45,2'si sermaye kesimlerine sağlanan teşvik ve desteklere gitmiştir. Ayrıca 2013 yılı öncesinde ekonomik kalkınma ve sosyal gelişme gideri kaleminin toplam giderler içerisinde yüksek paylara sahip olduğu görülmektedir. Bu kalem 2008 yılında yapılan düzenleme ile Güneydoğu Anadolu Projesi'ne aktarılan kaynağı göstermektedir. Türkiye İş Kurumu (2015:4) 2014 Aktüeryal Denetim Raporu'na göre 2008-2013 yılları arasında İşsizlik Sigortası Fonu'ndan Güneydoğu Anadolu Projesi'ne 11 milyar 511 milyon lirayı aşkın kaynak aktarılmıştır⁸³.

2008 ve sonrasında asgari ücretin işverene maliyetinin düşmesindeki önemli unsurlardan bir tanesi de %5'lik SGK pirim desteği uygulamasıdır. Bu desteğin 2010 yılında bütçe içerisindeki payı %1,3 iken 2016 yılında % 4'e yükselmiş, 2018 yılında ise %2,7'ye kadar gerilemiştir. 2016 yılında gerçekleşen bu ciddi artış, 2015 yılında 949,1 TL olan asgari ücretin Kasım 2015 seçimlerinde verilen söz üzerine %27'lik artışla 2016 yılında 1.301 TL'ye çıkarılmasının görece devlet tarafından finanse edildiğinin göstergesidir (DİSK-AR, 2018:29)

⁸² <https://www.iskur.gov.tr/kurumsal-bilgi/yayinlar/> (erişim tarihi: 03/09/2020).

⁸³ <https://media.iskur.gov.tr/15175/2014-aktüeryal-bilanço-denetim-raporu.pdf> (erişim tarihi: 03/09/2020).

Grafik 3.34 Vergi Harcamaları⁸⁴

Kaynak: Vergi Harcamaları Hazine ve Maliye Bakanlığı, Merkezi yönetim Bütçe Kanun ve Ekleri verileri⁸⁵; GSYH ve Vergi Gelirleri Hazine ve Maliye Bakanlığı, Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri⁸⁶ verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Dönemin genel eğilimi olarak sermaye kesimlerinin kamunun vergi gelirleri içerisindeki payları düşüş eğilimindedir. Bu düşüş eğiliminde bir taraftan emek kesimleri üzerine yüklenen vergi yükünün ek vergi ve/veya oran artışları ile arttırılması etkili iken, diğer taraftan büyük oranda sermaye kesimlerinin yararlandığı vergi indirim, istisnası ve muafiyetlerinin de önemli bir payı bulunmaktadır. Vergi harcamaları olarak adlandırılan bu uygulamalar ile devlet, sermaye kesimlerinden tahsil edeceği verginin bir kısmından vazgeçerek esasen bir kaynak aktarım mekanizması kullanmış olmaktadır. Grafik 3.34'de görüldüğü üzere 2006 yılında vergi harcamalarının, toplam vergi gelirlerine oranı %6,25, GSYH'ye oranı ise %1,09'dur. Bu oranlar kriz dönemlerin dikkat çekici bir biçimde artmıştır. 2008 küresel finansal krizin etkisiyle 2009 yılında vergi harcamalarının toplam vergi gelirlerine oranı %8,52'ye GSYH'ye oranı ise %1,47'ye ulaşmıştır. 2017 ve 2018 yıllarında ise bu oranlar ciddi boyutlara ulaşmıştır. 2018 yılında vergi harcamalarının toplam vergilere oranı %21,26'ya, GSYH'ye oranı ise %3,55'e ulaşmıştır.

Vergi harcamalarına ek olarak özellikle 2010 sonrasında vergi afları oldukça sıklaşmıştır. Vergi afları hem toplumsal rızanın kazanılması açısından hem de tahsil edilemeyen vergilerin tahsil edilebilmesi açısından önemli bir konumda bulunmaktadır. Ancak vergi aflarının sıklaşmasının toplumsal vergi bilincine verdiği zarar ve kamunun

⁸⁴ 2012 Yılı Merkezi yönetim bütçe eklerinde vergi harcamalarının yapılacağı kanun belirtilmiş ancak harcama tutarı belirtilmemiştir. İlgili veriler bir önceki yıl tahminlerinden alınmıştır. Standart vergi sistemi içerisinde standartlaşmış indirim, istisna ve muafiyetler vergi harcamaları listesine dahil edilmemektedir.

⁸⁵ <https://www.hmb.gov.tr/bumko-merkezi-yonetim-butce-kanunu-ve-ekleri> (erişim tarihi: 26/06/2020)

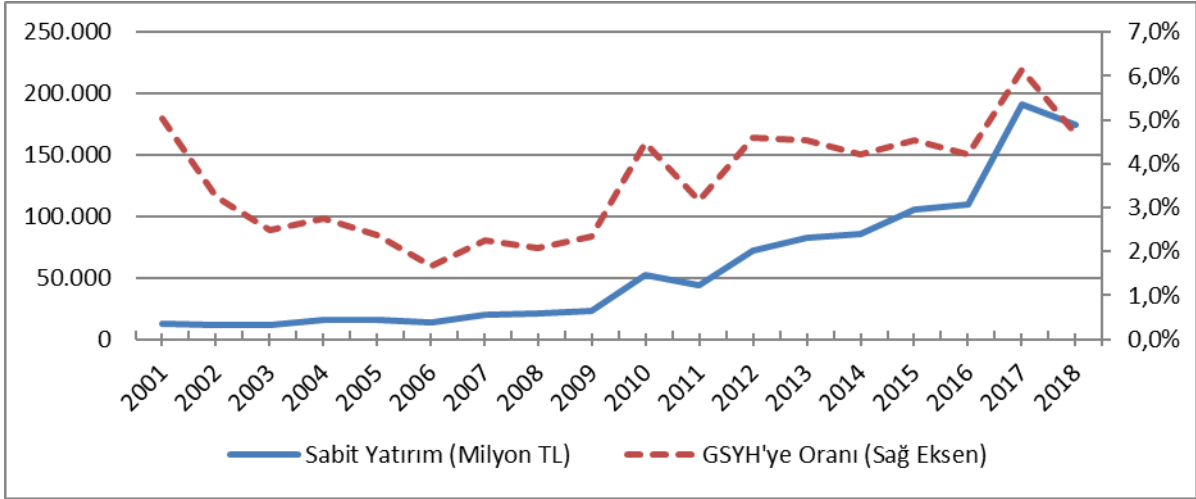
⁸⁶ <https://www.hmb.gov.tr/bumko-butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri> (erişim tarihi: 26/06/2020)

verginin zamanında ödenmemesi sebebiyle uğradığı gelir kaybı açısından olumsuz yönleri bulunmaktadır. Tablo 3.6’da görüldü üzere 2010 öncesi dönemde 2’si AKP döneminde olmak üzere 3 vergi affı çıkartılmışken, 2010 sonrasında 6 tane vergi affı çıkartılmıştır. Bu bilgiler ışığında ekonomin görece daha iyi olduğu dönemde dahaz vergi affı, daha görece daha kötü olduğu dönemde ise daha fazla vergi affı çıkartıldığı yorumunda bulunulabilir. Öyle ki, sosyo ekonomik şartların daha da kötüleştiği 2015 sonrasında her yıl vergi affı çıkartılması vergi aflarının toplumsal rızanın inşasında bir araç olarak kullanıldığı öne sürülebilir.

Tablo 3.6 Vergi Afları ve Kapsamı

Tarih	Kanun	Kapsam
7.03.2002	4746	Emlak Vergisi Affı
27.02.2003	4811	Vergi Barışı; kayıtlarda yer aldığı halde işletmede mevcut olmayan malların kayıtlara alınması, faiz, zam ve cezalarının belirli bir kısmından vazgeçilmesidir.
22.11.2008	5811	Yurtdışındaki belirli varlıkların Türkiye’ye getirilerek ekonomiye kazandırılması, gelir veya kurumlar vergisi mükelleflerinin yurtiçinde sahip oldukları varlıkları işletmelerine sermaye olarak kullanmaları konusunda teşvik edilmektedirler
25.02.2011	6111	Bazı kamu alacaklarının yapılandırılması, birikmiş borçlara ödeme kolaylığı, mükellef ile vergi idaresi arasındaki davaların sulh yoluyla çözümünü içermektedir.
29.05.2013	6486	Sosyal Güvenlik ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve Bazı Yasalarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, sigorta primlerinin ödenmesi hususunda teşvik edilmektedir.
10.09.2014	6552	Belirli kamu kredilerinin yeniden yapılandırılması, iş kanununda değişiklik ve bazı kanun ve ikincil kanunların değiştirilmesi, Motorlu Taşıtlar Vergisi borçlarının gecikme zammı ve faizlerinde yapılandırma, öğrenim ve katkı kredisi borçlarının yapılandırılmasını içermektedir.
19.08.2016	6736	Bazı kamu alacaklarının yeniden yapılandırılması, 30.06.2016 tarihi itibarıyla gecikmiş vergi borçlarında Yİ-ÜFE oranında güncelleme, Motorlu Taşıtlar Vergisi ve trafik para cezalarında önemli indirim, peşin ödemelerde Yİ-ÜFE oranında hesaplanan tutardan ayrıca %50 indirim ve varlık barışını içermektedir
27.05.2017	7020	Vergi dairelerine ödenmesi gereken vergi ve diğer borçların gecikme zamları ve faizlerinde Yİ-ÜFE (Yurtiçi Üretici Fiyat Endeksi) oranında güncelleme yapılması, yapılandırılan tutarların ikişer aylık dönemler halinde 36 aya varan sürelerde taksitle ödenmesi, peşin ödemelerde Yİ-ÜFE oranında hesaplanan
18.05.2018	7143	31.03.2018 tarihi itibarıyla gecikmiş vergi borçlarında Yİ-ÜFE oranında güncelleme, Motorlu Taşıtlar Vergisi’nde büyük oranda ödeme kolaylığı, trafik para cezaları ve diğer idari para cezalarında önemli indirim, peşin ödemelerde Yİ-ÜFE oranında hesaplanan tutardan ayrıca %90 indirimi kapsar.

Kaynak: (Güler, 2020: 264)

Grafik 3.35 Yatırım Teşviklerinin Gelişimi

Kaynak: Teşvikler için Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı⁸⁷; GSYH için MB EVDS⁸⁸ verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Devletin sermaye kesimlerine yönelik bir diğer kaynak aktarım mekanizması ise çeşitli sermaye kesimlerine verilen yatırım teşvikleridir. Grafik 3.35'te görüldüğü üzere özellikle kriz dönemlerine teşviklerin GSYH'ye oranı dikkat çekici biçimde artmıştır. 2001 krizinde GSYH'nin %5'i oranında teşvik sağlanırken izleyen dönemde krizin etkisinin hafiflemesi ile bu oran giderek düşmüştür. 2006 yılında %1,7'ye kadar gerileyen oran küresel finansal kriz sonrasında önemli miktarda artmış, 2010 yılında sermaye kesimlerine sağlanan teşviklerin sabit yatırım tutarı GSYH'nin %4,5'e ulaşmıştır. Bu artış eğilimi 2012 sonrasında da devam etmiştir. 2017 yılında ise Türkiye ekonomisinde yaşanan olumsuz gelişmeler bu oranın %6,1'e çıkmasına neden olmuştur. Diğer taraftan teşviklerin tutar olarak gelişimi 2010 ve sonrası için oldukça dikkat çekicidir. Ercan vd.'nin (2017: 182) belirttiği üzere bu gelişim 2009 yılında teşviklerin kapsamlı bir şekilde yeniden yapılandırılmasından sonra sağlanmıştır. Yeniden kapsamlı bir şekilde yapılandırılan teşvik sistemi siyasi iktidarın gücünü pekiştirmesi açısından işlevsel bir rol üstlenmiştir.

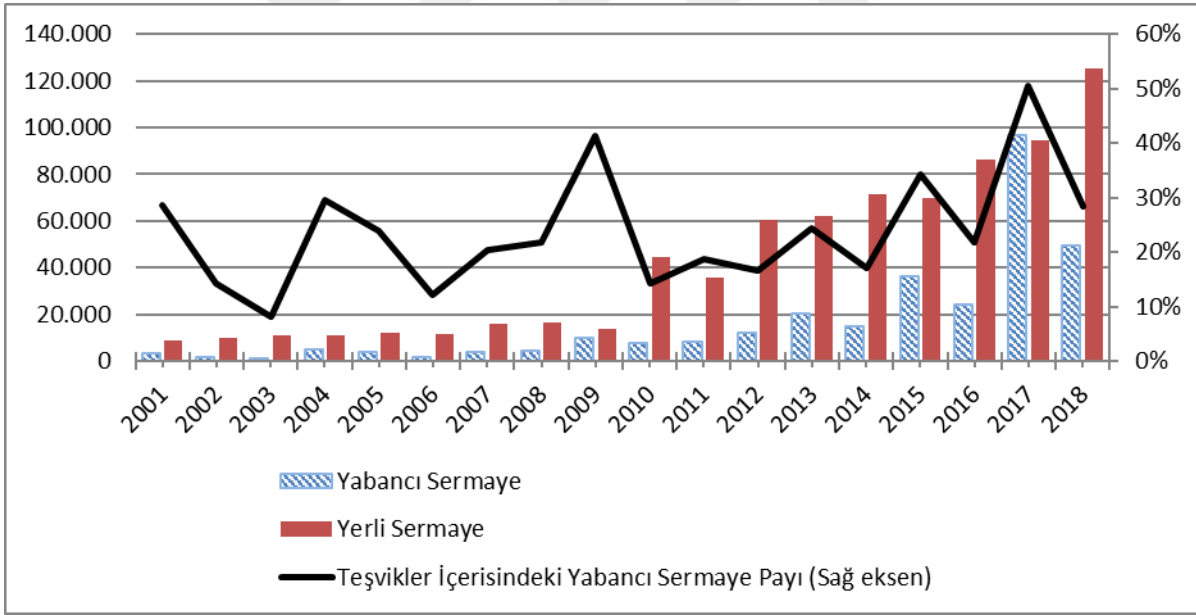
Devletin emek ve sermaye arasındaki stratejik seçiciliğine benzer bir stratejik seçicilik sermaye kesimleri arasında söz konusudur. Devletin sağladığı kaynaklardan yararlanmak isteyen sermaye kesimleri sürekli olarak birbiri ile rekabet içerisinde yer almaktadır. Sermaye kesimleri arasındaki bu mücadelede devletin birikime olan stratejik seçiciliği mevcut birikim stratejisinde hegamonik konumda olan sermaye kesimini avantajlı kılmaktadır. Ancak devletin bir aktör olmanın yanı sıra bir alan oluşu hegemonik olmayan sermaye kesimlerinin rant paylaşımında mücadele etmesine imkan tanımaktadır. Sermaye kesimleri arasındaki bu

⁸⁷ <https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri/mi1304021615> (erişim tarihi: 29/06/2020).

⁸⁸ https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds=serieMarket/collapse_21/6000/DataGroup/turkish/bie_gsyhgycf/ (erişim tarihi: 29/06/2020).

çıkar çatışması ise birikim sürecinin devamlılığı için bir aktör olan devlet öncülüğünde uzlaşya bağlanılmaya çalışılmaktadır. Söz konusu bu sermaye kesimleri arasındaki çıkar çatışmalarını devletin kaynak aktarım mekanizması olan teşviklerin seyrinden ve sermaye kesimlerinin kamu ihalelerinden aldıkları paydan izlemek mümkündür.

Yabancı sermaye akımları finansman sıkıntısı içerisindeki çevre ülkeler açısından oldukça önemlidir. Bilindiği üzere AKP iktidarının ilk yıllarında Türkiye'nin yakalamış olduğu yüksek büyüme oranları yabancı sermaye akımları ile doğrudan ilişkilidir. Gerek siyasi iktidar gerekse sermaye kesimleri yabancı sermaye girişinin büyümeye olan pozitif etkisinin farkındadır. Ancak Ercan vd.'nin (2017:168-170) de belirttiği üzere çeşitli sermaye kesimleri arasında çıkar çatışmaları yaşanmaktadır. Bu çerçevede daha çok orta ölçekli sermaye kesimlerinin örgütlü olduğu ASKON, teşvik sisteminin büyük ölçekli ve küçük ölçekli sermaye kesimlerini dışlayacak biçimde belirli bir pazar kapasitesine sahip yerli sermaye kesimlerine yönelik olarak düzenlenmesi gerektiğini belirtirken, bazı sermaye kesimleri yabancı sermaye girişinin önemine, bazıları ise bazı bölgelerin teşviklere daha fazla ihtiyaç duyduğuna dikkat çekmektedir.

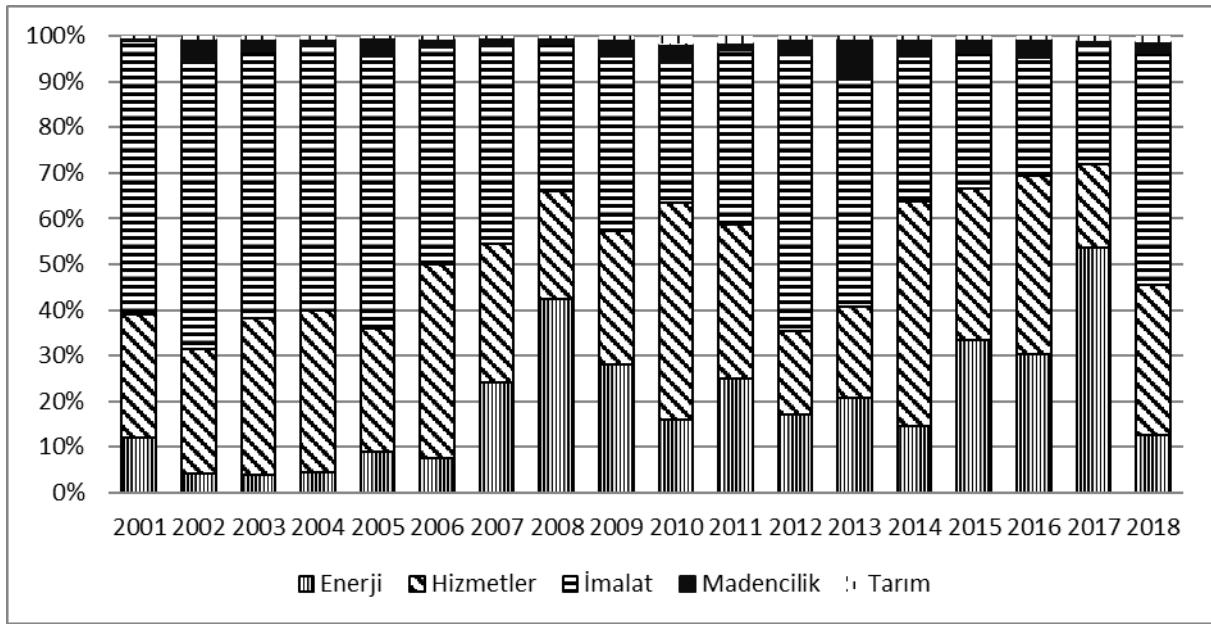
Grafik 3.36 Sermaye Türüne Göre Yatırım Teşviklerinin Gelişimi (Sabit Yatırım) (Milyon TL)

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı verileri kullanılarak hazırlanmıştır⁸⁹.

Yabancı ve yerli sermaye kesimleri arasındaki çıkar çatışmalarının teşvikler üzerine yansımaları Grafik 3.36'dan izlenebilir. Buna göre yabancı sermayenin sabit yatırım teşviklerinden aldığı pay dalgalı bir seyir izlemekle birlikte artış trendi izlemiştir. 2001-2010 tarihleri arasında yabancı sermayenin teşvikler içindeki payı %49 ile 2009 yılında en yüksek düzeye ulaşmıştır. Bu artışın zamanlaması 2008 küresel krizi ile birlikte dolaylı yabancı

⁸⁹<https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri/mi1304021615> (erişim tarihi: 29/06/2020).

sermaye akımlarındaki kaçışla kesişmesi açısından dikkat çekicidir. Oğuz’a (2012: 8) göre ise bu durum teşvik paketinin içeriği açısından 2001 yılında YOİKK’in kuruluşu ile başlayan bir sürecin sonucudur. Diğer taraftan 2010 yılı ve sonrasına bakıldığında zaman teşviklerin ciddi miktarda arttığı ve bu artıştan en büyük payı yerli sermayenin aldığı gözlemlenebilmektedir. 2017 yılında yabancı sermayeye verilen teşvikler ciddi miktarda arttırılmıştır. Bu artışın kaynağı sektörel olarak izlenilecek olursa Grafik 3.37’de görüldüğü üzere, artışın enerji sektörüne verilen teşviklerden kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır. Daha ayrıntılı incelendiğinde teşvikin Akkuyu Nükleer Güç Santrali için verildiği anlaşılmaktadır⁹⁰.

Grafik 3.37 Teşviklerin Sektörel Dağılımı

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı verileri kullanılarak hazırlanmıştır⁹¹.

Teşviklerin sektörel yoğunlaşmasına bakılacak olursa Grafik 3.37’de görüldüğü üzere 2001-2018 yılları arasında sektörlerin yararlandığı teşviklerin ortalaması, %39 imalat, %31 hizmetler, %26 enerji, %3 madencilik ve %1 tarım şeklindedir. 2001-2005 yılları arasında %63-58 bandında paya sahip olan imalat sektörü payı 2006 sonrasında ani bir biçimde gerileyerek 2010 yılında %31’e kadar gerilemiştir. 2012 yılında %60’lı bir paya ulaşan imalat sektörü 2017 yılında %26’ya gerilemiş, 2018 yılında ise %51’e yükselmiştir. 2008 ve 2017 yıllarında %42 ve %54’le en yüksek payı enerji sektörü almıştır. Diğer taraftan hizmetler sektörü 2006, 2010, 2014 ve 2016 yıllarında teşvikler içerisinde en yüksek payı alan sektör olmuştur. Görüldüğü üzere her ne kadar imalat sektörünün teşviklerden aldığı payda bir düşüş gözlemlense de 18 yılın ortalamasında en yüksek payı alan sektör olmuştur. Diğer taraftan

⁹⁰ Aralık 2017’de Akkuyu Nükleer Güç Santrali projesine 76 Milyar TL sabit yatırım tutarı üzerinden Maliye Bakanı Naci Ağbal’ın ifadesiyle “süper teşvik” sağlanmıştır (<https://www.birgun.net/haber/akkuyu-ya-super-tesvik-203815> Son erişim: 01/07/2020).

⁹¹ <https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri/mi1304021615> (erişim tarihi: 29/06/2020).

imalat sektörünün azalan payının hizmetler ve enerji sektörlerine dağıldığı gözlemlenmektedir.

Teşviklerle ilgili dikkat çeken önemli noktalardan birisi de 2006 sonrasında enerji sektörüne verilen teşviklerdeki artıştır. Enerji sektörüne verilen bu payın devletin teşvik mekanizması ile birikim stratejisine yön vermeye çalıştığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Üst kademe bürokratların ve sermaye örgütlerinin temsilcilerinin 2000'lerin başından beri işaret ettiği enerji sektörü 2008 yılında %42'lik payla en fazla teşvik alan sektör olmuştur. Enerji sektörüne verilen bu önem sermaye birikim sürecinin en önemli ve temel belirleyeni konumundaki sanayi sektörünün, enerjiye bağımlılığı ve sermaye için yeniden değerlendirilme alanı olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca enerji sektörüne yatırımların artması ulus devlet açısından da kaynak (döviz) kısıtını aşmaya yönelik bir hamle niteliğindedir. Toplumsal açıdan ise enerji sektörüne olan bu yatırımlar kamusal alanların mülkiyet altına alınarak birikim sürecine dahil edilmesi anlamına gelmektedir (Ercan, vd., 2017: 144-146).

Enerji sektörü ile yapılan kamusal alanların piyasalaştırılması ve metalaştırılması sürecinin hizmetler alanında da gerçekleştirildiği ifade edilebilir. Hizmetler sektörüne verilen teşviklerin ilgili yıllardaki artışı göz önüne alınacak olursa, devletin, sermaye kesimlerinin kamusal mal ve hizmetleri, piyasalaştırma ve metalaştırma stratejisini sadece özelleştirmeler yoluyla değil teşvikler yoluyla da desteklediği söylenilebilir.

Sermaye kesimlerine sağlanan teşvikler bir yandan sermaye kesimlerinin faaliyette bulunduğu sektörlerin büyümesini, diğer yandan bu kesimleri yeni sektörlere yönlendirmeyi amaç edinmektedir. 2001-2018 tarihleri arasında teşvik sunulan sabit yatırım tutarının %63'ü tamamen yeni işletmelere %27'si ise tevsi olarak yani var olan işletmeleri geliştirme amacıyla verilmiştir⁹². Bu durumda devletin sermayeyi farklı sektörlerle yönlendirme ve yeni sermayedarlar oluşturma amaçlarından söz etmek mümkündür.

Devletin sermaye kesimlerine yönelik bir diğer kaynak aktarma mekanizması kamu ihaleleridir. Ana akım iktisat tarafından kamusal mal ve hizmetlerin özel sektöre tedarik ettirilmesi ve/veya gördürülmesi kaynakların etkin kullanımı anlamına gelmekte ise de, esasen kamusal mal ve hizmetlerin metalaştırılarak sermaye birikimi yeniden değerlendirilme alanı olarak işlev görmektedir. Ekonomik alanda küçültülen devletin gerek kamu işletmelerini özel sektöre devretmesi, gerekse kamusal mal ve hizmetleri özel sektöre tedarik ettirmesi ve/veya gördürmesi özel sektör için devleti oldukça büyük bir pazar haline getirmektedir. Öyle ki, söz konusu bu pazar çeşitli sermaye kesimleri arasında oldukça büyük bir rekabete sahne

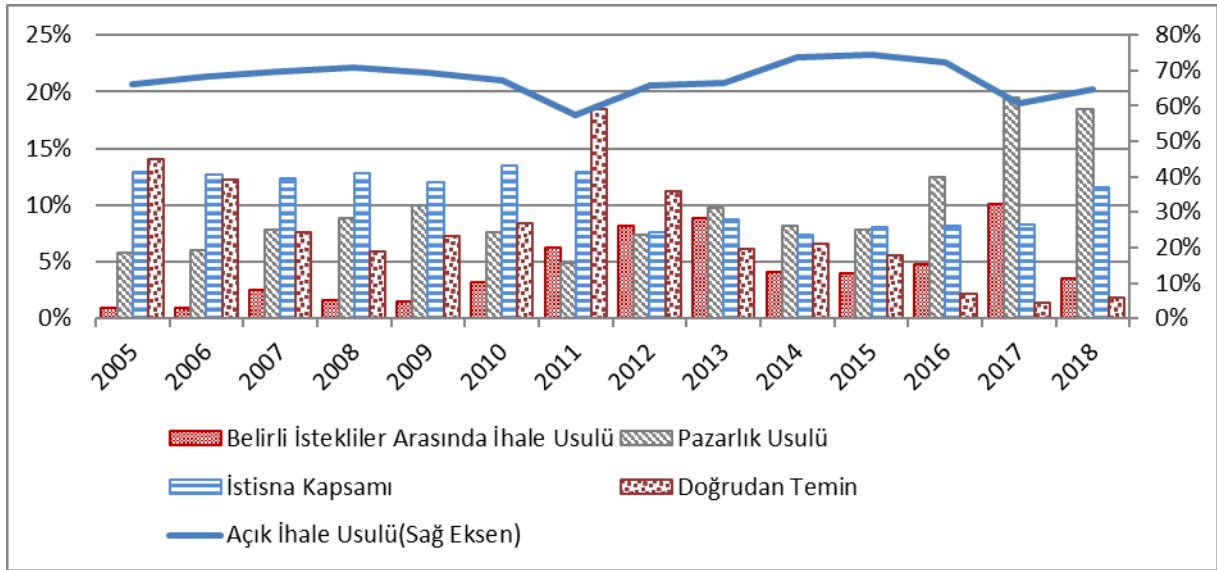
⁹² <https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri/mi1304021615> (erişim tarihi: 29/06/2020).

olmaktadır. 1980 sonrası dönemde sürekli olarak klientalist ilişkiler ve yolsuzluk iddiaları ile gündeme gelen kamu ihaleleri özellikle 1990'ların sonlarından 2000'lerin başlarında büyük tepkilerle karşılaşmıştır. Bunun üzerine AB, IMF ve DB rehberliğinde kamu ihale kanunu yeniden düzenlenerek MB gibi özerk bir kurum olan Kamu İhale Kurumu (KİK) kurulmuştur. KİK ile her ne kadar görünürde “şeffaflık ve hesap verilebilirlik” gibi ilkeler ön plana çıkarılmış olsa da, KİK'in önemli bir rant aktarım mekanizması olduğu söylenebilir.

Kamu alımlarının oluşturduğu büyük pazar yerli ve yabancı sermaye kesimleri arasında gerekse büyük ölçekli sermaye kesimleri ile orta ve küçük ölçekli sermaye kesimleri arasında temelde birbirini söz konusu pazardan dışlama amacına dayanan rekabete sahne olmaktadır. 2000'lerin başında kamu ihale kanununda yapılan düzenleme ile KİK'in kurulması da söz konusu bu rekabetin bir yansımasıdır. Türkiye pazarına girmek isteyen uluslararası sermaye kesimleri AB, IMF ve DB rehberliğinde düzenlenen yeni kamu ihale kanunu desteklerken, orta ve küçük ölçekli sermaye kesimleri bu düzenlemeye ısrarla karşı çıkmışlardır. Yerli büyük sermayeler ise uluslararası sermaye kesimlerinin desteklediği düzenlemeye karşı çıkamamakla birlikte, eski kanunun yerli sermaye kesimlerine öncelik veren yapısının da devam etmesini istemişlerdir (Ercan ve Oğuz, 2016:168).

AB, IMF ve DB gibi yapı ve kurumların rehberliğinde hazırlanan 4734 Sayılı Kamu İhale Kanunu⁹³ Ocak 2002'de, Ocak 2003'te yürürlüğe girmek üzere yasalaşmıştır. Ancak Kasım 2002'de orta ve küçük ölçekli sermaye kesimlerinin büyük ölçüde desteğini alan AKP'nin iktidara gelmesi dengeleri tersine çevirme yolunda atılan önemli bir adımdır. Örtük ve açık biçimde, gerek büyük sermaye kesimleriyle rekabet edebilme gücü bulunmayan orta ve küçük ölçekli sermaye kesimleri tarafından gerekse AKP tarafından, orta ve küçük ölçekli sermaye kesimlerine çeşitli muafiyet ve istisnaların getirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede 2002-2018 döneminde 4734 Sayılı Kamu İhale Kanunu'nda 40 civarı kanun ve kanun hükmünde kararname ile 150'den fazla değişiklik yapılmıştır. Söz konusu bu değişikliklerle de kamu ihaleleri, klientalist ilişkilere bağlı kılınmıştır (Çeviker Gürakar, 2018: 26-28).

⁹³ Kamu ihale kanunun da üç tür ihale usulü tanımlanmıştır. Buna göre kanunun ilk haliyle açık usul ihale yöntemi kanunda tanımlanan görece şeffaf olan bir ihale usulüdür. Açık ihale usulüne göre bütün isteklilerin ihaleye katılabilir ve teklif verebilir. Diğer bir ihale usulü ise belirli istekliler arasında ihale usulüdür. Bu ihale usulüne göre ise sadece idare tarafından yapılan ön değerlendirme sonucu davet edilen istekliler teklif verebilir. Son olarak pazarlık usulü ise üç kritere sahiptir. İlk olarak sadece kanunda gösterilen hallerde kullanılabilir. İkinci olarak ihale süreci koşullara göre aşamalı olarak gerçekleştirilir. Üçüncü olarak ise belirli durumlarda fiyat; bazı durumlarda gerçekleştirme koşulları ve teknik detaylar isteklilerle görüşülerek belirlenir. 4734 Sayılı Kamu İhale Kanun'da bu ihale usullerinin yanı sıra doğrudan temin⁹³ yöntemi ve istisnalar bulunmaktadır. Kanunun 22. Maddesinde belirtilen durumlarda kamu alımı piyasa araştırması yapılarak doğrudan idare tarafından temin edilebilir. İstisnalar ise kanunun 3. maddesinde belirtilen istisnai durumlara göre yapılan kamu alımlarıdır (https://www.ihale.gov.tr/ihale_istatistikleri-45-1.html son erişim: 07/07/2020).

Grafik 3.38 Kamu İhale Tutarlarının İhale Usullerine Göre Payları

Kaynak: Kamu İhale Kurumu verilerin kullanılarak tarafımızca düzenlenmiştir⁹⁴.

Grafik 3.38 kamu ihale tutarlarının ihale usullerine göre dağılımını yansıtmaktadır. Buna göre toplam ihale tutarları içerisinde 2005 yılında açık ihale usulü ile yapılan ihalelerin payı %66'dır. Geri kalan %34'lük kısım ise klientalist ilişkilerin daha yaygın biçimde kullanılabileceği yöntemlerle gerçekleştirilmiştir. 2008 yılına kadar artan açık usul ihalelerin oranı %71 düzeyine ulaştıktan sonra azalmış, 2011 yılında %57'ye gerilemiştir. Bu durumda toplam ihalelerin %43'ü klientalist ilişkilere daha açık bir hale gelmiştir. İlerleyen yıllarda payı artan açık ihale usulü 2015 yılında %75'e kadar ulaşmıştır. 2015 yılından sonra tekrar düşen açık ihale usulünün payı 2017'de %61, 2018 ise %65 oranında gerçekleşmiştir. Diğer taraftan açık ihale usulü dışında kalan kamu alım yöntemlerinin paylarına bakılacak olursa 2005'ten 2012 yılına kadar olan süreçte istisna kapsamında ve doğrudan temin yöntemi ile yapılan kamu alımlarının payları dikkat çekmektedir. 2012 sonrasında ise özellikle de 2016 sonrasında pazarlık usulü ile yapılan ihaleler ön plana çıkmıştır. 4734 Sayılı Kamu İhale Kanun'unda ihalenin pazarlık usulü ile yapılabilmesi için gerekli haller 21. maddede düzenlenmiştir. Pazarlık usulü ile yapılan ihaleler içerisinde arasında en yüksek payı maddenin b bendinde⁹⁵ belirtilen hallerde yapılan ihaleler almaktadır. Buna göre 2014

⁹⁴ https://www.ihale.gov.tr/ihale_istatistikleri-45-1.html (son erişim: 07.07.2020)

⁹⁵ 4734 Sayılı Kamu İhale Kanun'un 21. maddesi b bendine göre; "Doğal afetler, salgın hastalıklar, can veya mal kaybı tehlikesi gibi ani ve beklenmeyen veya yapım tekniği açısından özellik arz eden veya yapı veya can ve mal güvenliğinin sağlanması açısından ivedilikle yapılması gerekliliği idarece belirlenen hallerde veya idare tarafından önceden öngörülemeyen olayların ortaya çıkması üzerine ihalenin ivedi olarak yapılmasının zorunlu olması." hallerinde pazarlık usulü kullanılabilir. "16/5/2018 tarihli ve 7144 sayılı Kanunun 11 inci maddesiyle bu bentte yer alan "beklenmeyen veya" ibaresinden sonra gelmek üzere "yapım tekniği açısından özellik arz eden veya yapı veya can ve mal güvenliğinin sağlanması açısından ivedilikle yapılması gerekliliği idarece belirlenen hallerde veya idare tarafından önceden öngörülemeyen olayların ortaya çıkması üzerine ihalenin ivedi olarak yapılmasının zorunlu olması." ibaresi eklenmiştir." (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4734.pdf> erişim tarihi: 08/07/2020).

yılında pazarlık usulü ile yapılan ihale tutarlarının %78,57'sini 21/b'ye göre yapılan ihalelerin tutarları oluşturmaktadır. Bu oran 2015 yılı için % 82,00, 2016 yılı için %79,93, 2017 yılı için %81,49, 2018 yılı için ise %77,77'dir (Kamu İhale Kurumu İstatistikleri). Görüldüğü üzere pazarlık usulü ile yapılan ihalelerin önemli bir miktarının gerekçesi olağanüstü durumlarda kullanılması öngörülen 21. maddenin b bendine göre yapılmıştır.

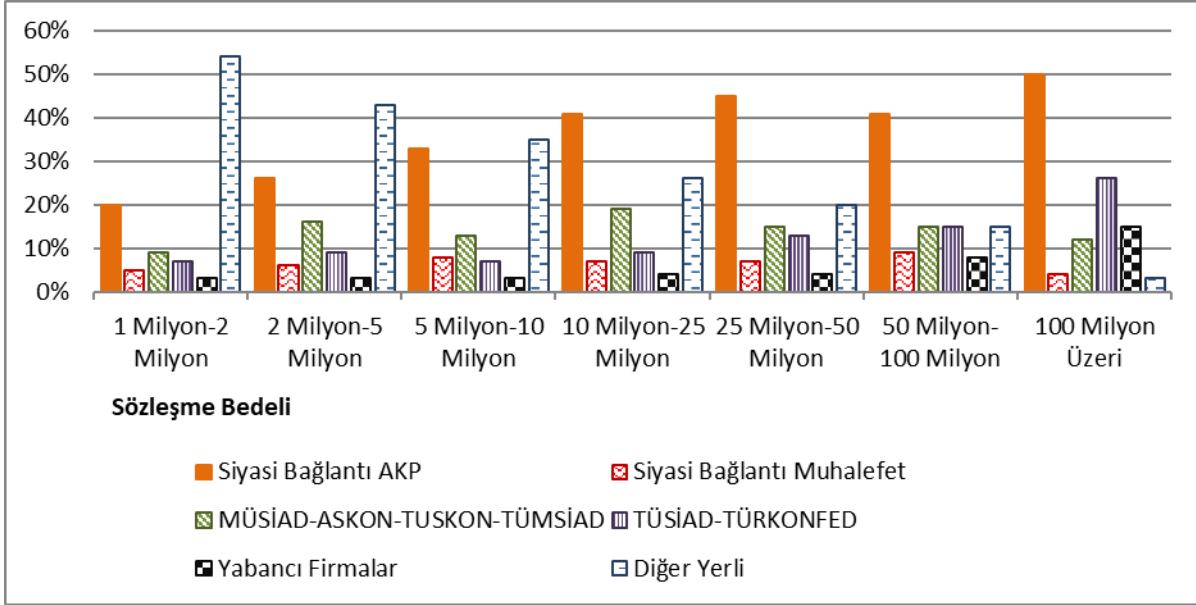
Diğer taraftan 2003-2018 arası yıllarda toplam kamu alımlarının bedelinin alım türlerine göre dağılımında da önemli değişimler olmuştur. 2003 yılında kamu alımlarının %61'ini mal alımı, %23'ünü hizmet alımı, %17'sini yapım işi oluşturmaktadır. İzleyen dönemde mal alımının kamu alımları içerisindeki payı azalırken, hizmet alımı ve yapım işinin payı artmıştır. 2010 yılında toplam kamu alımları içerisinde mal alımları oranı %35'e kadar gerilerken, hizmet alımları %35'e, yapım işi ise %31'e çıkmıştır. Bu tarihten sonra da mal alımlarının payı giderek azalmış, yapım işlerinin payı dikkat çekici bir biçimde artmıştır. 2017 yılında yapım işlerinin payı %58'e kadar çıkmıştır. 2018'de ise mal alımlarının payı %25, hizmet alımlarının payı %23 ve yapım işlerinin payı %52 oranında gerçekleşmiştir. 2003-2018 yılları arasında toplam 1 trilyon 446 milyar 904 milyon 93 bin TL'lik kamu alımının %27'sini mal alımları, % 29'unu hizmet alımı ve %45'ini yapım işleri oluşturmuştur⁹⁶

Kamu ihalelerinde çıkan bu sonuç 2002-2018 yılları arasında Türkiye ekonomisinde inşaat sektörünün yerleştiği özel konumu ve bu konunun devletle olan ilişkisini de göstermektedir. İnşaat sektörü düşük riskli, daha az teknolojik gelişmişlik ve daha az uzmanlaşma isteyen yapısı gereği özellikle AKP'nin desteğini aldığı sermaye kesimlerinin tercih ettiği bir sektördür. Ayrıca inşaat sektörü AKP tarafından seçim başarılarının bir anahtarı olarak da kullanılmıştır. TOKİ, otoyollar, köprüler, hava alanları, mega projeler vb. seçim vaatleri ve bu vaatlerin sermaye için sunduğu yüksek kârlar 2002-2018 yılları arasında kamu ihaleleri içerisinde yapım işlerinin %45 gibi yüksek bir orana sahip olmasını sağlamıştır.

Devlet, sadece emek ve sermaye sınıfı arasındaki mücadelelerde değil aynı zamanda sermaye kesimleri arasındaki sınıf içi mücadelelerde de hem bir nesne hem de fail konumunda yer almaktadır. Kapitalist sistemin sürekliliğini sağlayan kâr maksimizasyonu, sermaye sınıfı içerisinde gerek tekil sermayelerin gerekse çeşitli sermaye kesimlerinin sürekli olarak rekabet içerisinde olmasını gerekli kılmaktadır. Bu rekabet devletin sınıfsal konumun bir göstergesi olarak sermaye kesimlerine dağıttığı rantın paylaşımında da geçerlidir. Küçük ve orta ölçekli sermaye kesimlerinin yabancı sermaye ve içsel sermaye ile rekabet şansı oldukça düşüktür. Bu sebeple ölçeklerini büyütebilmek için devlet korumasına ihtiyaç duymaktadırlar. Öteden

⁹⁶ https://www.ihale.gov.tr/ihale_istatistikleri-45-1.html, (son erişim: 07.07.2020).

beri kamu ihalelerinden yeterli payı alamama konusundan şikâyetçi olan küçük ve orta ölçekli sermaye kesimleri, AKP ile gerek doğrudan gerekse dolaylı ilişkileri ve büyük ölçüde kesişen ideolojileri sayesinde 2002-2018 arasında kamu ihalelerinden aslan payını almayı başarmışlardır⁹⁷.

Grafik 3.39 Sözleşme Bedeline Göre Sermaye Kesimlerinin Kamu İhalelerinden Aldığı Paylar (2004-2011)⁹⁸

Kaynak: (Çeviker Gürakar ve Bircan, 2018; 137)’den hareketle oluşturulmuştur.

Grafik 3.39’de görüldüğü üzere sözleşme bedeli arttıkça iktidar partisi ile siyasi bağlantısı olan firmaların aldıkları pay artmıştır. Çeviker Gürakar ve Bircan (2018; 137)’in çalışmasına göre 1-2 milyon TL arası ile 2-5 milyon arası sözleşme bedeline sahip ihalelerden %54 ve %43’le en yüksek payı siyasi bağlantısı bulunmayan firmalar alırken, 10 milyon üzeri ihalelerden en yüksek payı AKP ile doğrudan siyasi bağlantısı olan firmalar almıştır. AKP ile doğrudan siyasi bağlantısı olan firmalara, AKP ile bağlı oldukları örgüt dolayısıyla siyasi bağlantısı olan; MÜSİAD’a, Anadolu Aslanları İş Adamları Derneği’ne (ASKON), Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu’na (TUSKON) ve Tüm Sanayici ve İş Adamları Derneği’ne (TÜMSİAD) üye sermaye kesimlerinin aldıkları payı ekleyecek olursak 10 milyon üzeri ihalelerde iktidar partisi ile bağlantılı sermaye kesimlerinin aldığı pay %60 civarındadır. Görülmektedir ki ihale bedeli arttıkça siyasi bağlantılı firmaların aldıkları pay

⁹⁷ Dünya Bankası verilerine göre 1990-2019 arası dünyada en fazla kamu ihalesi alan şirketler sıralamasında Türkiye’den 5 şirket girmiştir. Buna göre ikinci sırada Limak Holding, üçüncü sırada Cengiz Holding, dördüncü sırada Kolin Group, altıncı sırada Kalyon Group ve yedinci sırada ise MNG Group yer almaktadır (<https://ppi.worldbank.org/en/snapshots/rankings#>, son erişim: 17/09/2020)

⁹⁸ Çeviker Gürakar ve Bircan (2018:116) çalışmalarını 1 milyon TL ve üzeri sözleşme değeri 49.355 adet ihaleyi kazanan 13.416 firma üzerinden gerçekleştirmişlerdir. Analize konu olan ihalelerin toplam değeri 293 milyar TL’yi bulmaktadır.

ciddi miktarda artmaktadır. 100 milyon üzeri ihalelerin %82'sini siyasi bağlantılı sermaye kesimleri almıştır.

Çeviker Gürakar ve Bircan'ın (2018; 152) kamu ihale usullerine ve kazanan firmaların siyasi bağlantılarına göre yaptıkları incelemede istisna kapsamında olan ihalelerin yaklaşık %30'unu siyasi bağlantılı ve ilişkili firmaların kazandığı görülmektedir. Bu %30'luk payın, yaklaşık %20'sini AKP bağlantılı firmalar alırken, %5 civarını MÜSİAD vb. sermaye örgütlerine üye firmalar almıştır. En yüksek payı ise %40'la TÜSİAD ve TÜRKONFED'e üye sermaye kesimleri almıştır. Pazarlık usulüne göre yapılan ihalelerin ise %60'ını siyasi bağlantılı ve ilişkili firmalar kazanmıştır. Bu %60'lık payın, %30'dan fazlasını AKP bağlantılı firmalar, %20'sini MÜSİAD vb. sermaye örgütlerine bağlı firmalar almıştır. Belirli istekliler üzerinden yapılan ihalelerin ise yaklaşık %75'ini siyasi bağlantılı ve ilişkili firmalar almıştır. Bu %70'lik payın ise %50'sini AKP ile doğrudan bağlantılı firmalar, %20'sini AKP ile ilişkisini MÜSİAD vb. sermaye örgütleri aracılığı ile kuran firmalar almıştır. Son olarak “şeffaf ve denetlenebilir” bir yapıya sahip olduğu iddia edilen açık ihale usulü ihalelerin ise %60'ını siyasi bağlantılı firmalar kazanmıştır. Bu %60'lık payın %40'a yakını AKP bağlantılı firmalar alırken %20'ye yakını MÜSİAD vb. sermaye örgütlerine üye firmalar kazanmıştır.

Kamu ihaleleri üzerindeki klientalist ilişkiler sadece pazarlık usulü, belirli istekliler arasında ihale usulü, doğrudan temin ve istisna kapsamı gibi yöntemlerle değil “şeffaf ve denetlenebilir” bir yapıya sahip olduğu kabul edilen açık usul ihale yönteminde de söz konusudur. Çeviker Gürakar ve Bircan (2018:157-159)'ın çalışmasına göre birden fazla teklifçinin katıldığı açık usul ihalelerin belirli siyasi bağlantılı ya da ilişkili şirketlere verilebilmesi için ihaleye katılan diğer teklifçilerin tekliflerinin reddedilmesi yada geçersiz sayılması en yaygın yöntem olarak kullanılmaktadır. Diğer taraftan açık usul ihaleler çeşitli formel-enformel yöntemlerle tek teklifçili bir ihaleye dönüştürülmektedir. Bu çerçevede Çeviker Gürakar ve Bircan'ın çalışmada inceledikleri 49.355 adet ihalenin 10.914'ü tek teklifçiyle, 7.789'u iki teklifçiyle gerçekleşmiştir. Tek teklifçi ile gerçekleşen 10.914 ihalenin 7.392'si; iki teklifçi ile gerçekleşen 7.789 ihalenin ise 6.054'ü açık usul ihale yönetimi ile gerçekleşmiştir.

SONUÇ

Gerek ana akım gerekse radikal-eleştirel çalışmalar sermaye birikimi süreci ve bu süreçte devletin rolünü sıklıkla ele almıştır. Ancak her iki yaklaşımın devlet kavramsallaştırması oldukça farklıdır. Ana akım çalışmalarda devlet, toplumun üstünde “tarafsız bir hakem” olarak ele alınırken, Radikal-eleştirel çalışmalarda devlet toplumsal bir ilişki olarak ele alınmakta ve toplum içerisindeki mevcut sınıfsal mücadelelerde sermaye sınıfının çıkarlarına göre hareket etmektedir. Ancak bu noktada radikal-eleştirel çalışmalar temelde devletin, sermaye sınıfının toplumsal sınıf egemenliği için kullandığı bir araç mı, yoksa sermaye sınıfından bağımsız olarak karar verebilen bir aktör mü olduğu konusundaki iki zıt kutup arasında çeşitlenmektedir. Bu iki kutuptan ilki ekonomik indirgemecilikle, ikincisi ise siyasi indirgemecilikle eleştirilmektedir.

2002-2018 arası dönemde Türkiye’de sermaye birikimi sürecinde devletin rolünün ele alındığı bu çalışmada devlete ilişkin bu iki kavramsallaştırmaya getirdiği eleştiri ile özgün bir yaklaşım sergileyen B. Jessop’un kavramsallaştırması kullanılmıştır. Bu çerçevede biçim belirlenimli toplumsal ilişkiler olarak ele alınan devlet ve sermaye birikimi süreci arasındaki ilişki stratejik ilişkisel yaklaşımla incelenmiştir. Bu anlamda çalışmanın ayırıcı yönü 2002-2018 döneminde Türkiye’de sermaye birikimi sürecinde devletin rolünün Jessop’un kuramsal çalışması ve kavramsallaştırmasından hareketle türetilen kavramsal çerçeve ve araç setleri üzerinden incelenmesidir.

Tarihsel bir perspektifle bakıldığı zaman devletin sermaye birikimi sürecindeki rolünde dönemsel olarak önemli değişimler gözlemlenmektedir. 1990’larla beraber neoliberalizmin devlet kavramsallaştırmasında önemli değişimler gözlemlenmek mümkündür. Türkiye’de 2002-2018 arası dönemde devletin rolü de neoliberalizmin bu devlet kavramsallaştırması ile karakterize olmaktadır. Türkiye’de 1990’ların sonu 2000’lerin başında ikinci kuşak yapısal reformlarla başlayan değişim süreci ile devlet, sermaye ile işbirliği içerisinde piyasaların düzgün işleyebilmesi için düzenlemeler yapan “tarafsız” bir aktör olarak konumlandırılmıştır. Ancak gerçeklikte devlet sadece kural koyan değil, doğrudan ve dolaylı olarak piyasaya müdahil olan, bunu da örtük ve/veya açık bir biçimde gerçekleştiren aktördür. Devletin bu konumlandırılışında piyasadaki rolü, doğrudan üretim sürecine dâhil olmak şeklinde değil, doğrudan maliyetlere ortak olmak şeklinde gerçekleştirmektedir. Yani devlet, sermaye kesimlerinin maliyetlerini toplumsallaştırma mekanizmalarını kurma ve işletme

işlevini üstlenmektedir. Bu çerçevede devlet, birikim stratejisinin düzgün işleyebilmesi için gerekli yapısal ve kurumsal düzenlemeleri gerçekleştirmiştir.

Literatürde 1990'ların sonunda başlayan ve 2000 sonrasını biçimlendiren bu düzenlemeler gözlemlenerek Türkiye ekonomisine ilişkin çeşitli dönemselleştirmeler yapılmıştır. Çalışmada 2002-2018 arası dönemin benimsenmesinin sebebi 1990'ların sonunda ortaya çıkan Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinden sonra yapılan düzenlemelerin 2000 sonrasında yaşanan sürecin temel belirleyicisi olmasıdır. Ekonomi alanındaki düzenlemelerin etkilerinin izlenmesinin yanı sıra 2002 sonrası Türkiye siyasetinin tek parti iktidarı ile şekillenmiş olması çalışmanın başlangıç yılı olarak 2002 yılının seçilmesinde etkili olmuştur. Çalışmanın 2018 yılı ile sonlandırılmasının nedeni ise 2018 yılı sonrasında da aynı birikim stratejisinin devam etmesine rağmen gerek ekonomik gerekse siyasi alanda yaşanan gelişmelerdir. Bilindiği üzere 2018 sonrasında Türkiye ekonomisi istikrarsız bir yapıya dönüşürken, siyasi alanda cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçilmiştir.

2000'lerin başında gerçekleştirilen yapısal ve kurumsal düzenlemeler sonrasında Türkiye ekonomisi önemli bir büyüme trendi yakalamıştır. Ancak bu büyüme trendinin içeriğine bakıldığı zaman gerçekleşen büyümenin deyim yerindeyse “ayakları yere basmayan” bir büyüme olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, 2002 sonrasında Türkiye ekonomisinde büyümeyi sağlayan en önemli faktör yabancı sermaye girişleri olarak kendisini göstermektedir. Yabancı sermaye girişleri dünya genelinde Türkiye gibi çevre ekonomiler açısından büyüme için gerekli finansman sorunun çözümü olmuştur. Bu çerçevede 1990'ların sonu 2000'lerin başında daha fazla yabancı sermaye çekebilmek için yapılan düzenlemeler, Türkiye ekonomisinde artan finansallaşmanın da temelini oluşturmuştur. Finansallaşmanın artmasıyla birlikte, Türkiye ekonomisine yönelik yabancı sermaye girişleri artmıştır. Ancak yabancı kaynak girişi ile gerçekleşen bir büyümenin sürdürülebilir olması için yabancı sermaye girişlerinin doğrudan sermaye akımı olarak gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında Türkiye ekonomisinde gerçekleşen yabancı sermaye girişlerinin ağırlıklı olarak borç yaratan yabancı sermaye ve sıcak para olarak gerçekleşmesi, Türkiye ekonomisinin büyüme oranlarını spekülasyon etkilerine açık bir yapıya büründürmektedir.

Türkiye ekonomisine ağırlıklı olarak dolaylı yabancı sermaye biçiminde gelen finansal kaynaklar ülke ekonomisini hem arz hem de talep artırıcı unsur olarak etkilemiştir. Bu durum özel sektörün borçlanmasıyla artıştı ve tüketici kredilerindeki artıştan net bir biçimde anlaşılmaktadır. Yani hem üretimin finansmanı hem de tüketimin finansmanı artan ve tabana yayılan finansallaşma ile sağlanmaktadır. Söz konusu bu mekanizmanın reel sektör üzerine etkisi ise inşaat ve gayrimenkul sektörlerinin GSYH içerisindeki paylarının artması

şeklinde olmuştur. Bir taraftan düşük faiz oranları ile geniş halk kesimlerinin ev sahibi olma gibi sahici hayalleri gerçekleşirken, bir taraftan da TL'nin aşırı değerlenmesi ile gayrimenkulün kullanım amacından saparak bir yatırım aracı haline dönüşmesi, büyüme içerisinde inşaat ve gayrimenkul sektörlerinin paylarını artmıştır. Diğer taraftan Türkiye'nin 1960'lardan beri Türkiye ekonomisinin lokomotif sektörü olan imalat sanayindeki 1990'ların ikinci yarısında başlayan düşüş eğilimi 2000'lerde de devam etmiştir. Yine bu noktada da TL'nin aşırı değerlenmesi etkili bir unsur olarak kendisini göstermektedir.

Devlet bir taraftan finansallaşmaya dayalı birikim stratejisi için gerekli yapısal ve kurumsal düzenlemeler gerçekleştirerek, bir taraftan da kamusal mal ve hizmetlerin özelleştirilmesi ile sermaye birikim sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu çerçevede ilk olarak 1980 sonrası neoliberalizmle başlayan ancak bir türlü istenilen düzeyde gerçekleştirilemeyen özelleştirmeler 2002 sonrasında yoğun bir biçimde gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede birçok kamu iktisadi teşebbüsü hızla özelleştirilmiştir. Bu devletin özel sektör için birikim alanı açtığına bir göstergesidir. Diğer bir birikim alanı açma yöntemi ise kamu özel işbirlikleri ile büyük kamu yatırımlarının, çeşitli imtiyazlar ve garantiler verilerek özel sektöre yaptırılmasıdır. Kamu Özel İşbirlikleri ile özelleştirme uygulamalarının mevcut mülkiyet ve meşruiyet kısıtları aşılarak, özel sektöre yapılan kaynak transferi artarak devam etmiştir.

Artan neoliberalleşme ve finansallaşmanın geniş halk kesimleri üzerindeki tahribatının hafifletilmesi ve birikim sürecinin meşruiyeti neoliberal popülist hegemonik proje ile mümkün olmuştur. Neoliberal popülist hegemonik proje iki koldan işlemektedir. Bunların ilki sosyal politika alanında hayırsever devlet anlayışının yerleşmesidir. Muhafazakâr öğelerle ve klientalist ilişkilerle donatılmış olan bu anlayışla gerçekleştirilen sosyal politikalar, yoksulluğu ortadan kaldırmayı değil sürdürülebilir kılmayı amaçlamaktadır. Bunu yaparken rıza mekanizması din, aile ve gelenek gibi muhafazakâr öğelerle pekiştirilirken, aynı zamanda klientalist ilişkilerle de yardım alan kitleler siyasal iktidara bağlanmaya çalışılmaktadır. İkinci olarak ise birikim süreci içerisinde gelişen finansallaşmanın tabana yayılmasıdır. Finansallaşma bir yandan sermaye birikim kanalı olarak işlemekte diğer yandan da geniş halk kesimlerinin düşen tüketim güçlerini telafi ederek bir rıza mekanizması işlevi görmektedir. Görüldüğü gibi neoliberalizmin geniş halk kesimleri üzerindeki artan ekonomik baskısı özellikle en alt kesimlerin toplam borçlular içerisindeki payının %70'lere çıkması ile sonuçlanmıştır. Böylelikle yoksul kesimlerin tüketim güçlerinin azalmasına rağmen tüketim yapabilmeleri sağlanarak rızaları kazanılmıştır.

Bu dönemde devlet sermaye birikim sürecinin işleyişinde toplumsal sınıflara yönelik farklı uygulamalarla gündeme gelmiştir. Devletin toplumsal sınıflar karşısındaki konumlanışının en iyi göstergelerinden birisi sermaye kesimlerinin emek kesimlerine karşı uygulamak istediği esnekleştirme ve güvencesizleştirme politikalarındaki uygulamalarıdır. 2002-2018 arası dönemde net bir biçimde görülmektedir ki, devlet sermaye kesimlerinin emek kesimlerine karşı geliştirdiği esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejilerine doğrudan ve dolaylı olarak destek sunmaktadır. Bu gerek emek kesimlerini sermaye karşısında direnme gücü olan sendikal hak ve özgürlüklerin baskılanmasında gerekse esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejilerinin uygulanabilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılmasıyla kendini göstermektedir. Dönem içerisinde, emek kesimleri iş güvencesizliği, istihdam güvencesizliği, gelir güvencesizliği ve sosyal güvencesizlikle karşı karşıya kalmışlardır. Diğer taraftan devletin konumlanışı, sermaye kesimlerine esnekleştirme ve güvencesizleştirme stratejileri için verilen desteğin yanı sıra maliyetlerin toplumsallaştırılması yönünde verilen desteklerde de kendisini göstermektedir. Ayrıca devletin toplumsal sınıflar karşısındaki konumlanışı sadece sermaye ve emek kesimleri karşısındaki konumlanışı ile değil aynı zamanda sermaye kesimleri arasındaki konumlanışında da kendisini göstermektedir. Devletin sermaye kesimleri içerisindeki konumlanışı ise dönemin hakim sermaye kesimine yönelik çeşitli teşvik mekanizmalarıyla ve kamu ihaleleri yoluyla sağlanan kaynak aktarımında kendisini göstermektedir.

Devletin toplumsal sınıflar karşısındaki sermaye yanlısı bu tutumu devletin bir aktör olarak tek başına aldığı bir karar değildir. Tarihsel süreç içerisinde gerçekleşen sınıfsal mücadeleler sonucu devletin stratejik seçiciliği oluşmuştur. Bu stratejik seçicilik devletin içerisine kazanmış olan birikime yönelik stratejik seçiciliğidir. Yani devlet sermaye birikimini sürdürebilecek olan toplumsal sınıfın ve sınıf kesiminin çıkarlarını savunmaya karşı seçicilik göstermektedir. Bu durum devletin stratejilerin “zemini, kaynağı ve ürünü” oluşunun bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hali ile devlet geçmiş sınıfsal mücadelelerin ürünü olarak kazandığı birikime yönelik stratejik seçiciliği ile sermaye çıkarlarına yönelik hareket eden kapitalist devlet olmakla birlikte, bugünün sınıfsal mücadelelerinin gerçekleştiği bir zemin ve yine bu günün stratejilerine kaynaklık eden bir aktördür. Yani devlet hem bir “fail” hem de bir “nesne” konumunda yer almaktadır. Neoliberal düşüncelerin aksine devlet, 2002-2018 arası dönemde ekonomik, hukuki ve siyasi düzenlemelerle sermaye birikiminin seyrini büyük ölçüde etkilemiştir.

KAYNAKÇA

- Akçay, Ü. (2013). "Sermayenin Uluslararasılaşması ve Devletin Dönüşümü: Teknokratik Otoriterizmin Yükselişi". *Praksis*, (30-31): 11-39.
- Akçay, Ü. (2017). "Finansallaşma, Merkez Bankası Politikaları ve Borcun 'Özelleştirilmesi'". P. Bedirhanoglu, Ö. Çelik ve H. Mihci (Ed.), *Finansallaşma Kısacasında Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek*. Notabene Yayınları, İstanbul, 45-80.
- Akçay, Ü. (2019). "Türkiye'de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz". *Toplum ve Bilim*, 1(147), 46-70.
- Akçay, Ü. ve Türkay, M. (2006). "Neoliberalizm'den Kalkıncı Yaklaşım; Devletin Sermaye Birikim Sürecindeki Yeri Üzerine". B. Ülman ve İ. Akça (Ed.), *İktisat, Siyaseti, Devlet Üzerine Yazılar Prof. Dr. Kemâli Saybaşı'ya Armağan*. Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 49-65.
- Alagöz, M. ve Yokuş, T. (2017). "Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) Yatırımları ve Ekonomik İllüzyon Etkisi". *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(32): 115-122.
- Alçın, S. (2010). "Teknoloji ile Değişen Üretim İlişkileri". A. R. Güngen, F. Ercan , Ö. Tezcek, Ö. Biçer ve Y. Özgün (Ed.), *Emek ve Siyaset*. Dipnot Yayınları, Ankara, 115-152.
- Angın, M. ve Bedirhanoglu, P. (2013). "AKP Döneminde Türkiye'de Büyük Ölçekli Özelleştirmeler ve Devletin Dönüşümü". *Praksis*, (30-31): 75-95.
- Arın, T. (2013). "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelmiş Kapitalizm". C. Arın (ed.), *Kriz, Devlet, İktisat ve Sosyal Güvenlik Politikaları Seçilmiş Yazılar*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 27-58.
- Ataay, F. (2007). "Neoliberalizm, Kamu Reformu ve Demokrasi". Ş. Aksoy ve Y. Üstüner (Ed.), *Kamu Yönetimi: Kuram ve Uygulama*. Nobel Yayıncılık, Ankara, 63-73
- Ataay, F. (2015). "Neoliberal Reformlar, Devletin Yeniden Yapılandırılması ve Kamu Hizmetlerinde Dönüşüm". *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, 15(30): 20-39.
- Avcuoğlu, Ö. (2009). "Belediyeler ve Sosyal Yardımlar Üzerine". *Birikim*, (241): 32-39.

- Ayhan, B. ve Sarıoğlu, S. (2012). "İslami Burjuvazinin Siyasal İktisadı: MÜSİAD Örneği. *Praksis*, (27): 117-144.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2008). *2008 Kavşağında Türkiye: Siyaset, İktisat ve Toplum*. Yordam Kitap, İstanbul.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2011). *Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye'ye yansımaları: Ücretli Emek ve Sermaye*. E. Yeldan ve E. Voyvoda (Ed.). Yordam Kitap, İstanbul.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2012). *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008 Farklı Hükümetler, Tek Siyaset*. Yordam Kitap, İstanbul.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2015). *AKP'li Yıllarda Emek Durumu*. K. Boratav, F. Şenses, O. Türel ve E. Voyvoda (Ed.). Yordam Kitap, İstanbul..
- Bahçe, S. ve Köse, A. H. (2017a). "Social Classes and the Neo Liberal Poverty Regime in Turkey, 2002-2011". *Journal of Contemporary Asia*, 4(47): 575-595.
- Bahçe, S. ve Köse, A. H. (2017b). Türkiye'de Sınıfsal Gelir Dağılımı (2002-2011). M. Koyuncu, H. Mıhçı ve E. Yeldan (Ed.), *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*. İletişim Yayınları, İstanbul, 319-342.
- Bahçe, S., Günaydın, F. Y. ve Köse, A. H. (2011). Türkiye'de Toplumsal Sınıf Haritaları: Sınıf Oluşumları ve Sınıf Hareketliliği Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. S. Şahinkaya, & N. İ. Ertuğrul (Ed.), *Bilsay Kuruç'a Armağan*. Mülkiyeliler Birliği, Ankara, 359-392.
- Bakır, H. (2018). "Neo-Liberalizmin Hegemonyası Altında Türkiye Emek Piyasası". *Çalışma ve Toplum*, 3(59): 1459-1480.
- Boratav, K. (2003). "Yabancı Sermaye Girişlerinin Ayırıştırılması ve Sıcak Para: Tanımlar, Yöntemler, Bazı Bulgular". A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (Ed.), *İktisat Üzerine Yazılar II İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar*. İletişim Yayınları. İstanbul, 17-30.
- Boratav, K. (2009a). AKP'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi. İ. Uzgel ve B. Duru (Ed.), *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*. Phoenix Yayınevi, Ankara, 463-472.
- Boratav, K. (2009b). *Türkiye İktisat Tarihi*. İmge Kitapevi, Ankara.
- Boratav, K. (2017). *Dünyadan Türkiye'ye İktisattan Siyasete*. Yordam Kitap, İstanbul.

- Carnoy, M. (2015). *Devlet ve Siyaset Teorisi*. (çev. S. Coşar, A. Örküp, M. Pamir ve M. Yetiş). Dipnot Yayınları, Ankara
- Clarke, S. (2004a). "Devlet Tartışmaları". S. Clarke (Ed.), *Devket Tartışmaları Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru* (çev. İ. Yıldız). Ütopya Yayınları, Ankara, 7-88.
- Clarke, S. (2004b). "Devlet, Sınıf Mücadelesi ve Sermayenin Yeniden Üretimi". S. Clarke (Ed.), *Devlet Tartışmaları Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru* (çev. İ. Yıldız). Ütopya Yayınları, Ankara, 225-247
- Çelik, A. (2010). "Muhafazakâr Sosyal Politika Yönelimi: Hak Yerine Yardım-Yükümlülük Yerine Hayırseverlik". *İ.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (42): 63-81.
- Çelik, A. (2018). "Sembiyotik İlişkiler ve Otoriter Korporatizm Kısacasında 2010'lu Yıllarda Türkiye'de Sendikalaşma, Toplu Pazarlık ve Grev Eğilimleri". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, (CEEİK 2018 Özel Sayısı): 39-69.
- Çeviker Gürakar, E. (2018). "Giriş". *Kayıрма Ekonomisi*. İletişim Yayınları, İstanbul,
- Çeviker Gürakar, E. ve Bircan, T. (2018). Kamu İhalelerinde Kayırmacılık. E. Çeviker Gürakar, *Kayıрма Ekonomisi*. İletişim Yayınları, İstanbul, 107-177.
- Dertli, N. (2018). "SGK İş Kazası İstatistikleri, Alternatif Veri Kaynakları ve Bilgi Açığı". *Çalışma Ortamı*, (155): 4-5.
- Doğan, A. E. (2009). "İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci". İ. Uzel, & B. Duru (Ed.), *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*. Phoenix Yayınevi, Ankara, 283-306.
- Doğruel, F. ve Doğruel, A. (2017). "Türkiye'de Sanayileşme ve Kriz". M. Koyuncu, H. Mıhçı ve E. Yeldan (Ed.), *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*. İletişim Yayınları, İstanbul, 45-74.
- Durmaz, O. S. (2016). "Neo-Liberal Sosyal Politika Rejiminin Tesisi ve AKP". *Çalışma ve Toplum*, 1(48): 143-168.
- Ekzen, N. (2009). "AKP İktisat Politikaları 2002-2007". İ. Uzel ve B. Duru (Ed.), *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*. Phoenix Yayınevi, Ankara, 473-509.
- Engels, F. (2010). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Ankara: Alter Yayıncılık.

- Ercan, F. (1998). "Neo-Liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Birikim Süreci ve Değişen Sermaye İçi Bileşenler: 1980 Sonrası İçin Çerçeve Denemesi". *İktisat Dergisi*, (378): 25-51.
- Ercan, F. (2002). "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1) Türkiye'de Sermaye Birikiminin Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi". *Praksis* (5): 25-75.
- Ercan, F. (2004). "Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış". N. Balkan ve S. Savran (Ed.), *Neoliberalizmin Tahribatı Türkiye'de Ekonomi Toplum ve Cinsiyet*. Metris Yayınları, İstanbul, 9-43.
- Ercan, F. (2005). "Türkiye'de Yapısal Reformlar". F. Ercan ve Y. Akkaya (Ed.), *Kapitalizm ve Türkiye-I. Türk Sosyal Bilimciler Derneği ve Dipnot Yayınevi*, Ankara, 369-429.
- Ercan, F. ve Oğuz, Ş. (2016). "Sınıfsal Bir İlişki ve Süreç Olarak Ölçek: Kamu İhale Yasası". *Praksis* (15):159-182.
- Ercan, F. ve Tuna, G. Ş. (2006). "İç Burjuvazinin Gelişimi:1960'lardan Günümüze Bakış". B. Ülman ve İ. Akça (Ed.), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar*. Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 141-172.
- Ercan, F. ve Yaman-Öztürk, M. (2009). "1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye'de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler". *Praksis* (19): 55-93.
- Ercan, F., Yusufi-Yılmaz, F. ve Gültekin-Karakaş, D. (2017). "'Yeni Türkiye'nin Değişen Devlet ve Sermaye İlişkilerini Teşvik Politikaları Üzerinden Okumak". T. Tören ve M. Kutun (Ed.), *"Yeni" Türkiye? Kapitalizm, Devlet, Sınıflar*. Sav Yayınları, İstanbul, 128-205.
- Erdoğan, S. ve Kutlu, D. (2014). "Dünyada ve Türkiye'de Çalışan Yoksulluğu: İşgücü Piyasası ve Sosyal Koruma Politikaları Bağlamında Bir Değerlendirme". *Çalışma ve Toplum*, 2(41): 63-114.
- Eroğlu, C. (2017). *Devlet Nedir?* Yordam Kitap, İstanbul.
- Foster, J. B. (2008). *Kapitalizmin Malileşmesi ve Kriz*. (çev. Ç. Çıdamlı). Kalkedon Yayıncılık, İstanbul.
- Fülberth, G. (2014). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. (çev. S. Usata). Yordam Kitap, İstanbul

- Göker, Z. (2016). "Gelir Dağılımının İyileştirilmesinde Kamu Hizmetlerinin Rolü". *Çalışma ve Toplum*, 4(51): 1731-1746.
- Göker, Z. ve Akyol, S. (2013). "Üretimin Mekansal Kalıplarının Değişmesi ve Emek Piyasası: Birikimin Toplumsal Yapısı Teorisi Çerçevesinden Bir Bakış". *Çalışma ve Toplum*, 3(38): 57-76.
- Gramsci, A. (2010). *Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916-1935*. D. Forgacs (Ed.), (çev. İ. Yıldız). Dipnot Yayınları, Ankara
- Gülalp, H. (1993). *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*. (çev. O. Akınhay ve A. Yılmaz). Belge Yayınları, İstanbul.
- Güler, H. (2020). "Türkiye’de Vergi Aflarının Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisinin Olay Analiziyle Ölçülmesi". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1): 256-273.
- Gün, S. (2016). "Aktif İstihdam Siyasetinin Gelişimi Açısından İşsizlik Sigortasının Dönüşümü". *Çalışma ve Toplum*, 3(50): 1295-1320.
- Güney, A. (2009). "Kapitalizmin Krizi Ve Devlet Kuramı: Bob Jessop Üzerine Bir Değerlendirme". *Praksis*, (9): 357-377.
- Güngen, A. R. (2015). "Çevresel Finansallaşma ve Devletin Rolü". H. Mıhçı (Ed.), *Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat*. Notabene Yayınları, Ankara, 17-40.
- Güngen, A. R. (2017). "Finansal Tabana Yayılma Siyaseti ve Türkiye’de Devletin Finansallaşması". P. Bedirhanoğulları, Ö. Çelik ve H. Mıhçı (Ed.), *Finansallaşma Kısacasında Türkiye’de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek*. Notabene Yayınları, İstanbul, 23-44.
- Halifeoğlu, M. (2019). "Hangi Hegemonya Projesi? Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Sermaye Birikimi ile İmtihanı". *Alternatif Politika*, (Aralık 2019 Özel Sayı): 120-140.
- Hangson, G. (2006). "Demokratik Ekonomi: Plânlama, Piyasa ve İktidara Yeni Bir Bakış". *Ekonomik Yaklaşım*, 17(59): 99-113.
- Heywood, A. (2013). *Siyaset*. (çev. B. B. Özipek, Ş. Bircan, Y. Mete , K. Zeynep , S. Bahattin ve Y. Atilla). Aderes Yayınları, Ankara.

- Huws, U. (2013). "Kamu Hizmetlerinin Metalaştırılması Yoluyla Sermaye Birikimi". (L. Panitch, G. Albo ve V. Chibber (Ed.), *Socialist Register 2012, Ekonomik Kriz ve Sol* (çev. U. Haskan). İstanbul: Yordam Kitap, İstanbul, 80-100.
- Jessop, B. (2004). Birikim Stratejileri, Devlet Biçimleri ve Hegemonya Projeleri. S. Clarke içinde, *Devlet Tartışmaları Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru* (İ. Yıldız, Çev., s. 193-224). Ankara : Ütopya Yayınevi.
- Jessop, B. (2005a). "Poulantzas'ın Özgünlüğü, Mirası Ve Güncelliği". B. Yanar, & A. Özkazanç (Ed.), *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet* (B. Yanar, Çev.). İletişim Yayınları, İstanbul, 73-112.
- Jessop, B. (2005b). "Türkçe Derlemeye Yazılmış Giriş". B. Yarar ve A. Özkazanç (Ed.), *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet* (çev. B. Yarar). İletişim Yayınları, İstanbul, 13-32.
- Jessop, B. (2005c). "Siyasi Strateji Olarak Devlet". B. Yarar ve A. Özkazanç (Ed.) içinde, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet* (çev. A. Özkazanç). İletişim Yayınları, İstanbul, 113-151.
- Jessop, B. (2005d). "Düzenleme Yaklaşımının 20 Yılı: Zahmete Değdi mi?". B. Yarar ve A. Özkazanç (Ed.), *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*. (çev. Y. Karahanoğulları, ve D. Türk). İletişim Yayınları, İstanbul, 189-227.
- Jessop, B. (2005d). "Kentsel Yönetimlerin Düzenlenmesine: Neo-Gramsci Bir Yaklaşım: Birikim Stratejileri, Hegemonik Projeler ve Yönetişim". B. Yarar, ve A. Özkazanç (Ed.), *Hegemonya Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet* (çev. D. Türk,). İletişim Yayınları, İstanbul, 343-377.
- Jessop, B. (2016). *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*. (çev. A. S. Özcan). Epos Yayınları, Ankara.
- Jessop, B. (2018). *Devlet Dün, Bugün, Gelecek*. (çev. A. Güney). Ankara: Epos Yayınları.
- Karaçimen, E. ve Çelik , Ö. (2017). "Türkiye'de Gayrimenkul ve Finansın Derinleşen ve Yeniden Yapılanan İlişkisi". P. Bedirhanoglu, Ö. Çelik ve H. Mıhçı (Ed.), *Finansallaşma Kıskaçında Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek*. Notabene Yayınları, İstanbul, 83-102.

- Karahan, Ö. ve İpek, E. (2013). "Türkiye'ye Yönelik Yabancı Sermaye Akımlarının Hacim ve Kompozisyonundaki Gelişmeler". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, (21): 299-316.
- Karahanoğulları, Y. (2012a). "Neo-Liberal Popülizm: 2002-2010 Kamu Maliyesi, Finans, Dış Ticaret Dengesi ve Siyaset". *Toplum ve Bilim* (123): 116-145.
- Karahanoğulları, Y. (2012b). "Kamu Özel Ortaklığı Modelinin Mali Değerlendirmesi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(2): 95-125.
- Karahanoğulları, Y. ve Türk, D. (2018). "Otoriter Devletçilik, Neoliberalizm, Türkiye". *Mülkiye Dergisi*, 42(3): 403-448.
- Koç, A. (2015). "Küresel Kapitalizmin Finansallaşmasına Türkiye Ekonomisinin Eklemlenme Süreci (1980-2012)". H. Mıhçı (Ed.), *Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat*. Notabene Yayınları, Ankara, 115-145.
- Köse, A. H. ve Bahçe, S. (2009). "'Yoksulluk' Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek". *Praksis*, 1(19): 385-419.
- Kurtulmuş, M. M. ve Tanyılmaz, K. (2017). "Uluslararası Üretim Zincirleri ve Emek: Türkiye Otomotiv Sektörü Deneyimi". P. Bedirhanoğlu, Ö. Çelik, & H. Mıhçı (Ed), *Finansallaşma Kıskaçında Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek*. Notabene Yayınları, İstanbul, 185-220.
- Kurut Gürgen, M. (2013). "Türkiye'de Neoliberal Ekonomi Politikalarının Uygulanması Sürecinde Bir Yönetim Stratejisi Olarak Apolitizasyon ve Depolitizasyon". *Praksis Dergisi*, (30-31): 43-74.
- Alpman, P.A. (2016, Ocak). "Denizcan Kutlu'yla Söyleşi: 'Öldürmüyor da Kondurmuyor da...' Yoksulu Yoksullukla Terbiye Etmek. 96-107. İstanbul, Birikim (321): 96-107
- Kutlu, D. (2016a). "Türkiye'de Sosyal Yardım ve İstihdam İlişkisinin Güncel Boyutları: Kurumsal ve Sosyolojik Bir Çözümleme". *Mülkiye Dergisi*, 40(2): 101-140.
- Kutlu, D. (2016b). "Türkiye'de Sosyal Yardımların Kurumsal Gelişim Özellikleri: Yardım Yapanlar ve Yardım Alanlar Açısından Bir Değerlendirme". *2015 Almanak Analizleri*. Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 215-239.
- Kutlu, D. (2018). "Birikim, Emek Gücünün Yeniden Üretiminin Ücret dışlaştırılması ve Sosyal Yardım: Kuramsal Bir Model Denemesi". *Mülkiye Dergisi*, 42(1): 47-78.

- Laclau, E. (1998). *İdeoloji ve Politika*. (çev. H. Sarıca). Belge Yayınları, İstanbul.
- Lapavitsas, C. (2010). "Finansallaşmış Kapitalizm: Kriz ve Finansal Müsadere". C. Lapavitsas (Ed.), *Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi*. (çev. T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, İstanbul, 25-79.
- Lenin, V. İ. (2016). *Devlet ve Devrim*. (çev. M. H. Spatar ve C. Üster). Yordam Kitap, İstanbul.
- Lipietz, A. (1993). Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri ve Düzenleme Tarzları. (çev. Ç. B. Peker) *Toplum ve Bilim*(56-57-58-59-60-61): 58-82.
- Metin, O. (2011). "Sosyal Politika Açısından AKP Dönemi: Sosyal Yardım Alanında Yaşanılanlar". *Çalışma ve Toplum*, 1(28): 179-200.
- Marx, K. (2016). "Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i". (çev. E. Özalp). *Fransız Üçlemesi*. Yordam Kitap, İstanbul, 143-251.
- Morton, A. D. (2011). *Gramsci'yi Çözümlemek*. (çev. B. Baysal). Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Nacar, B. ve Karabacak , Y. (2016). "Türkiye'de Devlet Bütçesinin Sınıfsal Yapısı: Sosyal Ücret Kavramsallaştırması Temelinde Bir Analiz (2006-2014)". *Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, (34): 79-107.
- Oğuz, Ş. (2012). "Türkiye'de Kapitalizmin Küreselleşmesi ve Neoliberal Otoriter Devletin İnşası". *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 12(45): 2-17.
- Oğuz, Ş. (2016). Yeni Türkiye'nin Siyasal Rejimi. T. Tören ve M. Kutun (Ed.), *"Yeni" Türkiye? Kapitalizm, Devlet, Sınıflar*. SAV, İstanbul, 81-126
- Oğuz, Ş. ve Ercan, F. (2010). "Avrupa Birliği'nde Emek Üzerindeki Yeni Kontrol Biçimleri ve Türkiye'deki Sendikaların Tepkileri". A. R. Güngen, F. Ercan , Ö. Tezcek, Ö. Biçer, & Y. Özgün (Ed.), *Emek ve Siyaset* . Dipnot Yayınları, Ankara, 9-21
- Orhangazi, Ö. (2019a). "Türkiye Ekonomisinin Yapısal Sorunları, Finansal Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri". *Mülkiye Dergisi*, 43(1): 111-137.
- Orhangazi, Ö. (2019b). "2000'li Yıllarda Yapısal Dönüşüm ve Emegin Durumu". *Çalışma ve Toplum*, 1(60): 325-348.
- Oyan, O. (1998). *Türkiye Ekonomisi: Nerden Nereye ?*. Türk-İş Yayınları, İstanbul.

- Öztürk, N. (2006). "Ekonomide Devletin Değişen Rolü". *Amme İdaresi Dergisi*, 39(1): 17-38.
- Özuğurlu, M. (2009). "Taşeronlaşma, Güvencesiz İstihdam ya da 'Hayatta Dikiş Tutturamama' Halleri Üzerine". *Memleket Siyaset Yönetim*, 4(9): 122-128.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme Kurumlar ve Bölüşüm*. Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Poggi, G. (2016). *Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği*. (çev. A. Babacan). İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Poulantzas, N. (2006). *Devlet, İktidar, Sosyalizm*. (çev. T. Ilgaz). Epos Yayınları, Ankara
- Poulantzas, N. (2014). *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*. (çev. Ş. Ünsaldı). Epos Yayınları, Ankara
- Przeworski, A. (2016). *Kapitalizmde Devlet ve Ekonomi*. (çev. E. Kırmızıaltın, ve H. A. Öznazık). Heretik Yayıncılık, Ankara.
- Ransome, P. (2011). *Antonio Gramsci Yeni Bir Giriş*. (çev. A. İ. Başgül). Dipnot Yayınları, Ankara.
- Saad-Filho, A. (2006). *Marx'ın Değeri Çağdaş Kapitalizm İçin Ekonomi Politik*. (çev. E. Günçiner). Yordam Kitap, İstanbul.
- Saad-Filho, A. (2007). "Değer, Sermaye ve Sömürü". A. Saad-Filho (Ed.), *Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş* (çev. E. Kahraman). Yordam kitap, İstanbul, 41-57.
- Sektörler ve Kamu Yatırımları Genel Müdürlüğü. (2019). *Dünya'da ve Türkiye'de Kamu-Özel İşbirliği Uygulamalarına İlişkin Gelişmeler Raporu 2018*. T.C Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. Ankara.
- Sert, M. (2011). "Düzenleme'nin Seyri". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Dergisi*, 2(23): 64-78.
- Taymaz, E. (1993). "Kriz ve Teknoloji". *Toplum ve Bilim*, (56-61): 5-40.
- Taymaz, E. ve Voyvoda, E. (2017). "Yapısal Dönüşüm, Sanayileşme ve Sanayi Politikaları: Küresel Eğilimlerden Türkiye Ekonomisine Kısa Bir Gezinti". M. Koyuncu, H. Mıhçı ve E. Yeldan (Ed.), *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 11-44.

- Topal, A. (2002). "Küreselleşme Sürecindeki Türkiye'yi Anlamaya Yarayan Bir Anahtar: Yeni Sağ". *Praksis*(7): 63-84.
- Uzgel, İ. (2009). "AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü". İ. Uzgel, ve B. Duru (Ed.), *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*. Phoenix Yayınevi, Ankara, 11-39.
- Wood, E. M. (2006). *Sınıftan Kaçış Yeni 'Hakiki' Sosyalizm*. (çev. Ş. Alpagut). Yordam Kitap, İstanbul.
- Wood, E. M. (2007). "Küreselleşme ve Devlet Sermayenin İktidarı Nerede?". A. Saad-Filho (Ed.), *Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş* (Çev.E. Kahraman). Yordam Kitap, İstanbul, 155-172.
- Yalman, G. L. (2006). "Kapitalizm ve Devlet: Kuram ve Hegemonya". B. Ülman, ve İ. Akça (Ed.), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar Prf. Dr. Kemâli Saybaşı'ya Armağan*. Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 35-48.
- Yankaya, D. (2012). 28 Şubat, İslami Burjuvazinin İktidarı Yolunda Bir Milat. *Birikim* (278-279): 29-37.
- Yatırım Programlama İzleme ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü. (2016). *Dünyada ve Türkiye'de Kamu-Özel İşbirliği Uygulamalarına İlişkin Gelişmeler 2015*. T.C. Kalkınma Bakanlığı.
- Yeldan, E. (2012). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm Birikim ve Büyüme*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yeldan, E. (2017). "Bir Ülkenin Ticaret Stratejisi Aynı Zamanda Sanayileşme Stratejisidir". M. Koyuncu, H. Mihci ve E. Yeldan (Ed), *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul, 115-156.
- Yeldan, E. (2019). "Küresel Krizin Onuncu Yılında Türkiye ve Dünya Ekonomisi İçin Dersler". *Mülkiye Dergisi*, 1(43): 193-201.
- Yeldan, E. ve Yıldırım , D. (2015). Küreselleşme ve Sanayisizleşme Bağlamında Türkiye’de ve Dünyada Demokrasi Açığı. *Çalışma ve Toplum*, 2(45): 65-87.
- Yentürk, N. (2018). "Türkiye'de Sosyal Koruma Harcamaları Kimi Koruyor". N.Yentürk, *Sosyal Yardımlardan Güvenliğe Türkiye'nin Kamu Harcamaları (2006-2017)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Yentürk, N. (2018). "Yoksullara Yönelik Harcamalarda Ön Plana Çıkanlar". N. Yentürk, *Sosyal Yardımlardan Güvenliğe Türkiye'nin Kamu Harcamaları (2006-2017)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Yıldırım, D. (2009). "AKP ve Neoliberal Popülizm". İ. Uzgel ve Bülent Duru (Ed.), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*. Phoenix Yayınevi, Ankara, 66-107.
- Yılmaz, Z. (2003). "Günümüz Türkiye'sinde Devlet ve Hâkim Sınıflar İlişkisi Üzerine Alternatif Bir Çerçeve Denemesi". *Praksis* (9): 55-92.
- Zizek, S. (2006). Çok Kültürcülük ya da Çokuluslu Kapitalizmin Küresel Mantığı. B. Somay ve T. Birkan (Ed.), *Kırılğan Temas: S. Zizek'ten Seçme Yazılar*. (çev.T. Birkan).. Metis Yayınları, İstanbul, 259-292.

İnternet Kaynakları;

- BDDK. <https://www.bddk.org.tr/> (erişim tarihi 25/03/2020).
- Birgün Gazetesi. (2018, 02 10). <https://www.birgun.net/haber/akkuyu-ya-super-tesvik-203815> (erişim tarihi: 01/07/2020).
- DB, Databank. <https://databank.worldbank.org/> (erişim tarihi: 18/03/2020).
- DB, Infrastructure Finance, PPPs & Guarantees. (<https://ppi.worldbank.org/en/snapshots/rankings#> son erişim: 17.09.2020)
- DB, World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=TUR> (erişim tarihi 28/08/2020).
- DİSK-AR (2019). "Sendikalaşma Araştırması Türkiye’de Sendikalaşma, Toplu İş Sözleşmesi Kapsamı ve Grevler (2013-2019)". <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2019/02/Sendikalasma-Arastirmasi.pdf> (erişim: 17/05/2020).
- DİSK-AR. (2018). "Asgari Ücret Gerçeği 2019 Raporu". <http://disk.org.tr/>.
- Emek, U. "Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) Sözleşmelerinde Yatırım ve Garanti Büyüklükleri". <http://uemek.blogspot.com/2016/10/kamu-ozel-isbirligi-koi-sozlesmelerinde.html> (erişim tarihi:16/09/2020).
- Emek, U. "Bilkent Şehir Hastanesinin Gerçek Değeri-II". <http://uemek.blogspot.com/2017/01/bilkent-sehir-hastanesinin-gercek.html> (erişim tarihi: 17/09/2020).

- Emek, U. “Devlet Borçlarını Gizlemenin Bir Aracı Olarak KÖİ Sözleşmeleri” <http://uemek.blogspot.com/2016/11/devlet-borclarn-gizlemenin-bir-arac.html> (erişim tarihi: 17/09/2020).
- Emek, U. “Şehir hastanelerindeki tehlikenin farkında mısınız?”. <http://uemek.blogspot.com/2019/02/sehir-hastanelerindeki-tehlikenin.html> (erişim tarihi: 17/09/2020).
- Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat> (erişim tarihi: 16/06/2020).
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. <https://www.hmb.gov.tr/ekonomik-gostergeler> (erişim tarihi: 11/08/2020).
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. “Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri”. <https://www.hmb.gov.tr/bumko-butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri> (erişim tarihi: 26/06/2020)
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. “Merkezi yönetim Bütçe Kanun ve Ekleri”. <https://www.hmb.gov.tr/bumko-merkezi-yonetim-butce-kanunu-ve-ekleri> (erişim tarihi: 26/06/2020)
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. <https://www.hmb.gov.tr/> (erişim tarihi: 15/03/2020).
- <https://www.haberler.com/cumhurbaskani-ve-ak-parti-genel-baskani-erdogan-10924672-haberi/> (erişim tarihi: 15/01/2021)
- İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi. <http://isigmeclisi.org/is-cinayetleri-raporlari?sayfa=6> (Son Erişim: 22/06/2020).
- Kamu İhale Kanunu. (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4734.pdf> erişim tarihi: 08/07/2020).
- Kamu İhale Kurumu. “İhale İstatistikleri”. https://www.ihale.gov.tr/ihale_istatistikleri-45-1.html (erişim tarihi: 07/07/2020).
- MB, EVDS. <https://evds2.tcmb.gov.tr/> (erişim tarihi 22/04/2020).
- MB, EVDS. <https://evds2.tcmb.gov.tr/> (erişim tarihi 05/03/2020).
- MB, EVDS. <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket> (erişim tarihi: 18/03/2020).

- MB, EVDS.
https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_21/6001/DataGroup/turkish/bie_gsyhhycf/ (Son erişim:09/12/2020).
- MB, EVDS.
https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_20/5969/DataGroup/turkish/bie_kbozgel/ (erişim tarihi: 22/04/2020).
- MB, EVDS.
https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_21/6000/DataGroup/turkish/bie_gsyhgycf/ (erişim tarihi: 29/06/2020).
- MB, EVDS.
https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_6/5970/DataGroup/turkish/bie_dbdborc/ (erişim tarihi:10/04/2020)
- MB. “Finansal İstikrar Raporları”.
<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Finansal+Istikrar+Raporu/> (erişim tarihi: 24/07/2020).
- MB. “Ödemeler Dengesi İstatistikleri”
<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler> (erişim tarihi: 11/08/2020).
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. “Yatırım Teşvik İstatistikleri”.
<https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri/mi1304021615> (erişim tarihi: 29/06/2020).
- SBB. <http://www.sbb.gov.tr/turkiye-ekonomisinde-haftalik-gelismeler/> (erişim tarihi:05/03/2020)
- SGK. “2010 İstatistik Yıllıkları”.
http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari (erişim: 21/10/2020).
- SGK. “2018 İstatistik Yıllıkları”.
http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari (erişim: 21/10/2020).

- SGK. “İstatistik Yıllıkları”.
http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari
 (Son Erişim:22/06/2020).
- TBMM. <https://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-9123c.pdf> (erişim tarihi: 22/06/2020).
- TBMM. (<https://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-43275sgc.pdf> (erişim tarihi: 22/06/2020).
- T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Çalışma Genel Müdürlüğü. “Çalışma Hayatı İstatistikleri (2018)”. <https://ailevecalisma.gov.tr/cgm/istatistikler/calisma-hayati-istatistikleri-kitabi/> (erişim: 23/09/2010).
- TÜİK Merkezi Dağıtım Sistemi. “Sanayi İşgücü Girdi Endeksileri, Sanayi Üretim Endeksi ve Tüketici Fiyat Endeksi” <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=144&locale=tr> (erişim:02/09/2020).
- TÜİK, Merkezi Dağıtım Sistemi, “İşgücü İstatistikleri”.<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> (erişim tarihi: 19/06/2020).
- TÜİK. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 (Erişim: 06.06.2020).
- Türkiye Bankalar Birliği. <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> (Erişim: 03/12/2020).
- Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı. (2003). *Sağlıkta Dönüşüm*.
<https://www.saglik.gov.tr/TR,11415/saglikta-donusum-programi.html>
- Türkiye İş Kurumu. (2015). *2014 Aktüeryal Değerlendirme Denetim Raporu*.
<https://media.iskur.gov.tr/15175/2014-aktueryal-bilanco-denetim-raporu.pdf> (erişim tarihi: 03/09/2020).
- Türkiye İş Kurumu. “İşsizlik Sigortası Fonu Bülteni”. <https://www.iskur.gov.tr/kurumsal-bilgi/yayinlar/> (erişim tarihi: 03/09/2020).

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Ali Özkan Şentürk
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Elmalı Anadolu Lisesi
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, 2017